Василій Ульяновський

"Славний для всіх часів чоловік": князь Костянтин Іванович Острозький

Серія:
"Видатні постаті острогіани"

Випуск 2

Острог — 2009

УДК 908(477.81):929
ББК 63
У 51

Друкується за рішенням вченої ради
Національного університету "Острозька академія"
(протокол № 4 від 26 листопада 2009 р.)

У 51 **Ульяновський Василій.**
"Славний для всіх часів чоловік": князь Костянтин Іванович Острозький : монографія // В. Ульяновський. – Острог : Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2009. – Вип. 2. – 168 с.

У монографії розповідається про життя Костянтина Івановича Острозького – одного з найславетніших представників князівської династії Острозьких. Основна увага приділяється його участі у воєнних кампаніях, його підтримці Православної церкви, господарській та політичній діяльності.

Для науковців, викладачів, студентів, широкого кола читачів.

ISBN 978-966-2254-13-6

© Ульяновський В., 2009
© Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2009

ЗАТЕРТИЙ ОБРАЗ: ПРИСУД ІСТОРІЇ ЧИ ВИНА ІСТОРИКІВ?

Історія, а точніше історики, розпорядилися так, що Костянтин Іванович Острозький (1460-1530) опинився в тіні свого сина Василя-Костянтина. Чому так? Історію як текст, а тому й історичну пам'ять творять інтелектуали: вони визначають, про що варто писати й повідомляти сучасникам і нащадкам, трансплантуючи свої уявлення про минуле. Інтелектуали ж навколо Дому Острозьких зібралися вже за Василя-Костянтина, вони існували за кошти та з милості саме цього князя. То ж ці інтелектуали, які першими розпочали прославляти Острозьких, у передмовах до видаваних в Острозі книг вміщували панегірики меценату острозького книгодрукування та засновнику "Волинських Афін". Друковані книги, особливо ж Острозька Біблія, поширилися не лише в сучасному Василю-Костянтину східноєвропейському світі, але й продовжували славу його імені у віках та народах аж до сьогодення.

Так в історії виник штучний "перекіс": Костянтин Іванович, котрий серед усіх представників роду добився найвищих урядів, прославився як неперевершений воєначальник, мав незаперечний вплив у державі та на її правителів (великих князів литовських та королів польських), якому неодноразово владарі влаштовували тріумфальні зустрічі в столицях, про звитягу якого повідомляли дипломати до усіх європейських дворів, який фактично "створив Острожчину" (тобто максимально збільшив її земельні володіння) – загалом особа, що була *другою після короля* в державі та *першою* за значущістю зробленого *з-поміж усіх Острозьких,* – раптом була "витіснена" молодшим сином, слава якого обмежувалася обширами Русі, який не досяг висот державних урядів (зупинився на київському воєводстві), котрий не отримав і десятої частки земельних надань від владаря в порівнянні з батьком, якого прославляли лише придворні панегіристи, – і от саме він був перетворений інтелектуалами його доби на "першого" і найбільш значущого з Острозьких.

Така доля меценатів-інтелектуалів ранньомодерної доби: підтримувані ними творчі особистості цінують насамперед культурно-освітні проекти й у своїх текстах для історії й про історію прославляють їх фундаторів як головних творців історії. Без острозького інтелектуального гуртка та видавничого центру широковідомий нині образ Василя-Костянтина просто не існував би. Його реальна популярність не була надто великою серед сучасників, на відміну від гучної слави та популярності батька за його життя, про якого знала ледь не вся католицька Європа, православна людність та мусульманський Схід. Однак у Костянтина Івановича не було інтелектуалів-панегіристів, він їх, власне, й не потребував, оскільки мав інші життєві орієнтири й бачив, що його справи належно оцінені, прославлені та пошановані. Але ж саме в цьому й проявилася "посмішка Кліо": задля пам'яті в історії слід зважати на істориків та спонукати їх до творення відповідних текстів, які не стільки важливі для сучасників (вони оцінюють самостійно), скільки саме для нащадків та історичної пам'яті. Костянтин Іванович не мав не лише свого біографа, але й не попіклувався про офіційні панегірики. А інтелектуали при боці його сина просто використали його ще не забуту славу як "стартовий майданчик" для уславлення свого благодійника Василя-Костянтина.

Це підхопили всі автори православного спрямування, оскільки для них важливим був образ борця за православ'я проти унії та католицизму, а не "спокійний" образ визначного церковного мецената й молитвеника Костянтина Івановича, за якого ще не було такого жорсткого протистояння (забулося, що саме тому й не було, оскільки великий гетьман литовський силою свого авторитету й клопотань добивався підтвердження прав та привілеїв православної церкви, ліквідації обмежень у її функціонуванні тощо). Як не дивно, але історіографія пізнішого часу, "зачарована" змальованим густими фарбами та розтиражованого в стародруках і полемічних творах образом Василя-Костянтина, продовжила лінію вивищення сина над батьком.

Ця ситуація триває й донині. Якщо порахувати праці, присвячені Василю-Костянтину, що з'явилися за останні двадцять років, і порівняти їх хоча б кількісно з публікаціями про його батька, то щодо першого можна вказати більше сотні, а от стосовно другого

– немає і десяти. Несправедливо? Так! Однак при цьому слід чітко усвідомлювати, чому так сталося: це не вирок історії, це лише присуд, а точніше, вподобання істориків. То ж саме історикам годиться й виправляти ситуацію та повертати образ визначної історичної особистості нашим сучасникам.

Для сучасників кн. Костянтина Івановича Острозького питання про його значущість у своєму часі і в майбутньому та для нащадків навіть не стояло. Королівський секретар (Жигимонта I) Йодок Людвік Деціуш, котрий власне складав біографію та описував діяння короля, зазначав: "Славний для всіх часів чоловік і воєначальник Костянтин Острозький … (*мав – В.У.*) безпорочне життя і рани, отримані в обороні християнства. Якби довелося мені списати всі гідні того мужа похвали, то вони самі лише наповнили б цілу книжку"[1]. А ось свідчення цілком сторонньої й незаангажованої стосовно Острозького особи, лікаря королеви Бони, італійця Джованні Валентино, подане в листі від 2 вересня 1530 р. до герцога Мантуї Федеріко Гонзаги, написаному відразу після смерті К.І. Острозького: "(*Покійний князь – В.У.*) повсюдно оплакуваний в усіх володіннях того короля. Був той муж так цнотливий, мужній і фортунний, що заслужив на те, щоб його назвати батьком короля, а його королівська милість шанував його понад усіх. Переможець у 64 значних битвах, … такий побожний у своїй вірі грецькій, що його русини вважали за святого..."[2].

Залишений Костянтином Івановичем "багатомірний" спадок (великі маєтності, зв'язки при дворі і в середовищі вищої еліти держави, авторитет у владних світських колах та в середовищі духовенства (православного), першорядна роль на Волині) послужив не лише "стартовим майданчиком", але й прямо від народження підносив Василя-Костянтина "в ряды высшего слоя литовско-русской аристократии"[3]. Сама пам'ять про великого гетьмана ли-

[1] Decjusz J.L. Księga o czasach króla Zygmunta. – Warszawa, 1960. – S. 78-79; про нього див.: Wyczański A. Między kulturą a polityka. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506-1548). – Warszawa, 1990; Tegoz. Szlachta polska XVI wieku. – Warszawa, 2001.

[2] Pociecha W. Królowa Bona (1494-1557). Czasy i ludzie Odrodzenia. – T. 3. – Poznań, 1956. – S. 94; Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 237.

[3] Соболев Л.В. Князь К.-В. Острожский как лидер "русского народа" Речи Посполитой. АД КИН. – М., 2002. – С. 16.

товського, котра ще довго лунала на обширах ВКЛ та Речі Посполитої, сприяла утвердженню позиції його сина[4].

Не можна сказати, що про Костянтина Івановича зовсім вже нічого не писали. Проте та незначна кількість публікацій пропонує дуже статичний образ і саме великого гетьмана литовського, ніби князь ним вже народився. Та й у писемних джерелах ми бачимо звичний образ "старого князя", парадний портрет гетьмана, який завжди при зброї, завжди на коні чи готовий до бою. Практично таким постає і більш знаний нашим сучасникам образ молодшого сина гетьмана Василя-Костянтина. Не випадково, власне, на живописних портретах батько й син настільки схожі, що їх іноді плутають, і лише гетьманський маєстат (булава) дозволяє розмежувати особи. Показово, що навіть на обкладинці найповнішої сучасної книги про Василя-Костянтина Острозького польського дослідника Томаша Кемпи зображено портрет саме Костянтина Івановича, що засвідчує гетьманська булава – це копія XVIII ст. з галереї Несвізького замку Радзивілів (Мінський художній музей)[5]. То ж наше завдання не лише розмежувати два образи (батька і сина), але ще й змалювати якомога більше граней історичного образу Костянтина Івановича, притому в їх часовому прояві та зміні.

Проте, насамперед, автор має за честь подякувати двом колегам, котрі ще в рукописі переглянули цю працю й висловили низку цінних зауважень та поправок – кандидатам історичних наук Ігореві Мицьку та Ігореві Тесленку. Звісно, колеги не несуть жодної відповідальності за всі огріхи, які ще залишилися в тексті, – це виняткова провина лише автора.

---

[4] Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 16.

[5] На це вказав рецензент : Kwartalnik historyszny. 1999. – R. 106. – Z. 2. – S. 88-92. Про булави великих гетьманів литовських, в тому числі Костянтина Острозького, див. спеціальне дослідження: Zujienė G. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystė etmonų valdžios ženklai XVI-XVIII a. // Lietuvos istorijos metraštis. – 2002. – № 1. – S. 5-29.

ГЕРОЙ АНТИЧНОГО ЗРАЗКА І ХРИСТИЯНСЬКИХ ЧЕСНОТ

Нащадки і навіть сучасники, як і пізніші дослідники Дому Острозьких, бачили "старого" князя лише у мужньому образі зрілого воєначальника[6]. Його ніхто не уявляв дитиною, юнаком, придворним. Він ніби народився з усталеною кар'єрою гетьмана-переможця. А відтак, Костянтин Іванович завжди постає в образі героя в латах. Не випадково літописці, хроністи та сучасні князеві представники італійської культури Відродження (папські легати) постійно порівнюють Острозького з античними героями та визначними воєначальниками. Так, легат Пізоні писав 1514 р.: "Князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу … в бою він не поступається хоробрістю Ромулу"[7]. Підкреслимо, легат вдається до порівняння з міфічним засновником самого Риму. Це не лише літературна форма та "мода" на міфічні образи – для Риму це досить вагомий символ, котрий "маркує" рівень сприйняття руського князя. Король Жигимонт I в одному з привілеїв Острозькому 1527 р. також цілком нестандартно для такого типу документів зазначав: "Він цілком слушно може бути порівняний не лише із сучасними воєначальниками, але й із знаменитими мужами давнини"[8].

Пізніше Мацей Стрийковський називатиме Острозького "другим Аннібалом, Пірром і Сціпіоном руським і литовським…, мужем

[6] Charkiewicz W. "Scypion ruski" Konstanty Iwanowicz książę Ostrogski, wielki hetman litewski, wojewoda trocki, kasztelan wileński, marszałek ziemi wołyńskiej, starosta łucki, brasławski, winnicki. – Wilno, 1934; Сагановіч Г.М. Айчыну сваю баронячы: Кастанцін Астрожскі. – Мінськ, 1992; Сагановіч Г.М. Ад Ведрашы да Крапіуны: з ваеннай чыннасці К. Астрожскага // З гісторыяй на "Вы". – Вып. 2. – Мінск, 1994. – С. 166-185; Грыцкевіч А. Канстанцін Іванавіч Астрожскі // Славутыя імёны Бацькаушчыны. – Минск, 2003 та ін.

[7] Цит. за: Домбровский В. Острожская старина // Киевлянин. – Кн. 1. – 1840. – С. 88-89.

[8] Przezdziecki A. Jagellonki polskie w XVI wieku. – T. II. – Kraków, 1868. – S. 43.

святої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності"[9]. Ці "мужі античності" слугували символами невмирущої слави героїв-звитяжців та геніальних полководців. Для Стрийковського, як і для його читачів, ці образи були зрозумілі, але водночас не були простим звеличенням князя, оскільки сам опис військових походів великого гетьмана литовського вказував на відносну "реальність" порівнянь. А для людини того часу сучасник стане більш "зрозумілим" та поцінованим, якщо його поставити в низку порівнянь із історичними та легендарними героями, імена яких символізують певний набір чеснот. Цю традицію продовжив Іван Домбровський у "Дніпрових каменах" (1618-1619 рр.): "Силу народу свого унаслідував плеканець Марса – князь Костянтин невгамовний, якого тривалі набіги кримських татар і війни із мосхами не замутили... дивуюсь лиш силі віри міцної, якою цей князь підпирає чужинця... Так незвичайна відвага і дбалість в походах воєнних непереможного лицаря стала повсюдно відома"[10]. Ігнатій Стебельський вже наприкінці XVIII ст. проводитиме іншу систему порівнянь – за кількістю проведених у війні років. На той час таке означення відігравало роль особливого показника: "Після нього жодний з гетьманів у Польщі не виймав стільки разів шаблі проти неприятеля вітчизни"[11].

Православний вектор порівнянь із низкою історичних діячів світової історії, імена яких стали легендою й символом величі та військового генія, заманіфестував автор "Волинського короткого літопису" в описі битви під Оршею 1515 р. (насправді битва відбулася 8 вересня 1514 р.). Його похвала князю ніким не була перевершена: "О великыи вдатныи витяз … второй Антиох гетман воиска македоньского. О пречестная главо, како тя нареку и похвалю. Коротъкостию языка моего и художеством ума моего не могу ся домыслити, кую славу и честь въздати твоего справления делу: мужества твоего крепость равна есть великому царю индиискому Пору, которому же многии цари и князи противнии быти не могоша, его же делу и чести обличность твоего велможства показует тя… Прировнани есте великым, храбрым рыцарем славного гра-

[9] Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – T. 2. – S. 397.

[10] Українські гуманісти епохи Відродження. – Т. 2. – К., 1995. – С. 212.

[11] Stebelski I. Genealogia starożytnego domu j.o. książat na Ostrogu Ostrogskich // Przydatek do chronologii. – Lwów, 1867. – T. 3. – S. 53.

да Родоса, которыи их своим мужством многии замки христианьскии от поганьских рук впокоины чинять … не только здешних великых столечных городов на них седети достоин еси, але и самого божьяго града Иерусалима достоин еси владети. Мужства твоего крепость от востока до запада слышати будет не токмо единому собе, але и всему княжеству Литовскому тую славу и высокость мужства вчинил еси. Еще ти приложу смелость и храбрость: уподобился еси сыну Ровоавову Авню, што воевал на десять колен Израилев и въбил з них славных людей за един день пятьсот тысячь, его же делу и ты наследник явися, москвич избиваа не в целыи день, але во дни 3 годины на осмьдесят тисяч побил. И тако мужства ти храбрость подобна Тигранису, царю арменскому, о котором же премудрыи философ Фролос от Ливия пишет…”[12]. Оскільки автор говорить про князя як про живого й бажає йому “здоровья и щастья вперед лепшее как ныне”, ця похвала відповідає подіям. Усі персональні образи в ній вказують на історичну ерудицію автора похвали. Це стосується насамперед Пора індійського та Тіграна вірменського, котрі (особливо останній) не є надто популярними образами в літературі. Біблійний Авія, син Ровоама, онук Соломона (Мф. 1:7, 3 Цар. 14:31, 15:1-8) у канонічному тексті Святого Письма не прославлений як великий воїн і переможець 500 тис. воїнів в один день. Цей образ, вочевидь, має апокрифічне походження, або ж автор сплутав біблійних героїв. Саме в цьому біблійному прикладі “ерудиція” підвела автора літопису, що навряд чи помітили його сучасники. Зазначимо, що й образ Пора виглядав недоречним: цар невеликої держави у Пенджабі (4 ст. до н. е.) Пор скорився силі Александра Македонського. Винятком з низки “історичних” прикладів є згадка про героїзм родоських лицарів – захисників острова Родос від турків. Для православного автора такий приклад міг бути актуальним лише в тому випадку, якщо про нього як про визначну військову акцію переказували сучасники. І цей приклад показує головний вектор оцінки князя Острозького – військова мужність, і особливо у протистоянні іновірним (татарам). Втім, нагадаємо, що автор оспівував перемогу князя Острозького над єдиновірним московським великим кн. Василієм ІІІ. Особливий подив викликають слова щодо гідності кн. К.І. Острозького посісти “здешние великие

[12] ПСРЛ. – Т. 35. – М., 1980. – С. 126.

столечные города", але навіть "самого божьего града Иерусалима достоин еси владети". Що мав на увазі автор? Чи є це простою риторикою? Вихваляючи відданість князя королю Жигимонту та військові подвиги на користь держави, автор фактично утверджував право Острозького на престол чи навіть престоли обох (Литовської та Московської) держав. Єрусалим перебував під владою іновірців, а відтак К.І. Острозький проголошувався гідним визволити святе місто й стати його правителем – оборонцем святих місць Господніх. Отже, в цьому порівнянні не було нічого зі сфери можливої сакралізації особи князя чи навіть надмірностей у похвалі: визволення Єрусалима з часів хрестових походів вважалося особливо благочестивою справою. Викликом було якраз перше порівняння щодо права на "здешние" столиці. Зауважимо, ця сентенція була висловлена майже водночас із посланням Пізоні, де Острозький порівнювався із засновником Риму. Ідея обох авторів ніби "накладається": Острозький належить до осіб легендарних і царственних…

Іншу грань образу князя підкреслили знову ж таки вже його сучасники. Вищеназваний легат Пізоні писав, що Острозький "благочестивіший за Нуму", "так прихильний до грецької церкви і настільки дотримується її приписів, що і на волосину від них не відступає…"[13]. У характеристиці легата ці слова звучать із подвійним підтекстом: папський посланець вважає князя релігійним вождем православного народу-русі, за яким цей народ ладен іти куди завгодно, а відтак схилення князя до католицтва означало б "навернення Русі"*. Цю роль та особливий авторитет Острозького на ґрунті релігії ще більше підкреслював лікар королеви Бони, італієць Джованні Валентіно, котрий навіть "побачив" святість князя в

[13] Домбровский В. Острожская старина. – С. 88.

*Тут варто пояснити, що, як і в текстах означеної доби, ми вживаємо поняття "русь" (з малої літери) для позначення людності українських і білоруських земель, котрі входили до складу Великого князівства Литовського, а пізніше – Речі Посполитої; "Русь" (з великої літери) означає саму назву території означених українських і білоруських земель. Ми не вважаємо за можливе вживати сучасні назви України і Білорусі та визначати етнічну належність як українську та білоруську. Розуміємо, що не всі погоджуються з такою позицією, визначаючи її як "непатріотичну", однак модернізувати етнічну самоідентифікацію тогочасного народу-шляхти (автор, як і низка наших колег) не вважаємо коректним. Разом з тим обидва терміни не можуть ідентифікуватися з "Россией" і "русскими" – населенням Московського великого князівства, а згодом царства.

очах русі: “Настільки побожний у своїй грецькій вірі, що русини вважали його святим”. Ці слова були написані відразу після смерті Острозького у листі від 2 вересня 1530 р. до мантуанського герцога Федеріко Гонзаги[14]. Подана інформація вже була неактуальною, особливо ж для герцога, однак її наявність засвідчує переконаність автора листа у своєму спостереженні. Серед православних авторів “правовірний” образ князя підкреслив кн. Андрій Курбський: “Гетман храбрый и славный Константин в правоверных догматах светлый и во всяком благочестии сияющий, яко славны и похвальни в делах ратных явишась, отечество свое обороняюще”[15]. Курбський створював образ благочестивого воїна, захисника батьківської віри з огляду на потребу нагадування обов’язку подібних дій його синові – Василю-Костянтину. Слава великого гетьмана литовського в руському суспільстві була подвійною: великий воїн ратної слави та великий захисник православ’я.

Для історії князь Костянтин Іванович Острозький був увічнений у візуальному образі найважливішої битви його доби – битви під Оршею. До сьогодні зберігається тогочасна (XVI ст.) великоформатна (168х260 см, пізніше вона була обрізана й нині має розміри 162х232 см та зберігається у Варшавському народовому музеї) картина, яка зображає грандіозне поле бою і самого кн. Острозького на чолі литовського війська. Картина на дубових дошках датується 1520-ми, або 30-40-ми рр. XVI ст. й атрибутується майстру з кола (школи) Луки Кранаха-молодшого, який міг бути безпосереднім учасником битви. На картині близько тисячі постатей із характерними рисами облич. Костянтин Іванович тричі зображений на картині, що відтворює розгортання трьох етапів битви: під час переправи литовського війська гетьман спостерігає за процесом на правому березі Дніпра, під час керівництва складним маневром повороту литовського посполитого рушення, під час переслідування московського війська. У другому епізоді гетьман є центральною фігурою, він зображений на коні, але, на відміну від свого оточення та загалом воїнів, без шолома, простоволосий, сиві пасма волосся розвіваються в русі, борода з сивиною спадає на груди; обличчя натхненне, видовжене, князь усім тілом і душею ніби мчить,

[14] Цит. за: Яковенко Н.М. Паралельний світ. – С. 237.

[15] Максимович М.А. Письма о князьях Острожских к графине А.Д. Блудовой. – К., 1866. – С. 19.

показуючи правою рукою напрямок удару; особливо виділяється шабля в коштовній оправі – вона не вийнята з піхв: мудрий воєначальник (“премудрая глава”) орудує не мечем, а розумом великого стратега, керує битвою, а не веде своє військо з оголеною шаблею. Цей образ чи не найкраще відображає поширену думку про визначного воєначальника (не воїна), статечність та благообразність князя. Окрім того, цей образ найкраще відповідає документальним описам князя: невеликого зросту, доволі субтельного. Нарешті, художник чітко зобразив штандарт із гербом Острозького (Огончик і Леліва)[16]. То ж ці портретні зображення К.І. Острозького вважаються найбільш автентичними, на відміну від пізніх парадних портретів, де образ гетьмана “списувався” з образу його сина Василя-Костянтина. Проте найбільш “точним” все ж мав би бути образ Костянтина Івановича на медалі 1516 р., котра зберігалася у Дерманському монастирі й була вмонтована у дерев’яний хрест, однак вона, на жаль, не збереглася (чи не віднайдена) та відома лише за описами XIX ст.[17].

Інші портретні зображення К.І. Острозького також є образами водночас воїна (у гостроконечному шоломі й кольчузі) та великого гетьмана литовського (парадний портрет, як вважають, прижиттєвий, оскільки схожий із надгробком; зберігся у кількох копіях XVII-XVIII ст. – Державний історичний музей Російської Федерації, Львівський національний музей, Державний історико-культурний заповідник м. Острога, Державна картинна галерея Республіки Білорусь (Мінськ); одну з копій виконав у 1620-х роках Ян Косинський)[18].

---

[16] Żygulski Z. “Bitwa pod Opszą” – struktura obrazu // Rocznik Historii Sztuki. – 1981. – T. 12. – S. 85-132; Białostocki J. Zagadka “Bitwy pod Orszą” // Biuleten Historii Sztuki. – 1955. – S .80-98.

[17] Луц В. З листування Ореста Фотинського // Пам’ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. – Луцьк, 1999. – С. 11; Бендюк М. Медаль кн. Василя-Костянтина Острозького // Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. – Вип. 1. – Острог, 2006. – С. 77 (дослідник припускає, що медаль була вибита на честь славнозвісної перемоги князя під Оршею 1514 р.).

[18] Portrety osobistości dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach mińskich. Katalog wystawy / Oprac. J. Petrus, T. Kaspowicz. – Kraków, 1991. – S. 36-37; Граля И. Мотивы оршанского триумфа в ягеллонской пропаганде // Чтения памяти В.Б. Кобрина. Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма. – М., 1992. – С. 46-50.

НАПЕРЕДОДНІ СЛАВИ

Ранній період життя Костянтина Івановича практично невідомий – він не відклався в документах, літописах, хроніках, листах і записках іноземців. А відтак, молодий князь нікого не цікавив, ранній (дитячий та юнацький) період його життя не хвилював суспільство (сучасників), яке цікавила лише велич справ зрілих людей, котрі лише після виповнення повноліття (за Першим литовським статутом – 18 років) починали діяти, робити щось суспільно значиме, і лише щодо святих у житіях схематично змальовувалося їх дитинство як початки благочестя (ангельська душа дитини "продовжувалася" благочестивим життям у зрілому віці).

Навіть щодо дати народження князя в історіографії існують суперечності, називаються 1436 (С. Кардашевич), 1460 (Ю. Вольф), 1461 (А. Ярушевич), 1463 (Л. Романовський) рр. Перша дата цілком нереальна: батько Костянтина Іван Васильович народився не раніше 1429 р. (його батько Василь Федорович одружився з кн. Ганною у 1428 р.). Наступні дати визначаються методом віднімання 70 років (вказаний А. Кальнофойським у збірці епітафій 1638 р. вік життя Острозького) від дати смерті (1530 чи 1533) князя. Як нині встановлено, Костянтин Іванович помер наприкінці літа 1530 р. (див. далі), а відтак, він мав народитися близько 1460 року.

Саме ім'я князя може вказати на приблизний місяць і день його народження: ім'я Костянтин не було родовим, отже, воно мало бути наданим князеві при хрещенні. Із 26-ти православних святих із таким іменем, у руських святцях значаться лише 7, а в XV ст. у руських землях ВКЛ шанувався, ймовірно, лише св. рівноапостольний Костянтин Великий – римський імператор, який надав християнству статус державної релігії, переніс столицю імперії в місто, що отримало його ім'я Константинополь і яке стало сакральним центром для Русі. Символічно, що імператор Костянтин прославився, насамперед, як великий воєначальник, а вже потім як захисник християнства. З'явлений йому на небі хрест із написом "Сим победиши" став символом його числе-

нних перемог і, насамперед, спасіння душі. Всі перераховані "властивості" рівноапостольного імператора, передавані в агіографії, ніби передрікали майбуття дитині з дому Острозьких, названій цим іменем, оскільки з моменту хрещення саме св. Костянтин Великий став його патроном. Шанування святого випадає на 21 березня (хоч він помер 22 березня 337 р.), а отже, хрещення Костянтина Острозького мало відбутися, ймовірно, саме на це свято, тобто хлопчик народився принаймні за місяць до того (за каноном, хрещення хлопчика мало відбуватися на сороковий день після народження), або ж за короткий термін до чи після Костянтинового свята.

З часу народження аж до 1486 р. джерела не зберегли жодних згадок про публічну діяльність Костянтина Івановича. Можна зазначити лише декілька документів про продаж маєтків князям Михайлу та Івану Острозьким: 1474 (або 1489) р. від пані Феді (дружини Федька Денисовича) с. Велю (за 50 коп); 1481 р. від Лукерії (дружини Ігната Боровикова) с. Пьян (за 30 коп). У цих та інших документах брати виступають спільно, всі маєтки вони набувають на двох, що, ймовірно, демонструє опіку старшого Михайла над Костянтином і їх досить приятельські та довірливі стосунки. Показовим є, наприклад, документ від 7 травня 1486 р., яким обидва князі допускали до половини Межиріч дружину Івашка Охрімовича, доньку Яна Чаплича, котрий їх батькові (кн. І. Острозькому) у 1466 р. продав Голче, отримав двір у Межирічі та 30 коп грошей і мав служити Острозькому разом із родиною ("Маю с того именья князю его милости служити вечно до моего живота и дети мои мают его детям служити вечно, а не маю отхылен быти никуды с тым именем от его отчизны от Острога, а не маю ни продати, ни отдати, ни заменити, ни по души отдати…, а коли бых я хотел от князя его милости проч ехати, албо дети мои не хотели бы его детям служити, тогды я и дети мои мают ехати куды хотят, а тот двор Межирич и тое село Гольче мат князю его милости вечно быти и его детям"; документ підписало аж 18 свідків[19]), але згодом вийшов з підданства Дому. Тепер сини князя Івана Васильовича спільно дозволяли Белусі з чоловіком та дітьми знову поселитися в Межирічі й служити їм[20]. Через рік (10-11 березня 1487 р.) обидва Острозькі

[19] ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 3, спр. 2108 арк. 1.

[20] Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Slawucie. – Lwów, 1887. – T. 1. – № 88. – S. 84-85; Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 341.

надали таке право “вечно и непорушно” усій сім’ї покійного Яна Чаплича – його дружині Тетяні, донькам Марії та Белусі з чоловіком Іваном Охрімовичем, та “онучатам потом бывшим”, котрі всі мали “с того именя служити неотступно, а не мает быти отхильна нигде от Острога, нижли мает нам с того именя служити вечисто”. Цю службу родина Чаплича мала нести на користь “князю Михаилу и князю Костентину Ивановичом Острозким с того именя… неотступно”. Виданий у Луцьку лист був засвідчений значними особами[21]. Острозькі проявляли милосердя до сім’ї покійного Яна Чаплича, хоча він сам свого часу залишив службу в кн. Івана Васильовича – “поехал от отца нашого проч”[22]. Цікавою є початкова фраза документа, яка засвідчує ініціативу Михайла щодо складання саме двоіменного листа: “А се я князь Михайло и князь Костантин Иванович Острозскии”[23]. Востаннє обидва брати спільно купували маєток Гриба Івашенцевича Тороканів у Луцькому повіті 16 червня 1488 р.[24]. Можливо, народження спадкоємця у Михайла призвело до розділу маєтків братів (за інформацією хроніки Ігнатія Стебельського 1783 р., Михайло мав доньку Марусю чи Марушу, яка вийшла за Матвія Єловича/Єловицького, та сина Романа, котрий загинув у битві з татарами на очах дядька в 1516 р. під Бузьком – згадки про це є у Ваповського та Стрийковського[25])? Втім, ще в 1489 р. при королівських роздачах у Кракові 30 коп з мита володимирського було надане на обох братів, крім того, тоді ж “Острозских князей слузе” Салтану було дано 3 копи грошей з мита луцького (отже, і цей слуга служив двом господарям водночас)[26], а 1494 р. вел. кн. Олександр надав Полонне знову обом братам Ост-

[21] AS. – Lwów, 1887. – T. 1. – № 89. – S. 85; APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 342-343; ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссоолінських), оп. 3, спр. 2091, арк. 1 – оригінал на пергамені, печатка зрізана, але збереглися сліди шнура.

[22] AS. – Lwów, 1887. – T. 1. – № 90. – S. 86-87.

[23] ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 3, спр. 2091, арк. 1.

[24] AS. – Lwów, 1887. – T. 1. – № 92. – S. 88; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 46 зв.

[25] Хроніка Ігнатія Стебельского була видана у Вільно 1783 р., користуємося додатком до неї у копії – ЦДІАЛ. Ф. 362, оп. 1, спр. 227, арк. 3; ЛНБ ВР. Ф.Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 49 зв. (інформація Леона Божаволя-Романовського). Див. також перевидання: Stebelski I. Genealogia starożytnego domu j.o. książąt na Ostrogu Ostrogskich // Przydatek do chronologii. –Lwów, 1867. – T. 3.

[26] Литовская метрика. Книга записей 4 (1479-1491). – Вильнюс, 2004. – № 23.3. – С. 82.

розьким[27]. Томаш Кемпа пише про поділ батьківщини між братами в 1496 р. – цим роком датований привілей вел. кн. Олександра одному Костянтину на Здолбицю і Глинське[28].

Загалом, перші двадцять шість років життя Костянтина Івановича залишаються "в темряві" невідомості (якщо не рахувати перерахованих майнових справ). І хоча це був найцікавіший час становлення особистості та набуття різностороннього досвіду, ми вперше "зустрічаємося" з князем при дворі короля Казимира IV лише 1486 р.

"ПІР І АННІБАЛ": КНЯЗЬ-ВОЇН І ПОЛКОВОДЕЦЬ

Томаш Кемпа вважає, що юнацькі роки Костянтин провів при дворі великого князя і короля Казимира, у військових виправах батька проти татар, де й здобув перший військовий досвід у військах королевича Яна Ольбрахта (1486-1491 рр.)[29]. За даними Г. Сагановича, з 1486 р. Костянтин перебував "бакалавром" троїцького воєводи Мартіна Гаштовта, але особливо добрі стосунки він зав'язав із маршалком Волинської землі Петром Білим-Кішкою (пізнішим великим гетьманом литовським). У 1491 р. Острозький у війську Семена Гольшанського побивав татар під Ізяславом[30]. Після смерті Казимира IV Ягеллончика (1492 р.) і встановлення влади Яна Ольбрахта (в Польщі, 1492-1501 рр.) та Олександра (у ВКЛ, 1492-1501 рр., король 1501-1506 рр.) Костянтин служив Олександру, оскільки його маєтки перебували на території ВКЛ. Під час литовсько-московської війни 1492-1494 рр. разом із братом Михайлом він був активним учасником воєнних дій і за визначні успіхи брати отримали від вел. кн. Олександра Полонне (квітень-травень 1494 р.)[31], а 10 червня 1496 р.

---

[27] AS. – Lwów, 1887. – T. 1. – № 141, 143. – S. 143-144; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 51.

[28] Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 15.

[29] Див.: Papée F. Jan Olbracht. – Kraków, 1936 (перевид. 1999).

[30] Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі (1460-1530). – Мінск, 1992. – С. 9-10.

[31] AS. – T. 1. – № 141, 143. – S. 143, 144; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. – S. 16.

– Глинське та Здолбицю[32]. Разом з тим Ян Ольбрахт, рекомендуючи братові Олександру прискорити шлюб із донькою великого московського князя Івана III Оленою, вказував саме на князя Острозького як можливого посередника в цій справі[33]. Справді, Костянтин Іванович був одним з основних членів почту (поряд із Станіславом Кішкою та Василем Глинським), котрий зустрічав у січні 1495 р. на кордоні (містечко Марков) наречену вел. кн. Олександра, московську кн. Олену Іванівну і 18 січня 1495 р. був учасником весільної церемонії у Вільно. Однак влітку 1496 р., коли велика перекопська орда на чолі з синами Менглі-Гірея вдерлася на Волинь, сплюндрувала Жидичинський монастир Св. Миколая і взяла у полон багато людей, незначне литовське військо було "замкнене" у Рівненському замку й нічого не змогло вдіяти. На чолі війська стояв староста луцький і маршалок Волинської землі кн. Семен Гольшанський, другим командиром у літописі зазначено пана Василя Хребтовича, Костянтин Острозький був третім. Отже, уся "неслава" лягла на головного воєначальника кн. Семена Гольшанського, який здійснив вилазку з Рівненського замку, але змушений був повернутися під натиском ворога, чисельність якого виявилася неочікувано великою. Втім, літопис не задає тону "неслави", пояснюючи все надто мізерною кількістю литовського війська[34]. Наприкінці листопада напад повторився. Перекопську орду привів син Менглі-Гірея Єпанча. Цей напад призвів до ще більшого сплюндрування майже всієї Волинської землі й частини Польщі, татари взяли великий по-

[32] СПБ. ІРІ РАН. Архів. К. 52, оп. 1, книги, спр. 333, арк. 291 (датовано 10 червня), спр. 339, арк. 291(датовано 24 червня); Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Т. 2. – С. 243 (датовано 10 червня); РГБ ОР. Ф. 256, спр. 71, № 2 (датовано 11 грудня). За свідченням Леона Романовського (посилається на Литовську метрику. – Кн. 5, арк. 85), надання Глинського відбулося 1497 р. (ЛНБ ВР. Ф. Радзимінськ. 181/VI – 4, ч. 3, арк. 250), але в Литовській метриці стоїть дата 6 жовтня 1496 р. (РГАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 6, арк. 131-132). Судячи з усього, до 1499 р. К.І.Острозький так і не вступив у володіння Здолбицею і Глинським, оскільки ними розпоряджався Петро Олехнович, який продав названі маєтки кн. Марії Ровенській. 24 липня 1499 р. вел. кн. Олександр видав спеціальний мандат з вимогою до Марії Ровенської повернути незаконно придбані маєтки К.І. Острозькому (Волынский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Т. 2. – С. 243-244).

[33] AS. – T. II. – Lwów, 1888. – № CC. – S. 249.

[34] ПСРЛ. – Т. 35. – С. 123.

лон[35]. І в цьому випадку Волинський короткий літопис не звинувачує адміністраторів краю, апелюючи до Божої кари за гріхи православних. Історики також не можуть звинувачувати Острозького за військову "незграбність" – у нього просто не було необхідних сил, орда значно переважала чисельно і її напад був раптовим.

Натомість 1497 р. став для Костянтина Острозького "зоряним". Разом із братом Михайлом він навесні та влітку двічі побив татар, визволив людей з полону та забрав пограбоване майно (у травні під Полонним, влітку під Брацлавом, де загинули царевич Акманлу і татарський полководець Мамиша Біру, а син хана Манглі-Гірея Мехмед-Гірей потрапив у полон)[36]. У зв'язку з цими успішними битвами проти "агарян" літописець славив обох князів та просив їм Божого благословення: "Сим же правоверным княземь даруи, Господи, многолетное здравие и укрепи десницю их и грозны их сотвори супостатом нашим"[37]. Згодом Костянтин Острозький супроводжував великого князя Олександра під час великого походу всього литовського війська проти татар[38]. Він взяв участь також у так званому "буковинському" поході Яна Ольбрахта, метою якого було відвоювання чорноморських факторій – Кілії та Білгорода і посадження на молдавському троні наймолодшого Казимировича – Жигимонта. Військо Олександра Ягеллончика в липні 1497 р. було зібране під Заславом і мало під Вінницею чи Брацлавом зустрітися із військом Яна Ольбрахта. І хоча вел. кн. Олександр через погрози московського вел. кн. Івана III зі своїм військом не брав участі в бойових акціях, загони К. Острозького перешкодили об'єднанню війська кримських татар із молдавським військом господаря Стефана (союзника і родича Івана III). Острозькому вдалося навіть полонити сина Менглі-Гірея Мехмед-Гірея. Велике польське військо облягло Сучаву, але Острозький за межі ВКЛ зі своїми загонами вже не виходив. Похід Яна Ольбрахта виявився невдалим: Сучаву захопити не змогли, а на зворотному шляху в буковинських лісах на польське військо неочікувано напав Стефан зі своєю армією та угорськими вояками – поляки зазнали значних втрат[39].

---

[35] Там само. – С. 123.
[36] Там само. – С. 124.
[37] Там само. – С. 124.
[38] Там само. – С. 124.
[39] Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów perekopskich

Військові послуги князя Острозького були, вочевидь, досить суттєвими, оскільки того ж 1497 року Костянтин Іванович отримав привілеї на низку ґрунтів у Луцькому (Здолбиця, Глинське, Урвенна, Дермань, Лебедин, Кунін, Коршів, Ледова, Богдашів, Долбунів) та Кременецькому (Красилів, з Цеценівцями, Дубищами, Борщеховим, Черленовим, Колчиним, Баймаковим) повітах[40]. Нарешті, саме 1497 р. Костянтин Іванович, доволі нестарий літами (37 років, усі попередні гетьмани були більш поважні за віком), став великим гетьманом литовським. У "Хроніці Биховця" зазначається, що його рекомендував перед смертю попередній (загалом перший) великий гетьман литовський Петро Кішка (про це писали Мартін Кромер і Мацей Стрийковський, а за ними Несецький, описуючи сцену, коли в Троках на смертному одрі Петро Янович Монтигірдович, прозваний Білим, воєвода троцький і великий гетьман литовський на запитання вел. кн. Олександра, кому він радить передати гетьманську булаву, називає ім'я Костянтина Острозького, "який походить з князів руських... і є гідна людина", з великим похвалами відгукувався про його військовий талант та рекомендував зробити гетьманом і "підтримати його", тобто показати милість нагородою маєтками[41]). Упродовж трьох останніх років XV ст. Острозький отримав Здительську волость у Литві (Троцький повіт), привілей на заснування міста Дубна та торги й ярмарку в ньому, а також м. Звяголь (після князів Василя та Андрія Семеновичів Звягольських) з правом на проведення ярмарку на св. Димитрія, збирання мита з купців по чотири гроші з воза, щонедільні торги[42]. Особливо показовим є пожалування Острозькому володінь в етнічній Литві (Здитель у Троцькому повіті[43]), де руські князі (не кажу-

(1496-1515). Akta i listy. – Kraków, Warszawa, 1881. – S. 47; Gliwa A. Najazdy tatarskie i tureckie na Polskę i Litwę na przełomie XV i XVI w. (1497-1503) // Nasze Historie. – 1995. – № 2. – S. 113-123.

[40] AS. – Lwów, 1887. – T. 1. – № 114. – S. 113-114; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 65-66; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 36; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 6, арк. 190.

[41] Stryjkowski M. Kronica polska, litewska, źmódzka i wszystkiej Rusi. – T. II. Warszawa, 1846. – S. 305; Niesiecki K. Herbarz Polski. – T. VII. – Lipsk, 1841. – S. 179-180.

[42] AS. – Lwów, 1887. – T. 1. – S. 114-118; T. 3. – S. 50-54; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 68-68 зв., 96-96 зв.

[43] AS. – Lwów, 1887. – T. 1. – № 116. – S. 116-117; ЦДІАУК. Ф. 48, оп. 1, спр. 6, арк. 1; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 67-67 зв.

чи вже про шляхту) рідко отримували землі. Це означало, що "рейтинг" руського князя піднявся дуже високо. У 1498 р. Острозький отримав уряди брацлавського, звенигородського і вінницького старости. Тут варто наголосити, що всі ці уряди не приносили великих багатств чи якихось інших дивідендів: всі староства були порубіжними, своєрідними "заборолами" основних територій від татар, тож на Острозького покладався великий, складний і просто тяжкий обов'язок охорони цих територій, їх замків та людності.

І саме з цього часу головним у житті Костянтина Івановича стала війна. Великий гетьман литовський брав безпосередню участь в усіх акціях та воєнних виправах проти татар, а також проти великого князя московського. В обох випадках сенсом боротьби був захист державної території та населення. Цікаво, що принцип віри ніби не діяв, хоч літописи в описі битв підкреслювали особливу жорстокість магометан. Але для кн. Острозького різниця між ворогами Литви полягала лише у способі військових виправ татар та московитів/росіян, що потребувало різної тактики ведення військових баталій. Власне уся діяльність К.І. Острозького як воєначальника спростовує ідеологему православних авторів XIX ст. (яка проникла і в радянську та частково навіть у сучасну історіографію) щодо опозиції "єдиновірної Русі" й "мусульманського Сходу". Військові виправи Острозького провадилися за іншим принципом: свій – чужий. При цьому "чужим" був той, хто мав на меті загарбання якихось земель ВКЛ, пограбування його територій чи виведення людності. Отже, мова має йти не лише про політичну лояльність князя литовській владі, але й про почуття державно-політичного патріотизму, котре перевищує релігійну "спорідненість".

Військове за суттю, зовнішніми проявами й часовими вимірами життя Острозького після 1496 р. фактично й спричинило формування його образу ще в уяві сучасників як звитяжного воїна, героя-переможця. Всі інші сторони діяльності князя були витіснені на маргінес. Виняток становлять лише його справи на користь православної церкви, про що попіклувалися православні автори та церковні діячі. "В тіні" залишилася й досить важлива для самого Дому Острозьких господарсько-економічна складова діяльності князя,

Інвентар Здительського маєтку від 24 квітня 1580 р. – Інститут української літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Архів. Ф. 104 (Головацький), спр. 127, арк. 3.

яка стосувалася примноження маєтків та здобуття нових привілеїв (тут варто зазначити, що в більшості випадків привілеї випрошувалися від владаря, князь клопотався про конкретні документи, конкретного змісту, то ж і це можна назвати його "діяльністю" на користь Дому). Наприклад, 6 червня 1498 р. Острозький виклопотав уже згадуваний привілей на перетворення Дубна в місто на магдебурзькому праві з щонедільними торгами та щорічними ярмарками[44]. 5 червня того ж року великий князь підтвердив право Острозького на володіння Атачіківським "жидівським" двором у Луцьку зі звільненням від міських податків та фільварком, хмільником і млином на Юровиці, при цьому всі піддані князя звільнялися від сплати державних податків, підводної повинності та городових робіт[45]. А 22 червня 1499 р. Олександр надав гетьману Звягель у Київському повіті (ним раніше володіли князі Василь та Андрій Семеновичі Звягельські). У привілеї на це нове надання великий князь писав: "Абы запомненя речи с часов вделаныхъ не вделалобы шкоды, слушно ест ажбы вчинки людъскии, которыижь съ часомъ отходят, достаточнымъ сведетствомъ листов и на потомъ будучимъ были бы явны, для того ку вечныи речи памети мы Олександръ… иж вбачивши верныи службы и шляхотне вроженого княжати … Острозского, который службы гораздо служил есть" та з метою спонукати князя до нових послуг[46]. 14 червня 1499 р. Олександр наказав кн. Марії Семенівні Ровенській за неправну спробу продажі Богдашева, яке в такому випадку мало перейти на великого князя, передати маєток на ім'я Костянтина Івановича[47].

Втім, 1500 р. сталася подія, яка "вихопила" князя з життя ВКЛ не лише в переносному, але й прямому сенсі слова. У цьому році розпочалася нова московсько-литовська війна. Приводом до неї послужив скандал із примусом дружини великого князя Олександра, московської князівни Олени Іванівни, до зміни віри, а також перехід на службу до московського князя стародубських та новгород-сіверських князів і кн. Семена Бєльського. Війська Івана III захопили Брянськ, Дорогобуж, Путивль, Радогощ, Гомель і підійшли до Смоленська. Супроти 20 тис. московського війська було відряд-

[44] AS. – Lwów, 1887. – T. 1. – № 115. – S. 114-115.
[45] РГАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 6, арк. 220.
[46] AS. – Lwów, 1887. – T. 1. – № 117. – S. 117-118.
[47] AS. – Lwów, 1887. – T. 1. – № 145. – S. 145.

жене 11-14 тис. литовське на чолі з великим гетьманом К.І. Острозьким (Тадеуш Корзон, услід за литовсько-польськими джерелами, зокрема М. Стрийковським, називає інші цифри: московитів 40 тис., а литовців усього 3 500[48]). Рухаючись у напрямку Дорогобужа і Смоленська, гетьман отримав інформацію, що головний московський воєвода Юрій Захар'їч Кошка з малою чисельністю воїнів стоїть на Ведроші, й тому спрямував туди свої війська. Мартін Бєльський та Алессандро Гваньїні писали, що біля Дорогобужа чи Єльні був упійманий "язик" (дяк Герман), який повідомив, що московські війська здобули підкріплення й стали численнішими за литовські, тому не радив починати битву, однак йому не повірили. Коли ж супротивники стали один проти одного, литовське військо переконалося у правоті "язика", і все ж після наради вирішили битися та здіснили маневр у дві милі болотом і лісом. Московське військо спочатку відступило, гадаючи, що "литви" багато. Коли ж на Ведроші стало зрозуміло, що литовців мало (за Бєльським та "Хронікою Биховця", всього 3 тис., іноді називають цифру в 8, або 11-14 тис.[49]), то велике московське військо (за Бєльським та Биховцем, аж 40 тис., більш імовірно, що вдвічі менше – так званий "Большой полк") на чолі з кн. Данилом Щенею "напало на литву".

Спочатку це був напад лише передового загону, котрий встиг переправитися через річку, але зумисне не знищив міст, виманюючи противника на переправу. Литовські вояки розбили цей передовий загін і почали переправу на правий берег та відразу мусили вступити у сутичку з основними московськими силами й Сторожевим полком боярина Ю.З.Кошки. Залишені в засаді московські загони обійшли литовців з тилу і знищили міст – шлях до відступу. Генеральний бій відбувся 14 липня 1500 р. над річкою Ведрошшю (притокою Дніпра) біля с. Лопасна. Він тривав шість годин і закінчився не просто поразкою литовського війська, але й полоном значної частини магнатів та шляхти (долю битви вирішив московський Засадний полк, який таємно обійшов противника лісом і напав з тилу). Остаточне винищення решток литовського війська, котре хаотично відступало, відбулося того ж 14 липня на річці Полмі,

[48] Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. 1. – Lwów, Warszawa, Kraków, 1923. – S. 249.

[49] Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 20.

де Острозький з іншими литовськими вельможами був полонений. Вдалося вирватися лише кільком сотням з чотирма ротмістрами та Станіславом Кішкою. Бєльський писав, що "литву побили поголовно", та перераховував полонених знатних осіб за їх гербами. Хроніст додавав (вже в описі повстання Глинського), ніби Костянтин Острозький пізніше скаржився королю, що його "литва зрадила", відступивши[50]. Про ці слова Острозького повідомляли і Бернар Ваповський та Мартін Кромер[51]. "Літопис Рачинського" та "Євреїнівський літопис" передають про це коротко: "Побила москва литву, и многих живых поимали, то ест тых панов поимано: пана Грыгоря Остиковича воеводу троцкого, князя Костянтина Ивановича Острозского и иных людей добрых немало"; 4-4,5 тис. воїнів полягло[52]. Московські війська при цьому захопили всю Чернігово-Сіверщину (Брянськ, Стародуб, Новгород-Сіверський, Трубчевськ, Чернігів, Путивль та ін. – загалом близько 60 населених пунктів)[53]. При цьому російські літописці також дуже перебільшували число побитих та полонених ворогів: вологодсько-пермський літописець називав цифру більше 30 тис. чол., а Новгородський IV літопис писав про 500 полонених знатних литвинів і 5 тис. вбитих воїнів. Російські історики оцінювали цю битву як "блистательную победу русского оружия..., продолжение лучших традиций русского военного искусства, восходивших к Куликовской битве"[54].

---

[50] Kronika Marcina Bielskiego. – T. II. – Sanok, 1856. – S. 907-908; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 351-352; Хроника Биховца. – М., 1966. С.111-113; Герберштейн С. Записки о московских делах. СПб., 1908. С.214; Волков В.А. Войны Москоувской руси конца XV-XVI вв. – М., 2001. – С. 29-30.

[51] Kronika polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego. – Sanok, 1857. – S. 1347; Kronika Marcina Bielskiego. – T. II. – Sanok, 1856. – S. 907-908; Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, źmódska i wszystkiej Rusi. – T. II. – Warszawa, 1846. – S. 308-310.

[52] Herbst St. Bitwa nad Wiedroszą 1500 r. // Wieki średnie. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznice urodzin. – Warszawa, 1962. – S. 275-282; Pletnia R. Wybrane aspekty genezy i przebiegu wojny litewsko-moskiewskiej z lat 1500-1503 // Studia historyczne. – 1999. – T. 42. – Z. 1. – S. 3-22; Казаков О. Битва на річці Ведроші 14 липня 1500 р. // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 52-62; Grala H. Pamiętna data: 14 lipca nad Wiedroszą // Mówią Wieki. – R. 43. – № 7. – 2000. – S. 36-44.

[53] ПСРЛ. – Т. 35. – С. 166, 234.

[54] Зимин А.А. Россия на рубеже XV-XVI столетий: Очерки социально-политической истории. –М., 1982. – С. 185-186.

Цікаво, що білорусько-литовські літописи подають мінімум інформації стосовно цієї великої поразки литовської сторони. А Волинський короткий літопис взагалі нічого про неї не пише, натомість детально змальовує перемоги Острозького, зокрема, під Оршею 1514 р. Лише Густинський літопис, в подробицях описавши наміри Івана ІІІ, допомогу йому від татар та місцевих князів Можайських, перерахував литовських воєначальників (окрім К. Острозького, – М. Радзивіл, І. Хребтович, М. Глебович) й відзначив, що "от множества Москвы избиены быша, и самого Константина гетмана, си есть князя Острозского, яша, и прочиихъ пановъ, но потом, егда помиришася, отпущены быша. В то же время Москва поразиша Сапегу и самого яша". Літописець вказав, що татари дуже сплюндрували Волинь[55]. Деталізує ведрошську поразку "Хроніка Биховця", але інших нових інформацій (окрім промови полоненого Герасима та незначних подробиць), зокрема щодо діяльності К.І. Острозького, не пропонує[56].

Майже сім років Острозький провів у московському полоні, однак літописці ніби не помітили цього терміну, телеграфно відзначивши лише повернення князя. Поразку великого гетьмана ніхто не поставив йому в провину, а "неславний" полон перетворився на короткотривалу відсутність Острозького. Лише "Київський хронограф" 1632-1648 рр. (датування Ю.А. Мицика), перерахувавши головних в'язнів (окрім названих Г. Остиковича та К. Острозького, ще Літавор Хребтович, Микола Юревич, Микола Глебович, Микола Зенович, Іван Якимич, Федір Немирич, Богдан Маскевич), драматизував становище воєначальника-героя: Костянтин Іванович був "больше всех сохраняем" – "мел руки назад опак оловом залитыи а ноги окованые"[57]. А у Несецького зазначено, що князя везли всього закутого у залізо та залитого в олово, ніби найбільшого злочинця, потрактованого нижче будь-кого в Московській державі. Ймовірно, опис "закутості" Острозького опирається на реальні свідчення очевидців, оскільки так оповідають про це Мартін Бєльський та Алессандро Гваньїні: "Говорили, що мав руки повер-

[55] ПСРЛ. – Т. 40. – СПб., 2003. – С. 141-142.

[56] Хроника Биховца. – М., 1966. – С. 111-113.

[57] ІР НБУВ. Ф. І, спр. 171, арк. 590; цю інформацію повторює Софонович: Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 185.

нуті назад і оловом залиті й ноги заковані”[58]. Це приниження честі князя з роду Рюриковичів й спричинило до його погодження на присягу, але не князю, який його полонив, а його наступнику – Василію III[59]. Всі ці жахи з’явилися у зв’язку з потребою пояснити, чому герой врешті прийняв пропозицію Василія III й присягнув йому на вірність. Насправді, немає жодних підстав звинувачувати князя у зраді сюзерену. У березні 1501 р.* з полоненим гетьманом у Москві зустрічався литовський посол Станіслав Нарбут, котрий приїздив з посольством короля Яна Ольбрахта та угорського короля Вацлава[60]. Але коли 2 квітня 1503 р. був укладений превентивний мир (тобто тимчасове перемир’я) і, згідно з умовою, обидві сторони мали відпустити полонених. К.І.Острозького з полону не звільнили, крім того, його перевезли до Вологди – вглиб Росії[61]. Лише після шестирічного ув’язнення й втрати надії на визволення Костянтин Іванович 18 жовтня 1506 р. дав “заручний запис” на вірність великому московському князеві, текст якого скріпив митрополит Симон.

Цей запис становить неабиякий інтерес з погляду менталітету московської влади, яка намагалася віднайти засоби впливу на князя щодо неможливості порушення ним клятви. Такий “ключ” був віднайдений у цілому конклаві духовних осіб на чолі з митрополитом. Отже, вже на початку йшлося про те, що Острозький подав великому князю прохання “за свою вину” через посередництво митрополита Симона, єпископа Сарського Трифона, Спаського ар-

[58] Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 351-352.

[59] Niesiecki K. Herbarz Polski. – T. VII. – Lipsk, 1841. – S. 180.

* Зазначимо принагідно, що у судовій справі 1644 р. згадується привілей кн. К.І. Острозького, виданий 10 серпня 1501 р. в Брацлаві (як старостою брацлавським) Остапкові Вербичевському на маєток Вербичів, підтверджений нібито “королем Олександром” у Вільно 18 лютого 1511 р. (ІР НБУВ. Ф. VI, спр. 217, арк. 354-354 зв.). Це чи не єдиний із відомих нині фальсифікатів, прив’язаних до Костянтина Острозького: у 1501 р. К.І. Острозький перебував у полоні, а король Олександр помер 1506 р. Допустити помилковість відразу двох дат у копії документа важко.

[60] Сборник Русского исторического общества. – Т. 35. – С. 300-327; Baczkowski K. Węgierskie pośrednictwo pokojowe w konflikcie litewsko-moskowskim na początku XVI w. // Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII-XVII w. – Toruń, 1992. – S. 37-47.

[61] Wieliczko M. Jeniectwo wojenne Polaków w Rosji w latach 1503-1918: Określanie problemu. –Lublin, 1998.

хімандрита Афанасія, Чудівського архімандрита Феогноста, Симоновського архімандрита Варлаама, Спасо-Андронівського архімандрита Митрофана, Богоявленського ігумена Ніла. Всі ці московські духівники виступали ніби спільними поручителями за Острозького перед Василем Івановичем, а також колективним прохачем за нього. І саме "их для прошенья и челобитья" великий князь Василь ІІІ Костянтина Івановича "слугу своего пожаловал, нелюбье свое мне отдал". Отже, основна ставка була зроблена на православну релігійну свідомість Острозького, який не може зневажити прохання та поручительство за нього поважних духовних осіб. Подальший текст запису був стандартний, тобто він вказує на вимоги московської сторони, але не власні слова та зобов'язання Острозького. Йшлося про те, що заприсяжений мав служити великому князю і дітям його до смерті ("до своего живота"), ні до кого не переїздити ("а не отъехати ми от своего государя … к его братье ни к иному ни к кому"), не чинити сюзерену та його сім'ї зла, лише добро ("а добра ми своему государю и его детям хотети везде во всем и до своего живота; а лиха ми своему государю … не мыслити ни думати, ни делати никакими делы никоторою хитростью") та повідомляти про лихі чутки, як тільки отримає будь-яку підозрілу інформацію. Якщо ж Острозький порушить присягу ("что иму думати и починати, или что явится которое мое лихо перед моим государем"), його вільно покарати смертю (залежно від вини), і "не буди на мне милости Божией и Пречистой Матери", а також чудотворців Петра, Алексія, Леонтія Ростовського, Сергія і всіх святих "ни в сей век, ни в будущий". Ручався за правдивість присяги Острозькьго сам митрополит Симон та перераховані духовні особи, окрім того, "для крепости" Острозький цілував перед святинею "честный животворящий крест". Заприсяжний запис підписав та запечатав митрополит Симон, а про підпис та печатку Костянтина Івановича в документі не йшлося[62]. Отже, головним гарантом присяги Острозького було московське духовенство на чолі з митрополитом та "жест" цілування хреста у храмі. Мабуть, великокнязів-

[62] Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. – Т. 1. – М., 1813. – № 146. – С. 403; Т. 5. – № 51. – С. 34-35; Древняя российская вивлиофика. – М., 1788. – Т. 3. – С. 4-7; Духовные и договорные грамоты князей XIV-XVI вв. – М., Л., 1950. – С. 471.

ська влада вважала, що цей сакрум православного храму та хреста з часточкою Животворного древа, а також авторитет духовенства не дозволить Острозькому порушити клятву. Чому ж все-таки Костянтин Іванович погодився на присягу й чому порушив її?

Знову повторимо: князь присягнув не Івану III, який його полонив і намагався схилити до покори впродовж п'яти років, а його синові Василію III, який дещо пом'якшив своє ставлення до в'язня, як і взагалі спочатку демонстрував інший стиль поведінки та управління державою, ніж у батька. Саме в той час до Москви прибуло посольство імператора Максиміліана на чолі з Юстусом Гортінгером, яке одним із головних завдань мало клопотатися про звільнення полонених литовців та лівонців[63]. Гадаємо, що ця обставина спричинила описаний крок великокнязівської влади: Острозького не відпустили під претекстом того, що він перейшов на московську службу.

Присяга Острозького інтерпретується як тактичний хід, оскільки при першій нагоді, перебуваючи на литовському кордоні, князь утік до Литви. Томаш Кемпа зазначає, що втеча князя замислювалася давно, оскільки у ВКЛ він більше втрачав, ніж здобував у ВКМ: не до порівняння вищий статус і наближеність до правителя, значно більші маєтки; його становище в Москві не могло відшкодувати князю тих економічних, політичних і гонорових позицій, які він обіймав у Литві, окрім того, йому важко було подолати недовіру московської еліти[64]. В усьому цьому є певна рація, і все ж не варто забувати про ґрунтовне поняття "батьківщини", протиставлення "свого" і "чужого". На Волині віддавна проживав рід Острозьких, там і в Києві лежали предки князя, увесь спосіб життя його у ВКЛ дуже відрізнявся від того, що він побачив у Москві та Вологді. Іншими словами, перебування у Московському князівстві було для Острозького не просто складним і менш вигідним, але й незатишним і незвичним, якщо ще брати до уваги абсолютистський стиль влади Івана III. А як же з порушенням присяги? У практиці православних існував спеціальний обряд "закляття": якщо доводилося робити щось проти власної волі, особливо ж присягати, то таємно можна було провести цей короткий обряд, щоб перед Господом

[63] Зимин А.А. Россия на пороге нового времени: Очерки политической истории России первой трети XVI в. – М., 1972. – С. 80-81.

[64] Kempa T. Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie Studia Wschodnie. – 2004. – T. 8. – S. 50.

звільнитися від присяги. Острозький, імовірно, знав про цю традицію, адже він присягав не правителю, який полонив гетьмана, а його наступнику, котрому не був зобов'язаний "честю" полоненого безпосередньо. Нагадаємо також, що князі і державці литовсько-московського порубіжжя, які неодноразово здійснювали переходи й присягали, не робили з цього особливої проблеми й не відчували "урази честі" за кожної нової присяги й зміни правителя. Всі вони були православні й так само стандартно клялися в Москві на традиційному тексті й за традиційним сакральним обрядом[65]. Утім, російська історіографія (не кажучи вже про сучасників-"московитів"), починаючи від М.М. Карамзіна, трактувала вчинок Острозького як зраду присяги: "Любовь к Отчизне и ненависть к России заставили его обесславить себя презренным делом: обмануть монарха, митрополита, нарушить клятву, статус достоинства и совести". Ця оцінка ніби закам'яніла, й донині звучить навіть у підручниках російської історії. "Божий враг и государев изменник" – це означення літописця стало своєрідним "оцінним ключем" для російських авторів щодо К.І. Острозького. Проте в жодному з українських чи білорусько-литовських літописах нічого подібного немає. У Литві не знали про присягу князя? Ні, її просто не сприймали як таку.

Руські літописці називають дату втечі князя – 25 вересня 1507 р.[66]. Натомість, польські автори вказують, що 25 вересня він вже прибув до Вільно, притому із загоном татар[67]. Якби інформація про татар підтвердилася, можна було б зовсім інакше відтворити обставини втечі князя. Однак належних документальних свідчень з цього приводу немає.

У Великому князівстві Московському Острозький отримав земельні володіння, його ввели до Ради великого князя (Боярської Думи) й, врешті, доручили військову виправу проти "супостатів" татар на Сіверщині (ймовірно, саме це стало приводом для твердження про втечу Острозького із загоном татар). Перебуванням на прикордонні із ВКЛ князь скористався для втечі. Легенду щодо обставин втечі передає Каспар Несецький: слуга князя поїхав визна-

[65] Див.: Филюшкин А.И. Понимание измены в средневековой Руси (X-XV вв.) // Мир и война. Культурные контексты социальной агрессии. – М., 2005. – С. 9-26.

[66] ПСРЛ. – Т. 17. – С. 185, 289, 344.

[67] Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 21.

ченим шляхом попереду господаря, а набожний Острозький у простому одязі зайшов у церкву помолитися. Тим часом погоня, яка мчала за втікачем, не підозрювала, що він може піти в церкву, в публічне зібрання, й попрямувала за слугою князя. Острозький чув, як про нього питали у прихожан у церкві, а відтак поїхав іншим шляхом і успішно перетнув кордон[68]. Сам князь Острозький явно очікував чуда – звільнення. Про це дізнаємося з листа його сина Іллі, написаного вже після смерті батька 31 серпня 1531 р. Виявляється, Костянтин Іванович "будучи у везеньи неприятеля нашого московского обецал дати на митрополию Киевскую ку церкви святое Пречистое у Вильни имение свое отчизное Здетель, яко ж был и дал"[69]. Отже, у в'язниці гетьман звертався за чудодійною допомогою до Богородиці, зокрема до її віленського чудотворного лику в Пречистенському соборі. Це дуже показова обставина для характеристики релігійності князя. Притому її "закритої", неоприлюдненої сфери. Вдалу втечу з полону й повернення у ВКЛ гетьман вважав поміччю Богородиці, й тому виконав свою обітницю. Наголосимо, йшлося про маєток в етнічній Литві, яким він особливо опікувався й забороняв своїм потомкам його продавати, отже, офіра була досить висока в очах самого Острозького. Ілля згодом, як зазначає вказаний документ, виміняв Здитель на інші свої материзні маєтності та повернув до володінь Дому.

Легенда про чудесне спасіння знову повертає читача до ідеї Богохранимості княжого Дому та одного з його чільних представників. Однак мовчанка у літописах, зокрема у місцевому Волинському, про перебування в полоні та втечу князя з московського ув'язнення вказує на те, що інформація про цей період його життя була "закритою" навіть для клієнтів та слуг Острозьких. Лише "Літопис Рачинського" вмістив коротку фразу: "Князь Костентин Иванович Острозскии з везеня з Москвы прыбег до Литвы в лето Божого нароженя 1508"[70]. Дата в літописі вказана неправильна, оскільки вже 25 вересня 1507 р. Острозький був у Вільно[71]. Зда-

[68] Niesiecki K. Herbarz Polski. – T. VII. – Lipsk, 1841. – S. 180. Див.: Herbst S. Wojna moskiewska 1507-1508 // Księga ku czci Oskara Haleckiego. – Warszawa, 1935. – S. 29-54; Natanson-Leski J. Dzieje dranicy wschodniej Rzeczypospolitej. – Cz. 1. – Lwów, Warszawa, 1922.

[69] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 34.

[70] ПСРЛ. – Т. 35. – С. 167.

[71] Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. – Lwów, Warszawa,

ється, тільки особистий секретар королеви Бони, Станіслав Гурський, отримав певну інформацію про "московський період" життя великого гетьмана. Леон Божаволя-Романовський невідомо на яких підставах стверджував, що Острозькому допоміг втекти Остафій Дашкевич, який прибув до Москви саме з такою таємною метою і вивів князя "татарським шляхом" у Литву[72].

Божа поміч на втечу кн. Острозького постулювалася на рівні короля Жигмонта І. У привілеї панові Федору Янушевичу від 23 грудня 1507 р. король і великий князь зазначав: "И тыми разы, как князя Костянтина Ивановича Острозского Бог вынесъ зъ рукъ неприятеля нашого великого князя Василя Ивановича московского и до нас приехал". Цим привілеєм у Янушевича відбиралося та поверталося кн. Острозькому староство луцьке та маршальство волинське, а Янушевич отримував володимирський замок та монастир Св. Спаса[73]. У привілеї 1527 р. щодо звільнення Острозького від сплати мита за коломийську сіль Жигимонт І знову зазначав: "У руках неприятельських тяжку неволю московську витерпів, змагаючись за вітчизну, і там кілька років в увязненні мучився, нарешті по виході з неволі з Божою поміччю незлічиму звитягу над москвою, татарами та іншими неприятелями нашими вчинив"[74]. У цьому випадку Божа поміч виявлена у подвійному ключі: втеча з полону і подальші перемоги над неприятелями. Версія про "чудодійну втечу" Острозького стала майже офіційною – її повторив і хроніст Бернар Ваповський: гетьман "з московської в'язниці дивовижним чудом…утік"[75]. Авторитетними "королівськими вустами" і сам полон гетьмана перетворився на подвиг. У підтверджувальному при-

---

Kraków, 1923. – T. 1. – S. 249.

[72] ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзимінських, спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 94; про це також у біограмі К.І. Острозького в PSB. – T. XXIV. – S. 486.

[73] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 292. – С. 243-244; AS. – T. 3. – № 79-82. – S. 49-54; Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории Панов Рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 4-6; Urzędnicy wołyńscy XIV-XVIII wieku. Spisy / Oprac. Marian Wolski. – Kórnik, 2007. – S. 96, 137 (автор вважає, що К.І. Острозький був старостою луцьким і маршалком Волинської землі з 1507 до 1522 рр., коли був призначений воєводою троцьким).

[74] Przezdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – T. II. – Kraków, 1868. – S. 43.

[75] Щодо уявлень і сприйняття чудес християнами див.: Феофан, еп. Чудо. Христианская вера в чудо и ее оправдание: Опыт апологетически-эстетического исследования. Пгр., 1915.

вілеї на Дубно та магдебургію місту від імені Жигимонта І вказувалося, що Острозький "за нещасливим випадком через московитів був захоплений і вісім (!) років у тяжкому і незносному ув'язненні сидів, бажаючи ліпше переносити незносні муки, аніж на милість здатися, готовий був і смерть прийняти, аніж стати на службу до неприятеля, і в тій позиції та вірі показав себе твердим, аж поки від того неприятеля на свободу вирвався і до нас у ойчизну свою повернувся"[76].

Костянтину Івановичу відразу була повернута й гетьманська булава (після його полону вона переходила тричі: Семену Гольшанському в 1500-1501 рр., Станіславу Кезгайлі у 1501-1502 рр., Станіславу Кішці у 1503-1507 рр.). Також йому повернули всі уряди. "Процедуру" переходу урядів описав сам Острозький, а, з його слів, королівські секретарі в 1516 р. в привілеї про українські старостава: коли Костянтин Іванович "в руки нашого неприятеля московского попал на службе его милости и земской", вел. кн. Олександр Ягеллончик передав його уряди "некоторим княжатом", коли ж Острозький "з рук неприятелских к нам выехал", йому відразу все було повернуто[77]. Зазначимо при цьому: відсутністю Острозького все ж намагалися скористатися не лише великі магнати та пани, але й середня шляхта, щоб "пошарпати" його маєтки. Наприклад, сільце Пальчик у Звенигородському повіті на Київщині захопив Івашко Красносельський і намагався продати Семенові Кошці. Відразу після повернення на батьківщину, Острозький навів порядок у своїх володіннях. Зокрема, він повернув собі Пальчик, однак, оскільки домовленість про запродаж цього маєтку із Семеном Кошкою була вже складена, то гетьман просто взяв у Кошки гроші, завершивши акт продажу[78].

Томаш Кемпа зазначає, ніби частина литовських магнатів була незадоволена поверненням Острозького та його фаворитизом у нового короля (у 1506 р. помер протектор Костянтина Івановича Олександр і новим королем став Жигимонт І), тому із заздрості почала поширювати чутки про нещире ставлення Острозького до ко-

[76] ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 46 (подаємо скорочений переклад); Przezdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – T. II. – Kraków, 1868. – S. 41-42.

[77] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLXI. – S. 133-134.

[78] AS. T.III. Lwów, 1890. №XCVI. S.68.

роля, навіть про його шпигунство на користь Москви, наголошуючи на православності князя[79].

Чи насправді відразу після повернення Острозького мало місце таке пліткарство, сказати важко, адже документальне підтвердження цього факту відсутнє. Є лише свідчення королівського секретаря Йодока Людвіка Деціуша, який, описуючи події 1519 р. й, зокрема, інформацію про бажання втікача Михайла Глинського знову повернутися до Литви з Московського князівства, зазначив, що Глинського очорнили в очах Жигимонта І. При цьому Деціуш зазначив: "Є тепер річчю загальновідомою, що славний для всіх часів чоловік і воєначальник Костянтин Острозький був у подібний спосіб очорнений своїми ворогами, але від наклепів очистило його безпорочне життя і рани, отримані в обороні християнства. Якби довелося мені списати всі гідні того мужа похвали, то вони самі лише наповнили б цілу книжку"[80]. Чи можна це свідчення віднести до 1507/1508 рр.? Можливо, воно стосується більш пізнього часу й ворожої щодо Острозького діяльності Гаштовта? Адже новий король зовсім не зменшив своє благовоління гетьману після його повернення з полону. Крім того, Жигимонт І надав князю й нові привілеї, зокрема, на заснування міста із замком, встановлення ярмарку на св. Петра, мита та торгів, корчми у Чуднові (там колись був замок і місто за часів київського кн. Семена Олельковича, після нього маєтність перейшла на короля Казиміра) з волостю (27 листопада 1507 р.)[81]. У "чуднівському привілеї" говорилося: "Иж вбачившы глубокост веры и непорухомую сталость и мужства терпливость и нелютованъе горла напротивку неприятелеи наших светловроженого князя Костентина Ивановича Острозского…и хотячи ему з ласки нашое панское некоторую потеху, для таковых его высоких послугъ вчинити и тым его накладомъ некоторую заплату вделати"[82]. А наступного місяця (26-28 грудня 1507 р.) Острозький

[79] Kempa T. Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie Studia Wschodnie. – 2004. – T. 8. – S. 51; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 22.

[80] Decjusz J.L. Księga o czasach króla Zygmunta. – Warszawa, 1960. – S. 78-79; Wyczański A. Między kulturą a polityka. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506-1548). – Warszawa, 1990; Tegoz. Szlachta polska XVI wieku. – Warszawa, 2001.

[81] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № LXXIX. – S. 49-50, 64-65; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 111-112 зв.; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 37.

[82] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. –

отримав підтвердження привілеїв на його дідичні маєтки, зокрема привілея короля Олександра на Дубно з наданням місту магдебургії, старий привілей на Звягель із правом осадження міста, будівництва замку, торгу і ярмарку (на св. Димитрія) та мито від проїзжих купців на Здолбицю, Глинськ і Богдашів, а також Здитель у Слонімському повіті Литви[83]. Острозькі, полоненські, звягельські, чуднівські, турівські, здительські та дубенські бояри князя спеціальними привілеями від 20 жовтня 1508 р. та 16 листопада 1509 р. звільнялися від королівської воловщизни (податок до скарбу від волів)[84]. Окремим привілеєм від 6 вересня 1508 р. з передмовою про потребу збереження через запис у пам'яті святих і повчальних речей та винагороди героїв, зокрема Острозького, котрий вірою і правдою служив королям Казимиру та Олександру і служить Жигимонту, не шкодуючи життя, гетьману було надане Поворське (яке тримав раніше Олізар Шилович, а затим маєток перейшов на короля)[85]. 16 листопада 1509 р. Жигимонт I на прохання Острозького ("бил нам чолом … и просил") надав йому до Дубенського замку навічно пусті селища Пельче (Торговицька волость Луцького повіту) та Птиче (Кременецький повіт), з яких раніше виставлялося 4 кінні слуги. Цим привілеєм піддані головних міст князя звільнялися від воловщизни. Цей факт доволі показовий: королівська милість у своїх конкретних проявах напряму залежала від прохання магната стосовно певних надань та пільг. Цю обставину варто мати на увазі загалом, коли йдеться про численні королівські милості Острозькому. При цьому в преамбулі документа йшлося про "високі міркування": "Звычай есть подле бегу света, абы знаменитые а охотные послуги, которые ж маестату панскому напротивку неприятелей его верными бываючие зася щедростанкостью королев, або княжат великих им отдаваны были … вбачивши верную, а пилную, а знаменитее накладную, николи не вмешканую службу и нелюто-

---

№ 285. – С. 238; АЗР. –Т. 2. – № 29. – С. 30-31.

[83] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № LXXX, LXXXI. – S. 50-54; АЗР. – Т. 2. – № 29. – С. 32-33; Ossolineum (Wrocław), № 433 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 113-115.

[84] Литовская метрика (1499-1514). Книга зхаписе й 8. – Вильнюс, 1995. – С. 285, 333; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa, 1913. – S. 21.

[85] Zrzódła do dziejów polskich / M. Malinowski, A. Przezdziecki. – T. II. – Wilno, 1844. – S. 387-388.

ваня горла …, которуюж он чинил ку отцу нашому славное памяти Казимиру, королю его милости и брату нашому, щастное памяти Александру королю и к нам ещо чинит и хотячи его охотнейшого и пилнейшого на потом ку службе нашой вделати и тым его послугам и накладом никоторую заплату отдати”[86]. Реально ж йшлося про конкретне прохання Острозького, яке король задовольнив, щоправда, з огляду на його заслуги, і все ж першопочатково ініціатива “нагороди” виходила не від владаря.

Врешті, як вже зазначалося, Костянтин Іванович отримав уряди волинського маршалка та старости луцького.

З цього часу уся діяльність великого гетьмана була сконцентрована переважно на військових виправах проти татар та “московитів”. Звісно, в час, коли не було походів, Острозький перебував у власних маєтках, при королівському дворі, й вів відповідний спосіб життя. Цей ракурс його біографії лише частково відкритий нами (переважно, щодо політичних акцій). Він потребує спеціального дослідження, оскільки факти “цивільного” життя Костянтина Івановича доведеться визбирувати по крихтах, що ми не в змозі здійснити в цьому дослідженні. Відтак, говоритимемо переважно про воєнні акції великого гетьмана литовського – до цього, власне, його зобов’язував уряд, на цьому поприщі він здобув свою славу, та й назва цього підрозділу “маркує” розгляд воєнної звитяги Костянтина Івановича.

Майже відразу після його повернення до Литви кн. Михайло Глинський розпочинає заколот, оскільки після смерті вел. кн. і короля Олександра (19.08.1506) втрачає практично всі свої позиції при дворі та звинувачується противниками у пограбуванні казни й навіть у самій смерті владаря. Слід підкреслити, що Глинський доводився дядьком Костянтину Івановичу.

2 лютого 1508 р. Глинський напав на маєток свого головного ворога Яна Заберезинського і вбив його, затим він пробував добути Ковно, Новогрудок, маючи осідок у Турові, розпочав переговори з Жигимонтом І та Василієм ІІІ, ногайцями, молдавським воєводою. Глинському вдалося захопити лише Мозир, але облога Мінська, Слуцька, Орші, Мстиславля були безрезультатними. Заколот не увінчався успіхом, але Глинського та його родичів і прихильників

[86] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № XCVIII. – S. 69-70.

прихистив вел. кн. Василій III з надією приєднати до своєї держави низку порубіжних земель. Це означало новий виток литовсько-московської війни. Острозькому спільно з Чарторийськими та Полубенськими було доручено не допустити глобального перетворення повстання і захоплення московськими військами нових територій ВКЛ[87]. Діяльність урядових (литовських на чолі з Острозьким та польських на чолі з Миколою Фірлеєм) військ та магнатських корогв (усього 16 тис.) була вдалою: 2 травня Острозький зайняв Турів, 20 червня – Мінськ, у середині липня – Оршу. 13-14 липня він під Оршею змусив повернути назад московські загони, що йшли на допомогу повсталому князю. Із М. Фірлеєм з-під Смоленська Острозький мав вирушити на Сіверщину, однак через суперечки щодо очільника військом час для наступу був утрачений. Глинський тим часом прикликав на допомогу татар у Полісся, сидячи в Мозирі. Острозький швидко побив татарські загони і рушив на Мозир. Дізнавшись про це, Глинські змушені були перейти на терени Великого князівства Московського. Один із документів засвідчує, що К.І. Острозький у таборі Глинського мав свого вивідника Івашка Немирича, який з наказу великого гетьмана перебував у стані повсталих аж до їх переходу через московський кордон[88]. Після цього був укладений черговий мир з Великим князівством Московським. Головні борці проти Глинського, в тому числі й насамперед кн. Острозький, отримали землі заколотника*. Зокрема, Острозькому дісталася резиденція Глинського – м. Турів з волостю та селами Сторожовці й Данилевичі (привілей від 21 листопада 1508 р.) (слід все ж підкреслити, що Турів раніше також належав предкам Острозького, проте за яких обставин він відійшов до великого князя та

[87] Кром М.М. Меж Русью и Литвой. – М., 1995. – С. 123-127; Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagillończyka. – Poznań, 1995. – S. 97-98, 113-124; Kolankowski L. Polska Jagellonów. Dzieje polityczne. – Olstyn, 1991. – S. 131-134; Шніп М. Мяцеж Міхаіла Глінскага // Беларускі гістарични часопісю. – Мінськ, 2007. – № 3. – С. 9-14.

[88] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 5231. – С. 373-374.

* Тоді ж (6 вересня) Жигимонт I надав гетьману Поворське на Волині, яке перед тим тримав Олізар Бутович і яке перейшло до короля (можливо, один із учасників повстання ?) – ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 15, 24 зв.-25, 69 зв.; Литовська метрика. – Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року / Пул. В. Кравченка. – К., 2005. – С. 183.

був наданий Глинському, ми достеменно не з'ясовували[89]) та двір у Вільно на вулиці Замковій, навпроти костелу Св. Яна (привілей від 9 червня 1508 р.)[90]. У купчій від 25 жовтня 1529 р. чотири брати Гринковичі-Воловичі, котрі продавали маєток Храпин у Турівській волості К.І. Острозькому, подавали таку інформацію: "Котрый замок Туров перед сим держал зрадца господарьский князь Михайло Глинский, мы там же у Туровском повете мели именьечко свое на имя Храпин", коли ж Глинський підняв повстання, він цей маєток до замку "привернул", затим король "тот замок Туров со всим дал князю Костянтину". Брати Гринковичі-Воловичі в 1529 р. просили гетьмана дати їм сатисфакцію, тож останній дав 70 коп грошей литовських та "одамашку на шату"[91]. До речі, цей факт для нас показовий, оскільки Острозький не зобов'язаний був бути таким великодушним: король передавав йому всі фактичні маєтки Глинського (разом із приєднаним Храпиним), окрім того, від часу цієї передачі пройшло більше двадцяти років. Дрібні шляхтичі навряд чи могли виграти судовий процес із гетьманом, а відтак, видане ним відшкодування має слугувати доказом проти ідеї про невтримне бажання Острозького будь-якими методами збільшувати свої володіння, що постулюється в працях деяких сучасних істориків.

Військові дії 1508 р. не переросли у відкриту війну ВКЛ з ВКМ, однак для Острозького це була певна сатисфакція за роки московського полону, яка вповні здійсниться вже в Оршанській епопеї. Втім, оскільки головний ворог постійно наступав зі сходу, "московські виправи" завершилися "вічним миром" (8.10.1508).

У "Хроніці" Мартіна Бєльського вказано, ніби всю операцію по боротьбі з Глинським і московськими військами очолював польський гетьман Микола Фірлей, тоді як литовські загони зі Станіславом Кішкою спустошували московську територію, але литовці під В'язьмою втекли з табору, наразивши поляків на небезпеку. У зв'язку з цим, нібито гетьман Костянтин Острозький, що перебу-

[89] О.С. Грушевський стверджував, що з часів Свидригайла Турів належав до особистих володінь великого князя і Василь Федорович Острозький отримав його "в держанье". А вел. кн. Олександр так само передав Турів "в держанье" Глинському, потім Жигимонт І передав його К.І. Острозькому. – Грушевский А.С. Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV-XVI вв. – К., 1902. – С. 3-4.

[90] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № LXXXVIII. – S. 58-59.

[91] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCCLXIX. – S. 352-353.

вав з королем під Смоленськом, скаржився, що так сталося й на Ведроші, а тому радив завжди з литовцями посилати поляків, щоб "не давати литві спокушатися москвою". З іншого боку, Острозький нібито клопотався перед королем за частину змовників і їх сімей, котрі після переїзду до Московської держави знову втекли в Литву, зокрема загін у 200 чоловік на чолі з Остафієм Дашкевичем прийшов до самого К. Острозького в м. Друцьку. На прохання гетьмана вони були прощені королем[92]. Але саме тоді був заарештований політичний противник Острозького, Ольбрахт Гаштовт (січень 1509 р.), якого звинуватили у сприянні Глинському і два роки тримали в ув'язненні (випущений і прощений 10 травня 1511 р.)[93]. Рішення щодо конфіскації маєтків прибічників повстання приймав сейм у Вільно (кінець 1508 – початок 1509 рр.): окрім новогрудського воєводи Ольбрахта Гаштовта були заарештовані маршалок господарський Олександр Ходкевич і литовський земський підскарбій Федір Хребтович[94]. Однак завдяки заступництву литовських аристократів, у тому числі К.І. Острозького, в травні 1511 р. вони разом із Гаштовтом були відпущені з ув'язнення. На Берестейському сеймі 1511 р., коли це було вирішено, водночас була створена комісія на чолі з Острозьким щодо вирішення суперечки між Гаштовтом та віленським воєводою і канцлером литовським Миколаєм Радзивілом (подейкували, що саме Радзивіл посприяв арешту Гаштовта). Кілька разів збиралася мирова комісія, але цю складну суперечку вирішити так і не змогла. Боротьба кланів Гаштовта і Радзивіла "роздерла" політичне поле ВКЛ і довго тримала цей дизбаланс сил, в епіцентрі якого опинився й К.І. Острозький[95].

Упродовж наступних шести років гетьман воював зі "степом". Дослідники нараховують за перші два десятиліття XVI ст. не менше двадцяти великих татарських нападів на землі ВКЛ, число ж

---

[92] Kronika Marcina Bielskiego. – T. II. – Sanok, 1856. – S. 907-908; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 362.

[93] Варонін В. "Пахвала караля Жыгімонта" Войцеха (Альбрэхта) Гаштаута і выданне Першага Статута Вялікага княства Літоускага // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. – Vilniaus, 2005. – C. 29.

[94] Herbst S. Wojna moskiewska 1507-508 // Księga ku czci Oskara Haleckiego wydana w XXV-lece jego pracy naukowej. – Warszawa, 1935. – S. 40-53.

[95] Kuźmińska M. Olbracht Marcinowicz Gasztołd // Ateneum Wileński. – 1928. – Z. 13/14. – S. 12-13.

постійних набігів окремих татарських загонів не піддається обрахунку[96]. Передбачити ці напади та їх географію було просто неможливо, а відтак, протистояти військом цій постійній загрозі так само не випадало навіть за умови постійного тримання військових загонів на кордоні. То ж єдиним правильним рішенням було створення порубіжних фортець, своєрідної укріпленої лінії. Острозький будує нові та укріплює старі замки – в Дубні, Красилові, Полонному, Степані, Звяголі, Острозі. Король, зі свого боку, надає йому важливу допомогу: 16 листопада 1509 р. всі дідичні міста Острозького із замками (Дубно, Острог та ін.) були звільнені від данини в казну, князь отримав також додаткові села[97].

Щодо військових виправ великого гетьмана, то джерела (зокрема, літописи) фіксують далеко не всі. Густинський літопис, зокрема, повідомляє про те, що 1508 р. після повстання Глинського татари, вирішивши скористатися непевною ситуацією у ВКЛ, напали на Литву, "но Константинъ, князь Острозский, гетманъ, порази их и полонъ увесь отъятъ" (під Слуцьком)[98]. У 1510 р. 50 тис. татар на чолі з царевичами Махмудом, Бурнушем та Алікою напали на Київщину і дійшли ледь не до Вільно, оскільки основні литовські війська перебували на Поділлі, очікуючи там татарського нападу[99]. Тим часом польсько-литовська дипломатія намагалася добитися укладення миру з Кримським ханатом. Із ханом Менглі-Гіреєм довелося переписуватися навіть К.І. Острозькому, зокрема, щодо обміну полоненими. На жаль, результати були маловтішними[100]. Однак 5 березня 1511 р. Костянтин Іванович випросив у короля ("бил чолом и просил") дозвіл на проведення ярмарку на св. Петра у Полонному, сама назва якого нагадувала про невідбитий полон минулого року[101].

---

[96] Див.: Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV-XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1960. – T. 5. – S. 349-398.

[97] Ossolineum (Wrocław), № 532 (стара нумерація за львівським інвентарем).

[98] ПСРЛ. – Т. 40. – СПб., 2003. – С. 144.

[99] Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. 1. – Lwów, Warszawa, Kraków, 1923. – S. 235.

[100] Herbst S. Najazd tatarski 1512 r. // Przegląd Historyczny. – 1948. – T. 37. – S. 219; Pułaski K. Stosunki z Mendy-Girejem chanem Tatarów perekopskich (1496-1515). – Kraków, Warszawa, 1881. – S. 368.

[101] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CVIII. – S. 80.

Про похід 1511 р. довідуємося з постанови Берестейського сейму від 13 червня 1511 р. щодо відпуску Острозького "ку обороне отъчизных панствъ нашых". Гетьман отримував повну владу над військом та шляхтою аж до права покарання за непослух, оскільки, за словами короля і великого князя, всі мали чинити послух гетьману "как нам самим"[102]. Острозький через тиждень виступив у похід. 18 червня він ще встиг отримати від Жигимонта I привілей на Степань, Золочів, Подоляни, Горбаків, Городець, Тутовичі та Лушче, які з часів Казимира належали кн. Юрію Семеновичу Гольшанському (тоді Острозький одружився з Тетяною Гольшанською)[103]. Тоді ж гетьман виклопотав королівський вирок стосовно степанських бояр Костюшковичів-Федоровичів, котрі отримали наказ відбувати службу з Городка, Тутович та Лушчого на Степанський замок[104]. А вже 22 червня Острозького не було на сеймі, оскільки позов проти нього кн. Андрія Михайловича Сангушка стосовно захоплення маєтку дружини с. Мойсейкович було відкладено до повернення гетьмана "со службы"[105]. Ймовірно, цей похід завершився битвою під Вишневцем на р. Горині, де було розбите 25-тисячне татарське військо і звільнено 16 тис. полонених (цифри, звісно, перебільшені хроністом)[106]. Цей похід був настільки успішним, що князю (втім, знов-таки на його прохання) були підтверджені надані ще Олександром Мокре й Костенець та два дворища в Кременецькому, а також Болжевичі, Коптевичі та Шестовичі в Мозирському повітах[107].

Спеціально зазначимо: 18 червня 1511 р., у переддень походу, Острозький отримав від Жигимонта привілей на замок і місто Степань з волостю та правом двох ярмароків (на Покрову та св. Афанасія). У привілеї говорилося: "Бачачи высокие послуги у знаменитых вальках гетмана нашого наивышъшого … не только за насъ, але ешчо за пановань славное памяти отца нашого Казимира и брата

[102] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 409. – С. 308-309.

[103] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXII. – S. 83-84.

[104] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXI. – S. 82.

[105] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXIII. – S. 86.

[106] Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 364.

[107] Skarbiec diplomatów. – T. II. – № 2231. – S. 284; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXXIII. – S. 94-95.

нашого … Александра, королевъ ихъ милости, же онъ горла своего напротивъку неприятелеи наших для нас, пана своего, втратити не лютовалъ и накладовъ великих наложить не жаловал, што ж звыкъ чынити и до нинешнего дня, николи не переставаючы, и хотячи ему онымъ его працамъ и накладомъ никоторую часть заплаты вчынити, маючы волю в тых к намъ его звычаиных послугахъ напотомъ к намъ охотнеишого и посъпешнеишого вчынити, для его верное службы". Степань переходила до Острозького на вічні часи разом із корчмами, боярами й слугами путними, міщанами та данниками, а також маєтками степанських бояр Федоровичів (вже названі Городець, Тутовичі і Лушче)[108].

Степань врешті стане одним із улюблених замків князя, де він часто перебуватиме (в очікуванні татарських набігів)[109]. У Степані Острозький написав (підписав) низку послань та листів. Наприклад, наказ служебнику Дашку Василевичу ув'язати "у вотчину и на веки непорушно" в Жуковому дворі Луцького повіту Богуша Боговитиновича, державцю волковського, маршалка й писаря згідно з королівським пожалуванням[110]. У 1522 р. гетьман запише Степань стоєму старшому синові Іллі, пояснюючи це тим, що отримане рухоме майно як віно за першою дружиною і матір'ю Іллі, кн. Ганною Семенівною Гольшанською, "утратив на службах господарських"[111]. Власне 2/3 Степані Острозький отримав як віно за дружиною, і це мало перейти до сина як материзна (кн. Семен Гольшанський добився від короля привілею на два річних ярмарки в Степані, цей привілей був підтверджений Жигимонтом I 20 листопала 1510 р. на ім'я доньки давно покійного князя[112]), а от 1/3 від кн. Юрія Дубро-

[108] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 616. – С. 457-458; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 147; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 28-28 зв.

[109] Див.: Будько М.Ю. Степань. Краєзнавчий нарис. – Рівне, 2003. План Степанського замку див.: Stecki T.J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S. 252-253 (розгортка між цими сторінками).

[110] Государственный исторический музей (Москва). Отдел письменных источников. Ф. 17, оп. 2, спр. 121, арк. 1.

[111] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр.181/ VI-4, ч. 5, арк. 101.

[112] Stecki T.J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S. 250-251 (посилання на дубенський архів № 251)

* Зазначимо, гербові печатки князя Костянтина Івановича збереглися на документах з 1508 р.: в готичному щиті німецької геральдичної форми зображено гербовий знак, який відповідає знакам попередніх Острозьких, але готично

вицького перейняв король, а потім подарував гетьману на вічне володіння, саме ця частина, переписана на Іллю, й мала покрити матеріальні цінності матері, витрачені батьком. На цьому листі збереглася гербова печатка князя*. Пізніше за Степань розпочнуться гучні баталії, до яких приєднаються представники кількох значних родин – Заславські, Радзивіли, Гольшанські, Чарторийські[113].

Того ж 1511 року Жигимонт I під час Берестейського сейму підтвердив спеціальним привілеєм належність та пільги для усіх дідичних маєтків Острозького (наданих Олександром і самим Жигимонтом) та набуті батьком, братом і самим гетьманом: два ярмарки в Острозі (на Три королі та св. Онуфрія); мито з купців і солі в Турові, який тримав його дід Василь; мито на Чуднові (на той час спустошеному), яке тримав кн. київський Семен Олелькович; ярмарок на Різдво Богородиці та мито і ярмарок (на Різдво Богородиці) в Полонному; два ярмарки (на Преображення та Спаса) і мито в Дубні; чинш у 2 гроші в Красилові; надані вел. кн. Олександром Здитель, Звягель, Здолбиця і Турів[114].

Похід наступного, 1512 р. приніс Острозькому нову гучну славу як вдома, так і серед ворогів[115]. Опис цієї виправи потрапив до Хронік Мартіна Бєльського і Бернара Ваповського та "Літопису Рачинського". Велика татарська орда (за М. Бєльським і А. Гваньїні – 25 тис., за Ваповським – 24 тис.) на чолі з трьома синами хана пройшла смерчем через Волинь й дісталася Львова. Вона, за словами Ваповського, "велику частину Русі сплюндрувала вогнем і мечем … було багато убитих, полонених і ув'язнених, забраних у вічну неволю, звідки лунав розпачливий плач полонених і зворушливі крики". Розділені на дві частини татари зосередилися в районі Кузьмина на Волині та під Бузьком поблизу Львова, звідки на-

стилізований: замість двох півмісяців з ріжками донизу – два півкола. У малій княжій печатці 1520-1526 рр. напис, який розміщувався по колу, позначений абревіатурою зверху над щитом – КИО. Знак із вістрям стріли з'являється в печатках молодшої сестри князя – Ксенії-Марії Іванівни на документах 1536 і 1572 рр., отже, він ніяк не пов'язаний із гербом Огончик від дружини Іллі Острозького Беати Костелецької. Див.: Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV-XVIII ст. – Харків, 2008. – С. 16-18.

[113] ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 40 зв.-45 зв.

[114] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXV. – S. 87-88; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 72-73 зв.; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 20-21.

[115] Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. 1. – Lwów, Warszawa, Kraków, 1923. – S. 235-236.

їздили аж до Любліна. Зведене польсько-литовське військо на чолі з К.І. Острозьким, Миколою Каменецьким (коронний гетьман) та Станіславом Лянцкоронським (очолив посполите рушення) змогло зорганізуватися не так швидко, тому виступило проти татар, коли вони вже поверталися з великим полоном та награбованим майном до Криму. Вирішальна битва відбулася під Вишневцем, на р. Лопушній, 28 квітня, де Острозький командував правим флангом (у його розпорядженні було близько 2 тис. литовського війська, а загальна чисельність зведених сил – 6 тис.) і своєю кмітливістю та особистою відвагою посприяв здобуттю перемоги. Королівський секретар Йодок Людвіг Деціуш у своїй книзі 1517-1521 р. про Жигимонта І, а за ним пізніше хроніст Мартін Бєльський повідомляли, що першим розпочали битву з татарами староста кам'янецький Станіслав Лянцкоронський, потім надійшли литовські війська – близько 2 тис. кінноти та польські – близько 4 тис. Далі хроніст оповів про сварку в польсько-литовському таборі: "Всі хотіли битися, бо всі мали добру славу, але не могли дійти згоди, хто буде наступати в авангарді". Острозький пропонував, щоб його військо виступило першим, бо воно звичне до татарських маневрів і постійно воює зі степом, а поляки недосвічені в "татарщизні", тому можуть зазнати значних втрат. Поляки ж вказували, що вони краще озброєні й мають кращих коней, а крім того, варто вдарити по ворогу разом, а не ділитися на дві частини. Острозький визнав цю їхню перевагу, але застерігав, що битися з татарами щось інше, ніж з німецькими, московськими чи іншими регулярними військами – "треба з ними вміти". У момент суперечки сторожа попередила, що настає світанок і татари готуються наступати. Це поклало край суперечці й було вирішено поділитися на фланги: правий – литовці, лівий – поляки. Татари з криком кинулися саме на литовські загони та сильно обстріляли їх з луків, так що "литва з руссю почала тікати", не витримуючи натиску татар. Острозький "крикнув до поляків про порятунок", що й вирівняло ситуацію на полі битви. Польський загін, котрий допоміг "литовцям", очолили звитяжці Войцех Шамполінський та Бернард Потоцький, тож Острозький зміг повернути литовське військо, що відступало, знову в атаку. За даними обох польських авторів, польські загони врятували ситуацію й забезпечили перемогу, вони ж визволили частину в'язнів,

які також вступили в бій: одна хоругва поляків змогла пробитися до татарського табору й визволила в'язнів, котрі також кинулися в бій і вчинили збурення в тилу татар, що й змусило останніх втікати. Деціуш, спираючись на свідчення учасників битви, писав про 25-тисячне татарське військо, з якого живою залишилася незначна частина, а з польсько-литовського боку загинула хіба сотня та чимало отримали рани від стріл. Як цінна здобич названі 10 тис. татарських коней. Окрім того, було звільнено 16 тис. бранців[116]. Звісно, всі ці цифри потребують значних коректив.

Результати битви описав також руський літописець (на підставі інших джерел) так: "Там, пишут, татаров збитых двадцать чотыры тисечы от малого воиска польского и литовского бо, яко пишут кроиникаре, иж польского и литовского воиска большеи не было, толко шесть тисечеи, где значна ласка Божя была, кгды ж шестнадцать тисечеи вязнев отгромили, и корысти великие, конеи татарских около десети тисечеи взяли. По которой битве цар перекопъскии с королем згоды потребовал, и для упэвненья покою сына своего Дзалальдына до Литвы в закладе дал"[117]. А автор Густинського літопису змальовує дещо іншу картину бою та його наслідків (зокрема, щодо визволення полонених): "И тогда обступлены быша наши от множества Татаръ, но единаче бишася зъ Татары, аще и не ровно имъ бе. Также потомъ единъ полкъ пробней през Татаръ до их коша и тамо начаша плененъныхъ людей развязовати, ихъ же бе шестдесятъ тысящъ, и глаголаху имъ, да помагаютъ имъ на Татаръ, якоже къто можаше. И тако победиша Миндикерея под Вишневъцемъ над Гореню, яко едва самъ со маломъ дружины утече"[118].

Звістка про перемогу досягла Кракова 5 травня. Король негайно повідомив про це європейські двори. А коронний канцлер Криштоф Шидловецький доручив королівському секретарю Анджею Кжичецькому написати героїчну поему про цю подію та її голо-

[116] Decijusz J.L. Księga o czasach Zygmunta. – Warszawa, 1960. – S. 64-68; Kronika Marcina Bielskiego. – T. II. – Sanok, 1856. – S. 907-908; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 364-365. Див.: Herbst S. Najazd tatarski 1512 r. // Przegląd historyczny. – 1948. – R. 37. – S. 218-226.

[117] ПСРЛ. – Т. 35. – М., 1980. – С. 168; Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1970. – С. 61.

[118] ПСРЛ. – Т. 40. – СПб., 2003. – С. 145.

вних діячів – Острозького і Каменецького. Така поема-панегірик "Про вибиття татар перекопських під Вишневцем року 1512-го" справді була складена й поширена[119]. Фактологічно вона повторює інформацію хроністів Ваповського та Бєльського, звідси зрозуміло, що поема створювалася далеко після цієї події, й, звісно, після смерті К.І. Острозького (названий "славним і світлої пам'яті князем"). Звичайно, як поетичний твір, текст мав численні гіперболізації та фактологічні неточності. Тут говорилося про 25 тис. татар (як у Бєльського) на чолі з самим Менглі-Гіреєм. Скоромовкою автор вказував, що першу битву під Білками і перемогу над татарами здобув спочатку гетьман польний Станіслав – прізвище його не вказано, і це прикметно, оскільки насправді це був Микола Каменецький – його автор таки назвав далі. А увесь основний зміст поеми присвячений саме головній битві. Автор все ж вирішив увести до кола діячів власника Вишневця кн. Михайла із синами та кн. Андрія Збаразького, "котрі над військами теж могли гетьманувати, але Костянтина визнано було всіма гетьманом єдиним". Оповідь про суперечку між гетьманами, хто має виступати першим і чи потрібен досвід у боротьбі з татарами, фактично повторює інформацію про це названих хроністів. Назвав автор і загальну цифру литовсько-польського війська – 6 тис., зазначивши: "випадало кожному із десятком битись". Він навіть не помітив, що за його ж вказівками татар було не 60 тис., а 25 тис. Опис дій К.І. Острозького патетично-героїчний. Насамперед він уподібнений "Гектору величному", тоді як М. Каменецький (тут названий точно) – Ганнібалу "в шишаку чубатім". Далі Острозький "перетворюється" в Геркулеса – "вершника в латах, шишаком голова покрита". Саме Костянтину Івановичу в уста вкладаються всі патріотичні промови до воїнів із підбадьорливими словами як перед початком, так і під час битви. При цьому гетьман "братом кожного зове", "товариством милим". В описі самої битви автор цілком близький до інформації хроністів: напад татар на литовське військо, звернення Острозького за допомогою до поляків, називаючи головних ватажків з польського боку, котрі прийшли на допомогу – Войцех Зампольський та Вергард з Потока. Проте в описі автора Острозький, щоб утримати відступ свого війська, сам кидається в гущу бою і власним прикла-

[119] Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 5-10 (переклад В. Пепи).

дом надихає воїнів битися до останку, і це стає переломом у битві: "швидко щастя татарві зрадило мінливе, перемішані до куп збилися лякливо" і в цей момент після чергової промови гетьмана "сонця промінь золотий саме засвітився". Однак, за логікою автора, не все так просто: татари також сильні й войовничі, тому увесь свій стрій спрямували на Острозького, оскільки "в князі головну міць орда вбачала... бо коли б його здолать татарві вдалося, то й полякам зовсім зле зразу б повелося". Відповідно, поляки знову допомогли литвинам, але про це автор говорить коротко. Основним все ж виступає Острозький "зі своїм козацтвом" (!). Остання частина поеми присвячена звільненню бранців – аж 16 тис. Автор з гордістю зазначає втрати противника: майже всі 25 тис. загинули, аж три "царики" і "царський зять", 10 тис. коней, верблюди, шатра, зброя, шати та інше майно здобуто. Втрати ж своїх обчислені скромно: "близько ста нагла смерть спіткала", пояснюючи це мудрістю гетьманів та Божою поміччю: "Через добрих гетьманів так Бог дивно справив, що не міць, а праведних захистив, уславив". Поле під Лопушиною було наскрізь просякнуте "поганською кров'ю", а тому "без гною довгий час ті поля родили, й у голодній літа орачів живили". І тепер орачі знаходять на полі списи, сагайдаки, ратища іржаві. Поема закінчувалася прозовою авторською післямовою, цілком присвяченою звитязі К.І. Острозького, який "найвищу винагороду в звитяжстві мав, де за його розмислом і під його проводом для всіх той визначний тріумф до завершення щасливого пан Бог привів".

Увесь цей текст засвідчував актуалізацію для потомства пам'яті про великого гетьмана литовського К.І. Острозького. Його особа визначальна, героїчна, харизматична; вона "поглинає" усіх інших воєначальників, зокрема цілком затьмарює гетьмана польного, князів Вишневецьких та ін. відомих осіб.

Іншою була прослава, вміщена до "Похвали" на честь Жигимонта I, піднесеної йому канцлером Ольбрахтом Гаштовтом у 1529 р., де вся слава віддана королю, котрий розгромив руками польного гетьмана Миколи Каменецького 25 тис. татар, звільнив 16 тис. в'язнів, захопив 10 тис. коней і т. ін. Політичний ворог Острозького "не помітив" його участі в битві та ваги в перемозі[120].

[120] Варонін В. "Пахвала караля Жыгімонта" Войцеха (Альбрэхта) Гаштаута і выданне Першага Статута Вялікага княства Літоускага // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. – Vilniaus, 2005. – C. 26; Ochmański J. Doedatus

А Костянтина Івановича беззастережно славила вся сучасна йому Русь і Литва, особливо ж визволені полонені, а з іншого боку – кляли татари. Король Жигимонт нагородив воєначальника урядом каштеляна віленського (привілей від 21 вересня 1513 р.)[121]. Цей один із найвищих урядів Литви, котрий за Городельським привілеєм 1413 р. повинен був надаватися лише католикам, до Острозького мав лише один православний – кн. Олександр Юрійович Гольшанський у 1492-1510 рр.[122]. То ж королеві було доволі важко провести це надання й долати опір литовської аристократії на чолі з Гаштовтом: Острозький фактично виконував функції каштеляна з 1511 р., а привілей був виданий лише в 1513 р.[123] Гетьман отримав також у своє розпорядження збір мита острозького (у 1509 р. Анна Юріївна Заславська нібито продала чи заставила Острозькому свою половину острозького мита за 200 коп грошей[124], далі лише з половини мита орендарі платили 200 коп грошей литовських, а з усього – відповідно вдвічі більше) та дозвіл на великі ярмарки на свято Трьох королів та св. Онуфрія в Острозі*. Вважають, що після цієї битви взяті в полон татари були осаджені на землях князя, й зокрема в Острозі, вони затим становили окрему хоругву надвірного війська Острозьких. Опосередкованим доказом тому є факт засвідчення "татарским князем Абрачимом" запродажного акту 21 листапада 1513 р. про купівлю землі К.І. Острозьким[125].

Того ж 1512 р. року розпочалася нова московсько-литовська війна, що тривала десять років і в якій кн. К.І.Острозький показав повною мірою свій неперевершений військовий хист, що, без перебільшення, виводив його в число найвидатніших полководців Європи. Спеціальна постанова Брестського сейму від 13 лип-

Septennius – zagadkowy autor "Pochwały" O.Gasztołda z około 1529 r. // Lituano-Slavica Posnaniensia. – T. 6. – 1995. – S. 77-82.

[121] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXXXIV. – S. 105-106; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських. 181/VI – 4, ч. 3, арк. 244 (виписка з 206 книги Метрики Литовської), ч. 5, арк. 74-75; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 26 зв.

[122] Kempa T. Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie Studia Wschodnie. – 2004. – T. 8. – S. 52; Korczak L. Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku. – Kraków, 1998.

[123] Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 27.

[124] ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 30 зв.

* Дослідники стверджують, що ярмаркові дні в Острозі з часом змінювалися: 1518 р. – на св. Миколая та після Різдва, на св. Єпифанія; 1544 р. – на св. Андрія, св. Миколая та на Три королі (AS. – T. III. – S. 163-165).

[125] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXXXI. – S. 102-103.

ня 1512 р. надавала гетьману найбільші повноваження щодо підготовки та ведення військових дій (йому мали всі підкорятися беззаперечно, Острозький отримав право ослуханців карати "на горло" та ув'язнювати)[126]. У рік своєї найбільшої слави, вирушаючи в похід, Костянтин Острозький склав заповіт, котрий мав забезпечити його дружину Тетяну та потомство. Князь пояснював цей крок дуже промовисто: "Розуміючи, що немає на цьому світі нічого більш певного, ніж смерть; і якщо на мене Господь Бог попустить якусь пригоду на службах господарських, або зішестя з цього світу"[127]. Великий гетьман був готовий до смерті на війні з Москвою, пам'ятаючи свій попередній полон. Однак його чекала не смерть, а "безсмертна, невмируща слава".

Цю славу великому гетьману принесла битва під Оршею 8 вересня 1514 р., закарбована у монументальній картині, про яку ми вже згадували. Цілу повість про битву вмістив автор "Волинського короткого літопису". За усіма ознаками жанру, автор оповідає, що Жигимонт послав супроти неприятеля "своего великаго воеводу и славного и великоумного гетмана князя Костянтина Ивановича Острозского… доброго а храброго воина, пореклом стратилата". Гетьман з Божою поміччю та за наказом короля "напервей … слушное исправленье воиска, братское любовъное съединение ласкаве злучил и поставил". Не обійшлося й без Божого чуда: війську треба було переправитися через Дніпро. Князь, як того вимагав не лише агіографічний, але й панегіричний жанр, звернувся з молитвою до Бога: "богобоязнивыи муж и справца военныи, тот славныи великыи гетман князь Костянтин Ивановичь бег до церквии святои живоначалнои Троици и к святому ы великому чюдотворцу Христову Николе и, пад, помолися Богу". Як персону-"зразок" автор використав Антіоха – воєначальника Александра Македонського, який чудесним чином переправив військо через річку "яко по суху". Острозький у цій ситуації "передним людем плыти повеле, а последнии вже яко по броду преидоша" (історики вважають, що були зроблені понтонні мости зі зв'язаних добре законопачених діжок та колод, а частина кінноти змогла перейти ріку убрід у вузькому місці неподалік Орші; це підверджує й здо-

[126] Skarbiec diplomatów. – T. II. – № 2233. – S. 285-286.

[127] Zrodła do dziejow polskich / Wyd. M. Malinowskiego i A. Przezdzieckiego. – T. 2. – Wilno, 1844. – S. 424-425.

бута Деціушом від учасників битви інформація[128]). І от вже військо великого гетьмана "нещадячи сами себе на великое множство людеи неприятельскых сягнули и вдарили, и множество людеи воиска его поразили и смерти предали на осмьдесять тысяч, а иных живых в плен поимали". Слава Острозького підкріплювалася поіменним переліком визначних московських вельмож, взятих у полон. Автор підкреслював при цьому службу князя своєму володарю, порятунок церкви та підданих: "Так своею верною послугою господарю своему, великому королю Жигимонту радость вчинил: напрьвеи церкви христианьскии и многых мужеи и жон от их насилованья оборонил". Автор згадував пророцтво Ісайї щодо покарання за примноження злоби людей і виводив сентенцію: "Ныне тым пророчьством подарил Бог князя Костянтина Ивановича, навышшего гетмана литовского, што его справою и зряжением воиска плъков и его смелого сердца и рукы сягненьем люди московского побил и тых збытых плоти звери и птицы ядять, по земли кости волочачи, а стопленых водами рыбы клюють". Це не просто неслава ворога, але повне здійснення пророцтва Ісайї.

Проминаємо власне похвалу Острозькому, яку ми вже цитували вище. Всі ці тексти розташовані в описі битви під Оршею. Зазначимо лише інші слова й акценти автора. Першим є акцент на милості Божій та "щастии великославного господаря Жигимонта". Далі автор віддавав шану воїнам, котрі забезпечили перемогу, при цьому не лише литовсько-руським, але й польським. Після усіх можливих порівнянь великого гетьмана з постатями минулого, автор звертає особливу увагу на його персональні якості, які вбачає у винятковій мудрості, а відтак, постійно звертається до голови князя ("честная и велеумная главо"). Літописець перераховує міста, котрі Острозький знову підкорив великому князю литовському; виглядає, ніби гетьман захопив і Смоленськ, хоч цього реально не відбулося. Опис подій завершується розповіддю про тріумфальну зустріч великого гетьмана у Вільно: "Король же… принял их з великою честию у своем столечном граде Вилии декабря 3 день на святого пророка Софония". Здавалося б, тут можна було поставити крапку. Однак літописець знову прославив перемогу Жигимонта, закликав Боже благословення на князя і останньою його фра-

[128] Decijusz J.L. Księga o czasach Zygmunta. – Warszawa, 1960. – S. 80.

зою було побажання… “абы так побивал силную рать татарскую, проливаючи кров их бесурменьскую”[129]. Ця остання фраза нагадувала про образ головного ворога, зокрема для володінь самого княжого Дому на Волині.

Загалом панегірик Острозькому дуже показовий у багатьох відношеннях. Тут зазначимо лише, що він розміщений в описі однієї з найвагоміших в біографії князя та історії Східної Європи військової акції не випадково. Багатогранність образу князя як реального, так і представленого через систему порівнянь та символів ніби “змагається” з постаттю сюзерена (Жигимонта І) в успіху та славі. Третьою особою у “змаганні” виступає Василій ІІІ, образ якого не демонізується, але використовується для вивищення Острозького, котрий здолав такого могутнього й переважаючого силами противника. А фраза про достойність Острозького правити тутешніми столичними містами, навіть самим Єрусалимом, ставить князя вище від обох названих владарів. Втім, це вивищення стосується лише особистих якостей та талантів Острозького, але не “божественного права” на владарювання, яке залишається за Жигимонтом та Василієм.

Певним контрастом щодо засобів возвеличення Острозького є опис битви у двох інших літописах – Рачинського та Євреїнівському. Літописці підкреслюють протистояння Жигимонта і Василія: вони виступають у похід, ведуть війська, визначають події. Острозький є лише виконавцем наказу короля у поході проти московського війська. Йому вже не потрібне чудо, щоб переправитися через Дніпро й зіткнутися з московським військом на р. Кропивні: литовці спорудили тимчасовий міст (під керівництвом Яна Башти). Літописець відносно спокійно, без пафосу й лаконічно сповіщає, що “москвы и пять кроть большеи, нежели литвы”, але не забуває особливо підкреслити, що битва відбулася 8 вересня “на самыи празник Рожества Пречыстое Богоматеры”. Найбільш промовистою є фраза, котра визначає першопричину перемоги й називає головного переможця: “И помог Бог королю Жыкгимонту и воиску литовскому, иж москву наголову побили”. Автор поповнює іменний список полонених московських воєвод, зазначаючи й їх загальне число – 380. Найцікавіше те, що літописець за-

[129] ПСРЛ. – Т. 35. – С. 125-127.

вершує усю оповідь описом приступу Острозького під Смоленськ (після довгої облоги й багатьох приступів місто передалося московському князю 31 липня), якого він не взяв, а лише розорив примістя й повернувся з тим у Литву[130]. Отже, сама "дія" (битва, її хід, перемога над п'ятикратно переважаючим противником) прославляє військовий талант князя, але текст його не прославляє й "уся слава" дістається володарю – Жигимонту. І якщо Волинський короткий літопис мав лише регіональне походженя й поширення, то означені два літописці (їх інформація подібна) мали більш загальне значення й поширення у ВКЛ. А відтак, слава Острозького під Оршею "розчинилася" у славі короля та війська.

Якщо ж поглянемо знову на монументальну картину із зображенням битви, то фігура великого гетьмана на ній практично рівнозначна московському воєводі Челядніну, й, відповідно, "ближча" до акцентів, Євреїнівського та Рачинського літописів. Ця обставина вказує на "позапанегіричну" оцінку військової звитяги Острозького в контексті найбільшої з виграних ним битв. І лише офіційно влаштована Жигимонтом І тріумфальна зустріч великого гетьмана у Вільно (тут, у віленському соборі він повісив московські трофейні штандарти[131]), а згодом у Кракові та надання йому 20 грудня 1514 р. замку Дорогобуж над Горинню з монастирем Успіння Богородиці і церквами, правом будувати місто, мати щотижневий торг та ярмарок[132] дозволяють чіткіше розставити орієнтири, помістивши "славу князя" між панегіриком в одному та простим описом битви у двох інших літописах[133].

---

[130] ПСРЛ. – Т. 35. – С. 168-169, 234-235.

[131] Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 367.

[132] Ossolineum (Wrocław), № 512 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзимінських, спр.181/VI-4, ч. 3, арк. 15 зв.; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 56.

[133] Пор.: Граля И. Мотивы "оршанского триумфа" в ягеллонской пропаганде // Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма. Чтения памяти В.Б. Кобрина. – М., 1992. – С. 46-50; Грыцкевіч А., Трусау А. Бітва пад Оршай // Мастацтва Беларусі. – 1990. – № 8. – С. 29-30; Грыцкевіч А. Бітва пад Оршай 8 верасня 1514 г. // Спадчына. – 1992. – № 6. – С. 2-11; Його ж. Бітва пад Оршай // Бацькаушчына. – Мінськ, 1996; Акіншэвіч Л. Бітва пад Воршаю 1514 году // Полымя. – 2003. – № 3; Żygulski Z. "Bitwa pod Orszą" – struktura obrazu // Rocznik historii sztuki. – Warszawa. – 1981. – T. 12; Herbst M., Walicki M. Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości XVI w. // Rozprawy Komisji Historii Sztuki i Kultury

Поряд із цим, у 1529 р. канцлер Ольбрахт Гаштовт (політичний противник Острозького) підніс Жигимонту I "Похвалу" на честь затвердження I Литовського статуту, в якій прославляв самого лише короля за здобуту перемогу під Оршею, тут також називалася цифра погромлених московитів – 80 тис., з них 30 тис. вбито, інші потрапили до полону[134]. З іншого боку, найбільш наближений до часу самої битви королівський секретар Йодок Деціуш, котрий писав свій твір у 1517-1521 рр. і спілкувався з учасниками битви, зовсім не применшував ролі у ній Острозького. Він також вказував цифру литовського війська – 16 тис., але й не забував підкреслити визначну роль польських загонів на чолі з Яном Сверчевським. Деціуш детально описав усю тактику битви, але в його описі "діяли" лише військовики і не виводилася постать жодного командувача. Не менш детально описав він і здобич: полонених вельмож, загальне число ув'язнених вояків, захоплені статки, число втрат (убитих) московського війська визначалося в 30-40 тис., натомість втрати королівського війська не перевищували 400 чоловік. Загалом, описавши тріумфальну ходу Жигимонта I зі знатними в'язнями в Кракові, Деціуш все ж прославив лише його – зрозуміло, увесь твір, власне, був присвячений цьому правителю та його величі[135]. Алессандро Гваньїні як військовика також цікавила битва: він детально описав тактику Острозького, прорахунки Челядніна, фіктивний відступ литовського війська й заманювання московитів у засідку, де їх розстріляли гармати, втікачів литва з поляками "рубала аж до самої ночі". Гваньїні не зміг оминути й опису жахіть: біля крутих берегів Кропивни під час втечі втопилося стільки московитів, що "від великої кількості трупів вода зупинила свою течію". За його інформацією, було вбито 42 тис. московитів, 2 тис. потрапили в полон, а тих, хто втопився, годі було порахувати. Військовик не мав сумніву також у фактичній цифрі втрат з литовсько-польського боку – всього 300 чоловік. Він додав цікаву фразу наприкінці: "З того часу московський князь не сміє битися в

Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. – 1949. – T. 1. – S. 33-68; Dróżdż P. Orsza 1514. – Warszawa, 2000.

[134] Варонін В. "Пахвала караля Жыгімонта" Войцеха (Альбрэхта) Гаштаута і выданне Першага Статута Вялікага княства Літоускага // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. – Vilniaus, 2005. – C. 25.

[135] Decijusz J.L. Księga o czasach Zygmunta. – Warszawa, 1960. – S. 80-84.

полі з поляками (!)"[136]. Історики зазначають також, що московське військо мало близько 300 гармат, що обслуговували німецькі артилеристи; частину цих гармат як трофеї захопили литвини (московські гармати потрапили і до замків Острозького та значаться в їх пізніших описах).

Пізніша православна традиція, підкреслюючи благочестивість князя, намагалася приписати йому спеціальну обітницю про побудову церкви у Вільно у випадку Божої помочі у битві. Ця сама традиція 1514 роком і донині датує закладання двох віленських храмів – Св. Миколи та Св. Трійці. Вже сама посвята храмів, не прив'язана до дати битви чи покровителя великого гетьмана, ніби не підтверджувала реальності обітниці (адже переказ указував на молитву князя до Богоматері), як і часу побудови (чи закладання) церков. Однак побутування цієї благочестивої легенди нині підтримується також греко-католиками в Литві[137]. І все ж, придивімося до преамбули виданого Жигимонтом I 30 листопада 1514 р. (гетьман ще був у дорозі до Вільно) привілею на будівництво у Вільно кам'яних храмів Св. Трійці та Св. Миколая. Там сказано: "Оскільки ми навчені Святим Законом і Євангелією давать обіцянки Богу і виконувати їх", дозволяємо побудувати церкви Св. Трійці на схилі біля брами на місці дерев'яних старої церкви і монастиря Трійці, а також "посеред міста нашого Вільно" церкву Св. Миколая, "якого називають Великим". Обидва храми мали бути побудовані з каменю[138]. Як бачимо, королівський привілей підтверджує обітницю Острозького, дану Богові (Св. Трійця) та св. Миколаю. Тобто, переказ має реальне підґрунтя? Крім того, вважається, що тоді стараннями Острозького була перебудована й Покровська церква у Вільно.

У російській версії битви та визначенні причин перемоги литовців все виглядає інакше. Насамперед, описується кілька битв: перша на Березині, друга на Дрові (Дреї) і остання на Кропивні між Оршею та Дубровною. Устюжський літописець повідомляв, ніби

[136] Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 158-159.

[137] Авраменко А., отець. Церква Святої Трійці у Вільно на тлі історії українців Литви. – К., 1994. – С. 6-7.

[138] Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі (1460-1530). – Менск, 1992. С. 46.

на Березині противники довго не рушали з місця і литовці пропонували – "разоидемся на миру". Тим часом частина литовських військ таємно переправалися через Березину на 15 км вище і 27 серпня атакувала московські війська. Головною ж причиною поразки була визнана неузгодженість дій двох головних воєвод М.І. Булгакова та І.А. Челядніна через їх особисту неприязнь, а також недостатню кількість артилерії. Зокрема, йшлося про те, що Челяднін не скористався можливістю напасти на загони Острозького під час їх переправи, вичікуючи, коли все військо перейде ріку, щоб знищити його цілком. Ця тактика обернулася повним крахом, оскільки Острозькому вдолося переправити навіть артилерію. Гетьман відразу розставив бойовий стрій: справа литовську кінноту на чолі з кн. Юрієм Радзивілом, зліва – найману польську кінноту на чолі з Войцехом Шамполінським та Яном Сверчовським, а посередині – піхоту з рушницями і частину гармат (інші гармати – у засідці в лісі). У вирішальний момент Острозький схитрував: скомандував відступити і вивів противника прямо на засідку з артилерією, яка розстріляла московські війська ледь не впритул. Польсько-литовські джерела вказували, що загинуло 30-40 тис. московитів, у полон було взято 1 500 дворян із 48 воєначальників, серед них Челяднін, Булгаков-Голіцин та 8 інших воєвод[139]. Російські ж джерела давали перерахунок 380 дворян, які потрапили в полон[140]. Їх Острозький відправив у табір короля Жигимонта І в Борисів.

Острозький пробував "продовжити" свою оршанську перемогу на Смоленськ, який з шеститисячним військом взяв у облогу (31 липня 1514 р. місто і замок капітулювали, смоленський воєвода Юрій Соллогуб здався на милість Василя ІІІ, а перед облогою Острозького московський владар наказав стратити всіх прибічників Литви, тому сподіватися на допомогу "з середини" Острозькому не доводилося), але взяти місто йому не вдалося, і з зимовими холодами він повернув війська в Литву та 3 грудня тріумфально вступив до Вільно через Остру Браму як римський консул після видатної перемоги[141]. Про цю перемогу король відразу сповістив папу

[139] Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы. – С. 43.

[140] АЗР. – Т. 2. – № 91; Зимин А.А. Россия на пороге нового времени. – М., 1972. – С. 165-166.

[141] Герберштейн С. Записики о московских делах. – СПб., 1908. – С. 169-171; Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С. 70-71, 78; Stryjkow-

Льва X, магістра Лівонського ордену Альбрехта, угорського короля та імператора (їм були послані деякі знатні бранці-московити)[142]. Звістка про гучну перемогу над московським військом "розвалила" вже складений європейський альянс (переважно габсбургсько-московський) проти Польщі та ВКЛ[143]. Влітку 1515 р. відбувся Віденський конгрес за участю імператора Максиміліана, короля Жигимонта I й угорського короля Владислава, котрий завершився угодою (частиною її стало одруження Жигимонта I з онукою імператора, італійською принцесою Боною Сфорца; у квітні 1518 р. К. Острозький зустрічав Бону в Моравиці, а 15 квітня супроводжував її при в'їзді до Кракова, був учасником весілля і коронації Бони та підніс їй багаті подарунки 20 квітня[144]), імператор навіть висловився, що "з Жигимонтом готовий піти і у рай, і у пекло"[145]. Битва під Оршею довго ще пам'яталася обом воюючим сторонам. У 1561 р. Жигимонт II Август саркастично писав Івану IV: "Коли хочеш битви, то йди зі своїм військом до Орші, де Костянтин Острозький дав вам себе знати"[146]. Дослідники вважають, що незадовго після описаних подій була складена народна пісня про битву під Оршею. І хоча в ній Острозький згадувався лише раз в останній строфі, але як завершальний акорд прослави основного героя: "Слава Воршы ужо нязгорша

---

ski M. Kronika polska, litewska, źmódska i wszystkiej Rusi. – T. II. – Warszawa, 1846. – S. 378-384; Kronika Marcina Bielskiego. – T. II. – Sanok, 1856. – S. 973-976; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 366-367; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. 1. – Lwów, Warszawa, Kraków, 1923. – S. 254-260; Рябинин П. Новое известие о Литве и Московитах: к истории второй осады Смоленска в 1513 году. – М., 1906 (публікація летючого листка-газети "New Zeitung auf Litter vund von den Moskowitter"); Мицик Ю.А. Битва під Оршею 1514 року // Україна крізь віки. – К., 2000. – С.133-137.

[142] Grala H. Zakładnicy racji stanu. Rzecz o jeńcach spod Orszy // Mówią Wieki. – R. 42. – № 6. – 1999. – Czerwiec. – S. 31-38; Grala H. Jeńcy spod Orszy: między jagiellońską "propagandą sukcesu" a moskiewską racją stanu (1512-1522) // Aetas mediaa aetas moderna. Studia ofiarowane H. Samsonowiczowi w 70 rocznicę urodzin. – Warszawa, 2000.

[143] Kopp U. Relacja o bitwie pod Orszą. Współczesna gazeta ulotna w języku niemieckim // Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej. – 1984/1985.

[144] PSB. – T. XXIV. – S. 487.

[145] Baczkowski K. Zjazd wiedeński 1515 r. – Warszawa, 1975.

[146] Карамзин Н.М. История государства Российского. – М, 1989. – Кн. III. – Т. IX, прим. 57.

Слауся, пане Астроскі!”[147].

А в скарбниці князів Острозьких, котра частково перейшла до Януша, згідно з описом майна Дубенського замку 1616 р., зберігалися “оршанські трофеї”: зброя з “московським гербом”, позолочена булава “царя московського” (ймовірно, головного воєводи Івана Челядніна)[148].

Король Жигимонт І буквально “обсипав” Острозького привілеями. Лише 20 грудня 1514 р. у Вільно він видав їх аж три. Всі вони стосувалися Дорогобужа, котрий з монастирем Діви Марії та маєтками передавався Острозькому, владар дозволяв осадити місто на магдебурзькому чи холмському праві, тут встановлювалися щотижневі (по п’ятницях) торги і ярмарки на Успіння Богородиці, а в новому місті – торги по середах і ярмарки на Успіння[149]. А ще в липні 1514 р. король на скаргу гетьмана обороняв його інтереси перед Ганною Бартошевою Таборовича: Острозький “мовил” королю, що отримав право на перевоз через Неман і тримав його п’ятий рік, але Таборовичева почала не пускати туди людей “и многих людей на том перевозе его милости збито и пограбовано и инших чужих людей там побито”. Намісник пані переслідує рибалок князя, знищує сіті й порубав князівський пором. Король наказував відшкодувати збитки і не вступатися в перевоз[150]. Здавалося, ніби Острозький не міг сам відстояти свій перевоз. Однак гетьман був у поході, тому не мав змоги показати свою силу власника, “перепоручивши” справу королю, котрий не міг відмовити головному воєначальнику, від таланту якого залежала перемога. Потім Жигимонт І вдовольнив, на перший погляд, доволі дивне прохання Костянтина Івановича про передачу його замкових урядів у Брацлаві, Вінниці та Звенигороді кн. Роману Андрійовичу Сангушку (“хочет спустити сестринцу своему”) на доживотньому праві. Коли ж король захоче відібрати замки у Сангушка (“а естли бы ся нам его на тых замкох мети не видело”), то має знову передати їх

[147] Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі (1460-1530). – Менск, 1992. – С. 44-45; Авраменко А. Церква Святої Трійці у Вільно на тлі історії українців Литви. – К., 1994. – С. 8.

[148] Regestra skarbca książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. – T. 6. – S. 207, 212, 217.

[149] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXLIX-CXLI. – S. 120-124.

[150] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXLVI. – S. 117-118.

Острозькому[151]. Зазначимо, це рішення зовсім не здається дивним, якщо взяти до уваги, що всі ці замки були оборонними й порубіжними, часто страждали від нападів татар, займатися ними Острозький не мав особливо часу, перебуваючи у постійних походах, окрім того, їх упорядкування та оборона потребувала значних фінансів, яких казна не давала. То ж Сангушка чекала доволі сумнівна честь, проте ці уряди піднесли його статус та вплив у ВКЛ, що не в останню чергу мав на меті його дядько-опікун.

Похід 1517 р. проти московських військ під Псков і битва під Опочкою взагалі не потрапили до Волинського короткого літопису (на описі 1514 р. він закінчувався, лише пізніше до нього була додана інформація про перебування короля у Супраслі 1544 р.), а у літописах Рачинського та Євреїнівському вони описані лаконічно з негероїчною кінцівкою: "города не взявъшы и вернулися у свою землю"[152]. Хроністи ж пишуть про те, що підвів Ян Сверчовський, який хотів "перехопити славу" і самостійно почав штурм фортеці, Острозькому нічого не залишалося як підтримати наступ, і це призвело до невиправданих великих втрат. Алессандро Гваньїні філософськи зазначав: "Наші кращі у битві в полі, ніж у здобуванні замків, тому вони, не вдаючись у труднощі облоги, відступили, скуштувавши штурму". Під час штурму кинутий із фортеці камінь відірвав руку Андрію Боратинському – саме цьому герою та його мукам і смерті хроніст присвятив основну частину опису[153]. З російських літописів та дипломатичної документації відомо, що Острозький кілька разів намагався взяти фортецю штурмом (основний приступ був здійснений 6 жовтня). На допомогу обложеним швидко прибули війська на чолі з воєводами кн. Ф.В. Оболенським та І.В. Ляцьким, які (за офіційними даними російської сторони, оповіщеними послом імператора) розбили дві литовські застави у 5 тис. та 6 тис. воїнів. А осаджені в Опочці під орудою В.М. Салтикова під час вилазок розбили загін воєводи Сокола й полонили його самого. Російські джерела називають загальні цифри перебитої "литви" від 4 до 15 тис. чоловік, а польсько-литовські джерела вказують, що було вбито всього 60 чол. і 1400 поранено. Ра-

[151] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLXI. – S. 133-134

[152] ПСРЛ. – Т. 35. – С. 169, 235.

[153] Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 369-370.

зом з тим російські дипломати та літописці повідомляли, що після звістки про наближення головних московських військ на чолі з кн. А.В. Ростовським Острозький спішно відступив, залишивши "все воинское устроение"[154]. Лише після відступу литовського війська Василій III 24 жовтня прийняв послів Жигимонта I та посередника – імператорського посланця Сигізмунда Герберштейна[155].

Практично, це останній військовий похід Острозького проти "москви", який "помітили" литовсько-білоруські літописці. Офіційна Литва оцінила його далеко не так песимістично, як російська сторона. Значимість військової виправи Острозького була засвідчена королівським наданням: 1517 р. (9 вересня) К.І. Острозький отримав майже всю Кузьминську волость у складі 46 поселень (з 1497 р. він володів Красиловим та 8 селищами) та правом заснувати там нове місто з магдебурзьким або хелмським правом та назвати його Костянтинів (цю ідею втілить вже Василь-Костянтин Острозький, який заснує м. Старокостянтинів)[156]. Щодо цього та попереднього (Дорогобужу, 1514 р.) королівського надання хелминського чи магдебурзького права лише двом містам (іншим надавалася тільки магдебургія) з ініціативи К.І. Острозького висувається припущення, що це може бути "свідома спроба князя перенесення на Волинь засад самоуправління пруських міст, які передбачали наявність військових повинностей їхніх мешканців на користь свого сюзерена", а це "відбиває етап пошуку волинськими містозасновниками найефективнішої моделі функціонування управління місцевих урбаністичних осередків"[157].

1518 р. був позначений доволі довгим перебуванням Острозького при королівському дворі в Кракові. Він очолював литовських послів до короля щодо вирішення питання про більш ефективну військову взаємодію на східних кордонах. Водночас князь вико-

---

[154] Детальна інформація та наліз джерел див.: Зимин А.А. Россия на пороге нового времени. – С. 183-185. Пор.: Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – T. 1. – Lwów, Warszawa, Kraków, 1923. – S. 260-261.

[155] Сборник Русского истоорического общества. – Т. 35. – С. 502-507.

[156] AS. – T. I. – S. 113-114. – T. III. – S. 156-160; Ossolineum (Wrocław), № 46 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 36-39, 77-78 зв.; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 38.

[157] Кулаковський П. Рец. на книгу А. Зайця "Урбаністичний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття". – Львів, 2003 // Український археографічний щорічник. – К., Н.Й., 2004. – Вип. 8/9. – С. 715.

нував почесну функцію в церемоніях зустрічі та шлюбу Жигимонта І з Боною Сфорца: як вже вказувалося, Острозький зустрічав її у Моравиці на Поділлі 13 квітня, його приватні військові загони проходили парадним маршем у Кракові, сам князь посідав почесне місце під час шлюбу й коронації Бони 18 квітня, а потім спільно з маршалком литовським Юрієм Ілінічем покладав перед королевою свої дари[158]. Острозький потрапив навіть до знаної поеми Яна Дантишка на честь шлюбу Жигимонта І і Бони "Epithalamium Reginae Bonae", в якій князь постав як відважний і водночас мудрий полководець, вірний слуга вітчизни та короля.

1-4 травня 1518 р. король надав гетьману Колодне, Котів та Колки[159]. 1 і 7 травня йому були видані "генеральні" привілеї на всі його маєтки (ойчисті, материсті, спадкові, набуті), де підтверджувалися всі попередні надання та пільги для руських, литовських, коронних і закордонних купців на ярмаркову торгівлю в Острозі (на св. Онуфрія, св. Миколу, Трьох королів), Полонному (на Різдво Богородиці) та Дубні (на Спаса, Покрову, 12-й день після Трьох королів, св. Марцелліна) (за зразком Луцька, тобто безмитний проїзд, при цьому луцькі митники не мають перешкоджати тим ярмаркам), знову підтверджувалися всі нагороди, посади, навіть придбані землі від дружини. При цьому король у високих словах описував подвиги гетьмана, вихваляв його заслуги перед державою і правителем. Зокрема, у привілеї на Колки від 1 травня 1518 р. князь був названий "могутньою опорою республіки" (veluti columna Reipublicae)[160]. 4 травня окремо король підтвердив належність Ост-

[158] Pociecha W. Królowa Bona (1494-1557). Czasy i ludzie Odrodzenia. – T. 1. – Poznań, 1949. – S. 228-230, 236.

[159] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLXXXI. – S. 161-163; Ossolineum (Wrocław), № 650, 673 (стара нумерація за львівським інвентарем). Котов з Козницею належали до ключа Луцького замку, до цього додавалися три пусті землі там же, які раніше король дав був Івашку Юрженевичу з київського воєводства – тепер вони відходили гетьману навічно (ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 15). В описі Луцького замку 1545 р. вказувалося, що Котов кн. Костянтин "собе упросил в короля его милости теперешнего старшого" – Литовська метрика. – Кн. 561; Ревізії українських замків 1545 року / Публ. В. Кравченка. – К., 2005. – С. 183.

[160] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 89-90, 147 зв. ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 91-91 зв.; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 22; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLXXXII, CLXXXV. – S. 163-165, 171-172.

розькому володінь бабки його дружини кн. Марії Семенівни Ровенської та її чоловіка кн. Семена Васильовича Несвіцького[161].

Відразу з Кракова Острозький вирушив на Волинь, де його чекало затяжне протиборство з татарами.

Власне, набагато більше (ніж щодо Московської держави) походів великому гетьману довелося відбути на південно-східні рубежі. "Пророцтво" Волинського короткого літопису справдилося: над татарами Острозький перемагав більше як щодо числа перемог, так і щодо складності військових дій проти нерегулярного мобільного війська татар[162].

Про битву Острозького із сином кримського хана, царевичем Ахматом, влітку 1516 р. ми знаємо лише з грамоти великого московського князя Василія III від 10 червня 1516 р.[163]. Вочевидь, не випадково 2 жовтня 1516 р. Острозький отримав нові королівські надання. Гетьману був переданий двірець в Гурах під Вільно, який належав дружині вел. кн. Олександра Олені Іванівні, а потім був переданий "москвитину" Григорію Унковському, котрий втік до Москви. Крім того, Острозькому було надано 15 підданих із сім'ями в Рудоминській волості та 18 підданих в Мимижській волості Віленського повіту, а також пусту землю Станковщину. Всі ці надання король обумовлював гучними словами: "Завжды горла своего не лютовал и крови розлитя не жаловал, у знаменитых валках знаменитые послуги чинячи, какже и у вязане был неприятелю московскому попал и там немалый час надзу (тобто, нужду – *В.У.*) терпел, также и за панованя нашого, вышедши з рук неприятеля нашого московского, многокрот … послуги знаменитее нам оказывал"[164]. "Московські ремінісценсії" тут, ймовірно, були пов'язані з "невдячним" московитом-втікачем Унковським. Втім, доволі цікавим є факт, що в усіх королівських нагородах *не йшлося* про особливі заслуги Острозького у війнах з татарами. Здавалося, що для руських літописців та авторів панегіриків Острозькому більше боліло "татарське питання", а королю "московське". А як це

[161] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLXXXIII. – S. 166-169.

[162] Див.: Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – К., 2006; Кананович У.І. Крымскія напады на Беларусь // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Ч. 2. – Мінск, 1992. – С. 135-155.

[163] Сборник Русского исторического общества. – Т. 35. – С. 323.

[164] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLXXI. – S. 144-146 (145).

було для самого князя? Годі й говорити. Татари щороку виводили в полон тисячі не лише королівських, але й підданих Острозького, грабували й спустошували не лише королівські, але й землі княжого Дому. Татарська небезпека чатувала щодня, незважаючи на будь-які мирні угоди. То ж для Острозького "татарський чинник" мав бути тяжчим за "московський", хоча пам'ять про полон не могла на особистому рівні порівнятися з жодною битвою з ордою.

Після 1516 р. відомо також про протидію гетьмана татарським набігам у жовтні 1518 р. Проте літописи розпочали "реєстрацію" походів проти татар з великої поразки у серпні 1519 р. під Сокалем: "переможени и побити суть нашы от великости татаров". А "Острозький літописець" доповнює, повторюючи Хроніку М. Бєльського: "Князь Костянтин з іншими пани уїхал на замок Сокальський пред татари" (тобто сховався з 5 000 загоном)[165]. "Літопис Рачинського" дещо виправдовує Острозького: проти татар на Белзчині виступили поляки, "до которых и князь Костентин Острозскии приехал, маючы немного при собе литвы и руси"[166]. Це виправдання подвійне: програли битву поляки, яким лише допомагав Острозький з нечисленним загоном, з іншого боку – татарське військо було чисельнішим за збірне польсько-литовсько-руське. Останній аргумент підтримується дослідниками, які називають цифру татарського війська – 80 тис. (цю навряд чи реальну цифру називав хроніст М. Бєльський) чи 40 тис. і 5-7 тис. (або 12-20 тис.) з'єднаного польсько-литовського війська. Окрім того, вказується на невдалий вибір місця битви (низький берег Бугу) і неузгодженість дій, навіть суперечку між польськими та литовськими воєначальниками (поляки відкинули план битви, запропонований Острозьким, звинувативши його в бажанні "перейняти" у них славу переможців), коли молодий Ф. Гербурт, незважаючи на мудрі поради гетьмана, повів свій загін на татар і цим змусив гетьмана йти за ним. Литовсько-польські сили були цілком розбиті, у полон потрапили три князі, майже всі ротмістри, а сам гетьман ледь врятувався з рештками кінноти[167]. Алессандро Гваньїні спробував "розшири-

[165] Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – К., 1970. – С. 125.

[166] ПСРЛ. – Т. 35. – С. 169.

[167] Ворончук І.О. Володіння князів Острозьких. – С. 19, 24; Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – С. 57-58; Сагановіч Г. Айчы-

ти" уяву про хід битви та поразку: Острозький радив полякам влаштувати битву десь між водами в тіснині, щоб татари не мали можливості розсипатися по широкому полі, принаймні не переправлятися через Буг до приходу підкріплення; однак молодь (польська) почала насміхатися над гетьманом, "звинувачувати у боягузтві та заздрощах" (не хотів віддати славу молодим), гетьман все це "пропустив повз вуха" і просив лише до ранку не починати переправу; молодь "лаяла гетьмана", тож він сів на коня, а поляки 2 серпня різко почали переправу через Південний Буг, не знаючи місцевості, й відразу потрапили під стріли татар, їм заважало згарище спаленого татарами містечка й виорана рілля, від якої знялася страшна курява, тому "наші майже нічого не бачили"; тож татари поступово оточували польсько-литовське військо; Острозький "кричав, закликав, піднімаючи дух як полякам, так і волинянам", але сили були нерівні, побачивши поразку, Острозький з Мартіном Каменецьким та Станіславом Галицьким сховалися в Сокальському замку, "зберігаючи себе на ліпший для Речі Посполитої час"; загалом 2 серпня татар полягло 4 тис., а поляків і литви – 1 200, поразка сталася через "впертість молодих людей, тому що вони не слухали старших"[168].

Варто зазначити, що загалом мова йшла про масштабні військові дії проти кількох сторін: одночасний похід проти ВКЛ і Польського королівства у липні 1519 р. був розпочатий ханом Мухаммед-Гіреєм та Василієм III, а з півночі на Польщу почав наступ Тевтонський орден. 40-тисячне військо на чолі з Богатир-Салтаном напало на Волинь і дійшло майже до самої Вісли; дорогою був спалений Турів. Саме цю частину ворогів мав зупинити Острозький та очолюване ним з'єднане польсько-литовське військо. Однак 2 серпня під Сокалем татари здобули перемогу, вбили й полонили багатьох польських вояків, а також захопили кількатисячний ясир[169].

ну сваю баронячы. – С. 50.

[168] Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 370-371.

[169] Рогов А.И. Русско-польські культурные связи в эпоху Возрождения. – М., 1966. – С. 235; Зимин А.А. Россия на порогу нового времени. – С.199-200; Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – К., 2006. – С. 125-126.

Незважаючи на цю невдачу, у 1522 р. Острозький був нагороджений новими королівськими благодіяннями. 25 березня на сеймі в Гродлі йому був наданий найвищий (власне найвищим був титул воєводи віленського, але саме цим привілеєм король визначав, що Острозький з титулом троцького воєводи має посідати перше місце серед світських осіб) у ВКЛ світський уряд троцького воєводи[170] (нагадаємо, каштеляном віленським він став ще 21 вересня 1513 р.[171]), який за Городельською постановою 1413 р. міг надаватися лише католикам (й, переважно, литовцям). Попереднім троцьким воєводою був Миколай Радзивіл – глава роду Радзивілів, котрий помер наприкінці 1521 р. – на початку 1522 р., після нього цей титул отримав Острозький, а уряди воєводи віленського і канцлера після Радзивіла отримав Ольбрахт Гаштовт – один із противників гетьмана, який не міг бути задоволений переміною традиційної першості воєводи віленського на першість троцького воєводи, однак формально погодився на такий виняток персонально для Острозького. Цей привілей засвідчили високі урядовці ВКЛ, котрі фактично скріплювали законність цього надання: Віленський єпископ Ян Тельницький, Луцький єпископ Павло кн. Гольшанський, Жмудський єпископ Миколай Візгайло, віленський воєвода Ольбрахт Гаштольд, віленський каштелян Станіслав Іванович, городельський воєвода Юрій Радзивіл, великий маршалок литовський Ян Заберезинський та берестейський воєвода Юрій Іллініч[172]. Ця акція все ж фактично "посувала" з першого місця у ВКЛ аж до гаданої смерті Острозького воєводу віленського та канцлера Ольбрахта Гаштольда. Звісно, це не могло не викликати протистояння литовської магнатерії, зокрема прибічників "партії" Гаштольда – традиційного дуайєна панів-ради. Жигимонт I змушений був виправдовуватися і запевняти, що це виняткова акція, яка надалі не буде мати наслідування, й Городельський привілей не буде порушуватися[173]. Матвій Любавський вважав, що Гаштовт використав

[170] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXXX. – S. 220-222; APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 441; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 97-97 зв., 102-102 зв.; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 27; Ярушевич А. Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная Литовская Русь его времени. – Смоленск, 1897. – С. 236-237.

[171] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 405.

[172] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 102-102 зв.

[173] Acta Tomiciana. – T. VI. – Posnaniae, 1857. – P. 43-44; Archiwum Komisyi

“архивное оружие” – Городельський привілей задля протидії своєму противнику, проте Жигимонт І прийняв “соломонове рішення” при розподілі посад Радзивіла між Острозьким і Гаштовтом, що згладило конфліктність ситуації[174].

Утім протистояння Острозький – Гаштовт набирало сили, майже повторювалася ситуація боротьби двох могутніх угруповань нобілітету ВКЛ часів Радзивіла і Гаштовта, тепер місце Миколи Радзивіла посів Острозький і його клан. Дослідники підкреслюють, що в основі конфлікту лежали не так міжособистісні непорозуміння та амбіції, як дві різні концепції державної політики, й особливо щодо союзу ВКЛ і Польського королівства. Іншими словами, Острозький представляється активним і послідовним прибічником тісної взаємодії та взаємозв’язку Польщі і Литви (в сенсі ВКЛ), а Гаштовт і його прибічники намагалися максимально автономізувати ВКЛ і зменшити прерогативи короля та великого князя. Крім того, Костянтина Івановича іноді представляють особою, яка підготувала ґрунт майбутньої Люблінської унії двох держав. При цьому польські дослідники вказують, ніби до такої позиції Острозького (окрім усього іншого) надихала “польщизна”, тобто польська культура, й він поступово полонізувався, часто перебуваючи при королівському дворі в Кракові, його воєнні заслуги також були більш поціновані в Кракові, ніж у Вільно; гетьмана “полонила” польська культура аж настільки, що він почав активно користуватися в листуванні польською мовою. Як “простий” доказ цього наводиться Богоявленська церква в Острозі, відбудована Костянтином Івановичем із поєднанням візайтійського стилю та готики[175]. Якщо стосовно обстоювання Острозьким ідеї мілітарної унії двох держав можна погодитися, то з “полонізацією” гетьмана погодитися абсолютно неможливо. Його польськомовні листи до короля та польської магнатерії просто не могли бути написані руською мовою і кирилицею. Натомість, усі його документи, що видавалися для власних земель та надання на церкву, писалися руською мовою, і саме цей “внутрішній” мовний аспект заперечує полонізацію. Та й готичні елементи в Богоявленській церкві – зовсім

---

prawniczej. – T. VII. – Kraków, 1900. – S. 273-275.

[174] Любавский М. Новый труд по внутренней истории Литовской Руси // ЖМНП. – 1898. – Июль. – Отд. II. – С. 205-206.

[175] Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 38.

не вплив "польщизни", а західноєвропейська мода й стиль архітектора. Крім того, як стверджують геральдисти, з 1526 р. Богоявленська церква з'являється на родовій печатці – тут п'ятибанний храм представлений у звичних неовізантійських (чи давньоруських) формах. Зовсім не бачив у цьому храмі елементів "польщизни" і доволі полонізований Симон Пекалід навіть через 70-80 років після перебудови собору Костянином Івановичем, навпаки, підкреслював його "руськість" завдяки опису головного куполу:

З куполом круглим великий собор збудував він на славу,
Господа Бога єдиного щоб прославити достойно.
Там збудував, де швидкі води Вілії в Горинь впадають.
Міста прикрасо! Який же приніс тебе час нам щасливий?[176]

А мистецтвознавці взагалі підкреслюють традиційність чотиристовпного трьохапсидного, п'ятиглавого храму та відзначають його певну уподібленість чернігівським і волинським домонгольським храмам. Їх різниця полягає лише у зовнішніх формах (спрощені, більш огрублені й масивні, оскільки пристосовувалися до оборонних функцій). Оскільки ж у помонгольську добу була втрачена пряма архітектурна спадковість та передача досвіду артілями зодчих, то випливає, що К.І. Острозький, як і його предки, свідомо апелював до втрачених давньоруських традицій ("это носило несомненно идейно-целенаправленный характер"), оскільки через втрату професійної спадкоємності будівничих церкви будувалися за спеціально обраним зразком-прототипом ("образ" Богоявленської церкви найближче стоїть до чернігівських храмів XI-XIII ст.). Своєю чергою, Межиріцька церква взорувалася на Богоявленську. Така тенденція храмобудівничої "політики" Острозьких підкреслювала їх лідерство на Русі та русі у ВКЛ як провідників водночас релігійної та національної ідеї. Це мало особливе значення в архітектурі та внутрішньому опорядженні храмів – мова символів цих видів церковного мистецтва була доволі доступною для кожного пересічного споглядача, вона "промовляла" дуже сильно (особливо хрестовобанність, чотиристовпність та пятиглавість). Лише зовні "прочитуваність" давньоруського взірця була затушована впливами готики й пристосуванням до оборонних функцій[177]. То ж все це говорить не

[176] Українські гуманісти епохи Відродження. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 52.
[177] Флиер А.Я. Древнерусские традиции в зодчестве Великого княжества

про “полонізацію”, а про плекання давньоруських традицій з певним елементом впливу сучасних віянь архітектури у ВКЛ.

Утім, повернімося до королівських благодіянь на користь Острозького 1522 р. 17 серпня Жигимонт І надав Костянтину Івановичу право користуватися червоним воском для запечатування документів, що було королівською прерогативою. Жигимонт пояснював цю свою чергову особливу акцію бажанням утримати славу Острозького на віки: “Всякии речы цнотливых справ, которыи ж для годности заслугъ, от высоких панов ачъколве заплату знамениту щедриве а годне прыимують, а вед жо, для невъставичности света, часом с памяти бы сплынули и в остаточную забытность сошли бы, вечностью писма на прышлыи часы ку памяти не приведоны, а прото ку векуистое то речы и памяти”[178]. Оцінюючи всю діяльність Острозького, король констатував: “Бачачы есьмо высокии послуги в знаменитых валках велможного князя Костеньтина Ивановича Острозского… не толко за нас, але ещо за панованье славъное памяти отъца нашого Казимира и за брата нашого Алекъсанъдра, королевъ их милости, ижь его милость не толко накладовъ своихъ великих ку службе их милости наложыти не жаловал, штожь звыкъ чинити николи не переставаючы и до нинешънего часу и за нашо панованье, але в таковых служъбах горла своего втратити не литовал и раны в битвах великии и натства тяжкии от непрыятеля охотне прыимовал хотячы се нам, паном своимъ дедичнымъ, стале у вере заховати, яко жъ и вчынъкомъ пополнил. Мы, хотячы его милости в томъ некоторую часть отплаты вчынити, а к тому бачачы на его милость знаменитыи а высокии домъ княжацкии, даемъ и даруемъ, и дозволяемъ его милости князю Костянътину Иванови-

Литовского в XV в. (на примере храмостроительной деятельности князей Острожских) // Архитектурное наследство. – М., 1986. – Вып. 34. – С. 152-155.

[178] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXLI. – S. 235-236; APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 444; Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – С. 138; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 100-100 зв., 104, 132-133 зв. Нагадаємо, що оригінал грамоти у 1933 р. Й.В. Новицький передав на вічне зберігання до острозького Богоявленського собору (В.Ф-ъ. Чествование памяти князя Константина Ивановича Острожского в г. Остроге 24 августа 1933 г. // Воскресное чтение (Варшава). – 1933. – № 42-43. – С. 652). Нині у ОДІКЗ збереглася копія цього привілею, видана Жигимонтом Августом (як екстракт із Литовської метрики) із великою державною печаткою (ОДІКЗ. Фонди. Кн. 23850/ІІІ.Д.9229, арк. 1-2). Можливо, і в 1933 р. мова йшла про цей документ з печаткою як “оригінал”?

чу Острозскому воском черленымъ всякии листы свои печатовати до нас, господаря своего, або до кого колве будет в чомъ писати... а тымъ воском черленымъ маеть его милость княз Костянътин и его милости дети и потомкове его милости листы свои печатовати без кажъдого в том нагабанья вечно и навеки непорушно"[179].

Зрозуміло, що всі ці винятки були зроблені лише для особи К.І. Острозького, а значить, шанували його неабиякі заслуги перед короною Литви і Польщі. 5 вересня Жигимонт підтвердив купівлю Острозьким у Яна Довойнича та його родини "именье их отчызное" Сатиїв з 6 присілками і всіма угіддями та людьми, надавши (на прохання князя) право побудувати замок, осадити місто, встановити торг щочетверга та завести корчму[180]. Лише пізні-

[179] Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – С. 138-139; Przezdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – T. II. – Kraków, 1868. – S. 42.

180 Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – С. 144-145; Ossolineum (Wrocław), № 696 (стара нумерація за львівським інвентарем); AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCLII. – S. 245.

* У 1528 р. Ян Янович Довойнич висунув перед Жигимонтом І звинувачення К.І. Острозькому: "Не вем деи которым обычаем держить имене мое отчызное Сатыев, и с приселки того именья, а мне ся его поступити не хочет". Острозький поклав купчу, в якій було сказано, що Ян з дружиною, дітьми та зятем продали Сатиїв з присілками (Дядковичі, Золобів, Перемилівка, Жорновка, Радів) за 320 коп грошей гетьману, при цьому у випадку бажання нащадків Довойнича викупити маєток, вони мали сплатити для короля 1 тис. коп грошей, а Острозькому чи його нащадкам 500 коп та повернути всі затрати Острозького на облаштування маєтку. Така угода викликає певне непорозуміння: традиційно вимагалося повернути виплачену суму й затрати на впорядкування маєтку, проте, можливо, в цьому випадку враховувалося плановане перетворення Сатиєва на місто з ярмарком і т. ін. Щодо купчої Довойнич заявив: "Я как того именья его милости не продавал, так и пенезей тых в его милости не брал, так теж и к тому запису своему ся не знаю, бом тогды был немоцон, возили мене как хотели, а запис справляли и, печать в мене отнемшы, к тому листу прыкладали, как ся его милости видело". Це було пряме звинувачення Острозького в шахрайстві й збиткуванні над немічною людиною та перетворювало знаменитого великого гетьмана литовського в глитая. Острозькому нічого не залишалося, як послатися на свідків купівлі, котрі підписалися під документом та поставили печаті. А от Ян Довойнич "слатися на них не хотел". Саме ця обставина послужила королю приводом для визнання правим К.І. Острозького: кілька шляхетних осіб могли підтвердити правосильність купчої, але ніхто не міг підтвердити звинувачення Довойнича. Тож Жигимонт І навічно присудив Сатиїв з присілками Острозьким без будь-якого права Довойничам надалі судитися за цей маєток. Див.: Литовская метрика. Книга записей 15 (1528-1538). – Вильнюс, 2002. – С. 94-95. Постає питання: на що розраховував Довойнич?

ше постане питання щодо законності купівлі Сатиєва*. Того ж року великий гетьман (на власне клопотання) отримав ще два королівські привілеї. 20 грудня король надав йому (знов таки на прохання самого князя) шість служб людей у Луцькому повіті, а 23 грудня – три служби в Рогачеві та три в Кікові (Сикові) (в привілеях називаються поіменно всі піддані)[181]. При цьому знову підкреслювалися особливі заслуги князя перед владарем та його предками: "Ино мы, вбачывшы на его милости верныи а знаменитые и накладные послуги и нелютованя горъла его милости, которыи его милость чынил ещо ко отцу нашому Казимиру и ку брату нашому Александру, королемъ их милости, и ту теж к намъ, к пану своему, и хотячы его милости наперед охотнеишого а пилнеишого мети ку службе нашои"[182]. Наступного дня (21 грудня) на прохання Острозького Жигимонт надав йому та його синові Іллі у доживотнє володіння двір Смоляни в Оршанському повіті, котрим володіла "бабка" князя Василіса Іванівна Володимировича Бєльська. Обґрунтування цього надання повторювало попередню похвалу князя з додатком того, що Острозький був відданим престолу владаря "зъ своих молодых лет ажъ до тых часовъ николи не переставаючы"[183]. І хоч двір надавався доживотньо, оскільки свого часу був конфіскований для короля через виїзд до Московської держави кн. Семена Бєльського, Олександр Ягеллончик передав маєток дружині московській княгині Олені, після її смерті він перейшов знову до короля Жигимонта І, котрий і передав Смоляни К.І. Острозькому з сином на тих самих "доживотніх правах", на яких його надав першого разу Олександр, однак обидва Острозькі при цьому могли його розширити, заселити людьми, побудувати млини та стави, збуду-

---

Гадаємо, що він міг мати розрахунок лише на свого патрона Ольбрахта Гаштовта, проте останній так і не зміг нічого вдіяти. Побіжним доказом цього є те, що в цьому судовому процесі він не поставив свого підпису з-поміж інших присутніх панів-ради ВКЛ. У 1529 р. К.І. Острозький виклопотав королівський привілей на право ярмарку в Сатіїві на свято Іоанна Богослова. – AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCCLXXVIII. – S. 358.

[181] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXLIX. – S. 243-244.

[182] Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – С. 191.

[183] Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – С. 192-193; АЗР. – Т. 2. – № 118. – С. 146-147; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських спр.181/ VI-4, ч. 5, арк. 133 зв.-135 зв.

вати замок, осадити місто, поставити корчми і проводити торги[184].

1522 рік став дуже "урожайним" для Острозького на милості від Жигимонта, при тому це не було пов'язано із його військовими успіхами. Гетьман отримав навіть дозвіл збирання мита з усіх купців, котрі минають Луцьк і їдуть із сіллю та воском на Острог, Дубно, Ровно, Сатиїв: по 8 грошей з воза в чотири коня, по 6 – в два коня, по 3 – з однокінного воза[185]. З іншого боку, король звільнив усіх підданих Острозького від сплати мита луцького й заславського і податку за білу сіль, яку везли з Коломиї, Долини, Дорогобужа та Дрогобича, і дозволив "вільну дорогу" через Кременець[186].

Довіра короля до гетьмана була безмежною: він доручав Острозькому численні делікатні справи. Наприклад, того-таки 1522 р. Костянтин Іванович отримав доручення зібрати заборгованість з братів Яцька та Мануїла Скленських на користь Михайла Василевича та "успокоить своеволия" кн. Юрія Дубровицького[187]. А в 1523 р. Острозький був призначений головою комісії з ревізії кордонів Польщі в ВКЛ на теренах Волині та Поділля. Однак водночас все наростало протистояння гетьмана канцлеру Гаштовту, що й заважало злагодженому функціонуванню державного організму (про це детально – нижче) та відволікало сили не лише цих двох очільників та їх кланів, але й усієї держави в умовах постійної ворожої загрози.

Саме в момент гострої політичної конфронтації відбувся новий набіг татар, якому великий гетьман литовський К.І. Острозький спільно з коронним гетьманом М. Фірлеєм не зміг успішно протистояти: з великим полоном, награбованим майном татари повернулися в Крим, залишивши суцільні згарища на своєму шляху. 30-тисячна татарська орда на чолі з Іслам-Гіреєм пронеслася через руські землі аж під Перемишль та Ярослав, звідки з великим ясиром повернулися в Крим. Причина поразки була передбачувана: раптовість нападу й неможливість швидко зібрати належне військо. При цьому слід зауважити, що безпосередньою причиною набігу татар стала політика Жигимонта I щодо скинення з престолу ставленика султана, хана Саадат-Гірея.

---

[184] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXLVIII. – S. 242-243.

[185] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCL. – S. 245.

[186] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXXIV. – S. 215; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa, 1913. – S. 22-23.

[187] ЦДІАУЛ. Ф. 765, оп. 1, спр. 41, арк. 1-15.

І лише остання військова кампанія Острозького 1527 р. проти татар принесла вагому перемогу (утім, ще взимку 1526/1527 рр. гетьман розбив невеликі загони татар біля Пінська). Це не був простий набіг татар з метою грабунку. Йшлося про важливу міжнародну акцію: Угорське королівство за умови війни з Туреччиною потребувало допомоги Польщі, а татари мали відволікти сили польського короля, тому й напали на землі ВКЛ і дійшли до Пінська. Зібрати необхідні сили Острозькому відразу не вдалося, хоча на його поклик під Острог із максимальною швидкістю почали з'їжджатися надвірні почти магнатів, навіть Ольбрахт Гаштовт надіслав свій загін, тож набралося за значно перебільшеними даними близько 15 тис. вояків, а за найменшими – 3 500 чоловік. Тим часом татари на чолі із сином хана Саадат-Гірея Малаєм звично побрали ясир і вирушили до Криму. Саме тоді, коли татарське військо з частиною яничарського корпусу загальним числом 20-25 тис. (М. Стрийковський називає навіть 34 тис.) чоловік поверталося з походу, очолюване К.І. Острозьким (дослідники різко зменшують його чисельність до 6-7 тис., а то й до 3,5 тис.[188]) військо наздогнало противника над річкою Ольшаницею на Київщині недалеко від Білої Церкви. 27 січня/5 лютого вранці, коли ще не були осідлані татарські коні, гетьман напав на противника, що змушений був оборонятися пішака в глибокому снігу, татари зазнали нищівної поразки, втративши значну частину війська (за досить перебільшеними підрахунками – близько 20 тис.), інші потрапили в полон, було відібрано кілька тисяч (називається 20) коней. Юст Людвіг Деційй описував хитрощі Острозького: чинили гамір, ніби татари, пар від коней литовських воїнів татари сприйняли "за туман", загони литовців розчленували татар (ті сприймали їх поночі за своїх) і т. ін. Проте чи не найважливішим у цій акції було звільнення великої кількості бранців (Юст Людвіг Деційй та М. Бєльський називають цифру в 40 тис., а М.Стрийковський – у 80 тис.), при цьому (за словами Деція) дуже багато було дітей, котрі перемерзли й їх повезли на возах як татарських, так і шляхетських, що їх тягли вручну – не вистачало корму для коней, не вистачало й їжі (тому із полонених татар залишили 6-7 тис., а інших убили)[189]. Нагадаємо:

[188] Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). – К., 2006. – С. 175.

[189] Acta Tomiciana. – T. IX. – Posnaniae, 1876. – P. 44-47, 55-56, 153; Kronika

князю Костянтину Івановичу Острозькому на той час виповнилося близько 70 років, а він іще не зсідав з коня й керував маневрами війська. Це не могло не викликати високої похвали сучасників та пошани від нащадків. Найбільш ранньою і піднесеною є характеристика князя в донесенні королівського секретаря Юста Людвіга Деція від 21 лютого 1527 р. Він писав, що військовий талант Острозького проявився ще в юності, й особливо у боротьбі з татарами, тож він "усіх воєначальників свого часу перевершує ... вважається за найбільш гідну особу зі свого великого народу", "світлої, вдячної та вічної памяті гідний"[190].

Хоч і доволі лаконічно, але все ж повідомляє про цю битву "Літопис Рачинського", зазначивши, що Жигимонт послав своє військо на чолі з Острозьким проти перекопських татар і гетьман "з воиском литовским" "татар побил на Ольшаницы зиме"[191]. "Острозький літописець" не менш лаконічний: "Князь Костантин у Ольшаниці татар побил"[192]. "Євреїнівський літопис" пропонує низку деталей, що підносять військовий талант Острозького: "велми с малыми людми" він розбив 20 тис. татар[193]. І лише "Київський хронограф" славить князя та деталізує опис не лише цієї, але й попередніх битв проти татар[194]. Алессандро Гваньїні резюмував: "Так Костянтин помстився за сокальську поразку": полонив 700 татар та визволив 40 тис. полоняників[195]. А С. Герберштейн навіть зазначає, що князь винайшов спеціальну тактику боротьби з татарами: він не переймає їх під час набігу, а нападає на зворотньому шляху, коли нападники обтяжені вантажем награбованого й мають цілий обоз бранців, а відтак, не в змозі швидко пересуватися

Marcina Bielskiego. – T. II. – Sanok, 1856. – S. 1040; Stryjkowski M. Kronika polska, litewska, źmódzka i wszystkej Rusi. – T. II. – Warszawa, 1846. – S. 394; Wapowski B. Kroniki część ostatnia czasy. – Kraków, 1874. – S. 218; ПСРЛ. – Т. 35. – С. 170, 192, 213, 235; Ворончук І.О. Володіння князів Острозьких. – С. 19, 25; Вирський Д. Околиця Ренесансу: річносполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – С. 173-178.

[190] Цит. за: Вирський Д. Околиця Ренесансу: річносполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – С. 175, 177.

[191] ПСРЛ. – Т. 35. – С. 170.

[192] Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – С. 62, 126.

[193] Там само. – С. 235.

[194] ІР НБУВ. Ф. І, спр. 171, арк. 593 зв.-595 зв.

195 Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. отець Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 377.

та розсіюватися степом[196]. Ольбрахт Гаштовт у "Похвалі" Жигимонту I 1529 р. спромігся на похвалу не лише королеві, але й своєму політичному противнику Острозькому за цю битву, так само називаючи фантастичну цифру побитих татар – 40 тис.[197]. Однак реально оцінити заслуги князя знову допомагає Жигимонт I. У лютому під час засідання сейму король влаштував Острозькому гучний тріумф у Кракові (перед князем вели 700 татарських бранців) й повідомив про цю перемогу Папу та угорського короля[198]. Королівський секретар Юст Людвік Деціус написав про цю битву коротку інформацію, опубліковану в летючому листку в Нюрнберзі і Кракові (вона цитувалася вище). Королева Бона особисто повідомила про цю подію Папу і князя Феррари Альфонсо[199].

7 серпня 1527 р. король, надаючи Костянтину Івановичу новий привілей на володіння та пільги на торги в отчинних містах (Острозі, Дубні, Рівному, Полонному, Дорогичині, Сатиєві), а також на звільнення від сплати мита на руську сіль, що везли з Коломиї, Долини і Дрогобича в Кременець, відзначив у ньому заслуги великого гетьмана, велеречиво порівнюючи його військову славу із усіма видатними полководцями світу впродовж усієї історії ("слушно може і повинен бути порівняний не тільки з вождями нашого часу, але й з усіма старовинними воєначальниками"). У цьому привілеї наведені й деякі деталі походу. По-перше, він відбувся в "нинішню зиму". По-друге, Острозький внаслідок татарського нападу "сам немалу шкоду в маєтках своїх поніс". По-третє, учасниками походу з Острозьким були кн. Юрій Слуцький та Юрій Радзивіл. По-четверте, число татарського війська визначене у 25 тис. По-пяте, число визволених бранців не названо, але сказано загально – "незмірну кількість бранців відбив і на волю відпустив"[200].

---

[196] Герберштейн С. Записки о Московки. – М., 1988. – С. 188.

[197] Варонін В. "Пахвала караля Жыгімонта" Войцеха (Альбрэхта) Гаштаута і выданне Першага Статута Вялікага княства Літоускага // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. – Vilniaus, 2005. – C. 27.

[198] Ворончук І.О. Володіння князів Острозьких. – С. 19.

[199] Pociecha W. Królowa Bona. – T. 2. – S. 126-127; Boras Z. Poczet hetmanów polskich koronnych i litewskich XVI-XVIII w. – Cz. 1. – Poznań, 1991. – S. 13-14.

[200] AS. – T. III. – № CCCLIII. – S. 311-313; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк .22 зв.; привілей підтверджений королем Стефаном Баторієм 3 січня 1580 р. (ЛНБ ВР. Ф. Радзимнських, спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 253-258, посилання на Метрику Коронну, кн. 123, арк. 105); Przezdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – T. II. – Kraków, 1868. – S. 43.

Того ж року (1 квітня) Острозький отримав привілей на торги у своїх замках у визначені дні, при цьому іншій волинській шляхті було заборонено в ці дні проводити торги у своїх маєтках, а тим з них, хто мав королівські привілеї, наказувалося перенести свої торги на інші дні. На клопотання Костянтина Івановича Жигимонт I підтвердив надання королів Олександра та Казиміра й свої власні щодо конкретики днів торгу: Острог – п'ятниця та неділя, Дубно – субота, Рівне – п'ятниця, Дорогобуж – середа, Сатиїв – четвер. У привілеї зазначалося: "Поведал его милость перед нами, иж многие князи и Панове и земяне и дворяне наши земли Волынское в замкох и местах и именях своих волынских в тыеж дни торги свои мают и … в торгах его милости сказа и школа великая ся деет". Отже, для іншої волинської шляхти для торгів залишалися лише понеділок та вівторок і все це заради того, що від збігу днів торгів з торгами у маєтках Острозького "его милости торгомъ сказа и шкода великая дееть, для чого жъ его милость намъ билъ чоломъ", а тому з наказу короля "жадин княз ани пан, и земянинъ ни дворянинъ нашъ земли Волынское, в тыи дни вышеи мененыи по своимъ замкомъ и метомъ, и именямъ своим волынскимъ, не мают торговъ своих мети"[201].

У цей час продовжувалася боротьба навколо угорського престолу між Яном Запольї та Габсбургами. Гаштовт традиційно обстоював Габсбургів, а Острозький симпатизував Запольї. У травні 1528 р. гетьман навіть зустрічався із посланцем Запольї Ф. Франгепаном, а також вів переговори із французьким послом Антонієм Рінконі. Це знову загострило "конфлікт інтересів" двох литовських провідних діячів. У цій ситуації коаліція Гаштовта розпочала атаку на прибічників Острозького: навесні 1528 р. кам'янецький єпископ Вавринець Менджилеський висунув гучне звинувачення вітебському воєводі Івану Сапезі в образі королівського маєстату та державній зраді. Це підтримав і Гаштовт. Однак, незважаючи на всі спроби, надати серйозні докази обвинувачувачам не вдалося. На Віленському сеймі угрупування Острозького домоглося зняття обвинувачення із Сапеги. Однак саме тоді Гаштовту вдалося провести затвердження Першого литовського статуту й підтвердження Жигимонтом I Городельського привілею, де

[201] Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – С. 484; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCCLIII. – S. 300-301; ДА Ровенської обл. Ф. 160, оп. 1, спр. 34, арк. 59-60.

обмежувалися можливості православної руської магнатерії й шляхти щодо обіймання важливих посад та впливу на політику ВКЛ[202].

Незважаючи все це, К.І. Острозький залишався першим серед світських сенаторів у Сенаті держави, хоч за традицією перше місце належало віленському воєводі. Свідчення тому – опис у "Євреїнівському літописі" поставлення Жигимонта Августа на великого князя литовського 1529 р. та учти 18 жовтня на його честь. Праворуч від Жигимонта I, Жигимонта II Августа і королеви Бони сиділи католицькі князі єпископи, а посідання ліворуч розпочинав кн. К.І. Острозький, "воевода троцкий и гетман навышшии и староста браславскии и веницкии", а вже за ним – пан Ольбрахт Гаштовт – "воевода виленский, канцлер навышшии и староста белскии" й інші[203]. Втім це перше місце було зумовлене, мабуть, князівським титулом Острозького – всі інші названі особи, починаючи від Гаштовта, були лише панами й жоден з них (включно з Ю.М. Радзивілом) не мав князівського титулу.

Утім, саме ця подія – поставлення на велике княжіння Жигимонта Августа – викликає дискусію щодо позиції Острозького. Польські історики стверджують бажання гетьмана зберегти польсько-литовську унію, що нібито зумовило його протидію литовському сепаратизму[204]. Томаш Кемпа вважає, що Костянтин Іванович був найпослідовнішим прихильником нерозривності унії ВКЛ з Польською короною через дві причини: загрозу московської експансії в Литовську Русь, де знаходилися його власні маєтки, й неможливість протистояти цьому лише силами Литви; наявність литовської опозиції великому гетьману (Ольбрахт Гаштольд, в певні моменти клан Радзивілів) і потреба в підтримці короля Жигимонта I Старого. Своєю позицією Острозький до останнього часу притлумлював "сепаратистське спрямування" литовських магнатів. А відтак, князь був проти інавгурації Жигимонта Августа, боячись посилення позиції литовських магнатів та королеви Бони. Водночас, як вже вказувалося, він орієнтувався у зовнішній політиці на Яна Запольї, тоді як Гаштовт і Радзивіли – на Габсбургів. Нагадає-

[202] Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 43.

[203] ПСРЛ. – Т. 35. – С. 235-236.

[204] Halecki O. Dzieje Unii Jagiellońskiej. – T. II. – Kraków, 1920. – S. 76-80; Kuźmińska M. Olbracht Marcinowicz Gasztołd // Ateneum Wieleński. – R. IV. – Z. 13. – 1927. – S. 374-375 (349-391); R.V. – Z. 14. – 1928. – S. 120-174).

мо, що Т. Кемпа пов'язував "пропольські" настрої Острозького також з тим, що він часто бував у Кракові, зокрема для обговорення справи військової допомоги Литві, "добре знав польську мову... користувався нею у листуванні з королем Жигимонтом", потрапив під вплив "польської культури" і тому плекав поєднання руської і латинської культури навіть при своєму дворі, зокрема в архітектурі Богоявленської церкви[205]. Те саме твердив і Войтков'як, зазначаючи: "Острозький тішився більшими симпатіями у Кракові, ніж у Вільні". При цьому дослідник підкреслив, що Острозький вмів примирятися з Гаштовтом та Радзивілом і навіть мирив їх між собою, з іншого боку, коли він дізнався про таємні плани короля щодо інавгурації сина та перетворення влади в спадкову, він вперше виступив проти короля, але коли не зміг переконати Жигимонта I (намагався зробити це кількаразово, переказували, що останній раз уночі навіть благав навколішках), поступився і взяв участь у елекції Жигимонта Августа 4 грудня 1522 р. на великого князя литовського та склав присягу. Тоді він вступив у затяжний конфлікт з Гаштовтом, протидіючи його планам розриву стосунків Литви та Польщі[206]. Полонізація "Сціпіона руського" в польській історіографії, таким чином, заходить надто далеко, і з політичного чинника перетворюється на культурологічний, навіть внутрішньосубєктивну настанову[207].

З іншого боку, висувається ідея, що Острозький підтримував тенденцію відновлення легітимної влади великого князя в Литві й унезалежнення її від Польщі, зокрема, щодо польського права, шляхетських вольностей та вимог тощо. Сучасний білоруський історик Геннадзь Сагановіч стверджує, що Острозький був знайомий з планами Бони й виступав лише проти порушення петриковсько-мельницької угоди 1501 р. щодо обрання неповнолітнього королевича великим князем, вбачаючи в цьому можливість послаблення

[205] Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. – S. 19; Kempa T. Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie Studia Wschodnie. – 2004. – T. 8. – S. 53-54. Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – S. 37-43; Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historychne. – Z. 12. Białystok, 1999. – S. 6.

[206] PSB. – T. XXIV. – S. 487.

[207] Див.: Bumblauskas A. Polonizacja Litwy jako problem w historiografii // Lithuania. – 1999. – № 1-2 (30-31). – S. 44-46; Sielicki F. Polsko-ukraińskie stosunki kulturalne do końca XV wieku. – Wrocław, 1997.

обороноздатності ВКЛ, але все ж врешті прибрав сторону Бони, з якою мав приязні стосунки[208].

Ці дві цілком протилежні оцінки знайшли своє кумедне відбиття у різному висвітленні однієї показової акції. Мова йде про "ляментацію" Острозького перед королевою Боною. В одному варіанті говориться, що князь, знов-таки на колінах, просив Бону не допустити проголошення малолітнього сина великим князем на Литві, а в іншому – він благав усіма силами сприяти цьому проголошенню[209]. У подачі Томаша Кемпи, Острозький зі своїми прибічниками на колінах благав уже короля Жигимонта I відмовитися від свого задуму щодо коронації сина, оскільки це може лише погіршити стосунки Литви і Польщі. Це був єдиний відкритий спротив гетьмана політиці короля. Однак через загрозу втрати прихильності Жигимонта I гетьман з прибічниками 4 грудня 1522 р. на сеймі у Вільно підписався під актом щодо проголошення Жигимонта Августа великим литовським князем після смерті батька[210].

В обох оцінних інвективах були свої "логічні" резони: відсутність великого князя відкривала більший простір для дій великому гетьману, окрім того, що в його руках зосереджувалося більше влади й можливостей її застосування, він здобував особливу прихильність короля Жигимонта I своєю позицією й добрим урядуванням у ВКЛ та гучними військовими акціями проти ворогів. Король (більше Олександр[211] ніж Жигимонт I) мав особливо відчути значимість князя і його діяльності за шість років відсутності Острозького, котрий перебував у московському полоні. З іншого боку, лише окремішність урядування Литви могла призупинити наплив "польщизни" в різних її проявах у ВКЛ, зменшити тиск опозиції за умови особливого наближення до особи нового великого князя і

[208] Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы. – С. 55.

[209] Див.: Sucheni-Grabowska A. Królowe a następstwo tronu: Zofia, Bona i Ludowika Maria // Historia i archiwistyka. – Toruń, Warszawa, 1992. – S. 53-64.

[210] Kempa T. Książęta Ostrogscy a kwestia unii polsko-litewskiej w XVI wieku // Wrocławskie Studia Wschodnie. – 2004. – T. 8. – S. 54; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 39.

[211] Див.: Bardach J. Aleksander // Poczet królów i książąt polskich. – Warszsawa, 1984. – S. 316-325; Papée F. Aleksander Jagellończyk. – Kraków, 1949 (перевид. 1999); Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. – Poznań, 1995; Tegoz. Dwór litewski wielkiego księcia Aleksandra Jagiellończyka (1492-1506) // Lietuvos valstybė XII-XVIII a. – Vilnius, 1997. – S. 75-131.

його оточення (в першу чергу – Бони). Реальним виглядає й визначення головним противником Острозького Ольбрахта Гаштовта, який після смерті Миколая Радзивіла отримав уряд воєводи віленського (25 березня 1522 р.) та канцлера (липень 1522 р.), провів затвердження Литовського статуту (творцями першої редакції Статуту 1522 р. були Микола та Ян Радзивіли, котрі померли 1522 р.) із забороною іноземцям (в тому числі полякам) отримувати нерухомість та державні посади в Литві й симпатизував Габсбургам[212]. Це він пробував дискредитувати великого гетьмана перед королевою Боною, пишучи, ніби Острозький "непевного походження", прихильний до русинів, а отже – й до Москви та схильний до узурпації влади[213]. Гаштовт, безперечно, був визначним політиком та інтелектуалом (він мав чи не найбільшу на той час приватну бібліотеку у ВКЛ[214], його перу належить "Похвала" Жигимонту I за прийняття I Литовського статуту, а також "меморіали", адресовані королеві Боні[215]), тому становив велику загрозу, однак його "провокація" щодо Острозького не вдалася – королівська родина не повірила наданій інформації. Нагадаємо, що гетьман був близьким до королеви від часів її приїзду до Польщі та ВКЛ у 1518 р. – офіційно зустрічав і вітав нову королеву, брав участь у шлюбних та коронаційних урочистостях, часто бував при її дворі. Крім того, Острозького вважали певним "справедливим суддею" у спірних питаннях між Польщею та Литвою. Так, у квітні 1523 р. король саме йому наказав (а отже, довірив справу державної ваги й притому доволі складну та суперечливу) виїхати "с паны Коруны Полское на поправене границ мужи земли Волынское и Коруны Поскою, и теж о кгвалтах и кривды с обу сторон подданных наших … о всяки кривды

[212] Лазутка С. Историческая роль Альбертаса Гоштаутаса в кодификации Першого Литовського Статута // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. – Vilniaus, 2005. – С. 14-20; Варонін В. "Пахвала караля Жыгімонта" Войцеха (Альбрэхта) Гаштаута і выданне Першага Статута Вялікага княства Літоускага // Там само. – С. 21-33.

[213] Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. – S. 19. Див. спеціальний трактат Ольбрахта Гаштовта, спрямований проти Острозького та адресований королеві Боні: Bonee Sphortie Regina Polonie Albertus Gastold palatinus Vilnensis contra ducem Constantinum de Ostrog …2.VI.1525 // ЛНБ. ВР. I Дідушицьких, спр. 393, арк. 1-26 (публ.: Acta Tomiciana. – T. VII. – Poznań, 1859. – S. 258-269).

[214] Jablonskis K. Albrechto Gostauto biblioteka // Moklines bibliotekos metrastis. 1958-1959. – Vilnius, 1961. – S. 21-25.

[215] Acta Tomiciana. – T. VII. – Posnaniac, 1859. – P. 258-269. – T. XI. – 1901. – P. 163-167.

подданных наших досмотрети и справедливости чинити, как бы на обе стороны подданным нашим кривды не было"[216].

Шлях до коронації Жигимонта Августа розпочався із напруження між Жигимонтом І та польською аристократією щодо династичної проблеми, чим і скористалася литовська сторона. Вже 22 квітня 1522 р. Жигимонт І підтвердив загальноземський привілей для ВКЛ, а 4 грудня на Віленському сеймі пани-рада склали присягу, що великим князем оберуть лише Жигимонта Августа. Звісно, неабияку роль у просуванні цієї справи відігравала королева Бона, котра піклувалася про долю свого сина та власні вигоди[217]. У 1526 р., вочевидь, зумисне була поширена чутка, ніби Папа Римський має намір коронувати московського великого князя – вона спровокувала пропозицію панів-ради перетворити ВКЛ на королівство і коронувати Жигимонта Августа[218]. А вже 18 жовтня 1529 р. на вальному сеймі у Вільно Жигимонт Август (нар. 1 серпня 1520 р.) був проголошений великим князем. Це змусило поляків 20 лютого 1530 р. коронувати Жигимонта ІІ Августа як наступника польської корони[219]. Усі ці події не оминули й К.І. Острозького, однак його реальна участь у них залишилася джерельно незафіксованою.

Утім, Г. Саганович стверджує, що Острозький лише наприкінці 20-х рр. вступив у конфлік із Гаштовтом, а оскільки канцлер на той час мав напружені стосунки з королевою Боною, то Острозький перебував у її таборі та згуртував усіх противників Гаштовта – Юрія і Яна Радзивілів, Григорія Остиковича, Юрія Олельковича, Івана Сапегу. Боротьба цих угрупувань була доволі болючою для ВКЛ – його внутрішнього і зовнішнього становища; король навіть наклав на призвідців протистояння штраф у 30 тис. коп литовських грошей, але не зміг нічого вдіяти. Доходило до того, що обидва очільники литовської знаті порізно призначали місця проведення сеймів і фактично чинили шляхетське двовладдя. Так, на

[216] Литовская метрика (1518-1523). – Кн. 11. – Вильнюс, 1997. – С. 144.

[217] Acta Tomiciana. – T. VI. – S. 126, 162; Halecki O. Dzieje unii jagellońskiej. – T. II. – Kraków, 1926. – S. 74-77.

[218] АЗР. – Т. ІІ. – СПб., 1848. – С. 171-176; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 4. – К., 1993. – С. 347-348.

[219] ПСРЛ. – Т. 35. – С. 192, 213, 235; Kronika Marcina Bielskiego. – T. II. – Sanok, 1856. – S. 1045; Stryjkowski M. Kronica polska, litewska, źmódzka i wszystkiej Rusi. – T. SS. – Warszawa, 1846. – S. 395; Wapowski B. Kronika i część ostatni czasy. – Kraków, 1874. – S. 229.

початку 1524 р. король оголосив про проведення сейму у Вільно, де перебував Гаштовт, тоді Острозький не поїхав на сейм і скликав панів-раду до Троків. Отже, у складній ситуації опинився король Жигимонт I, він мусив через спеціальних посланців умовляти Острозького прибути на сейм у призначеному королем місті. Гетьман врешті приїхав у Вільно, але засідання сейму розпочалися з тритижневим запізненням. У 1525 р. король призначив сейм вже у Новогрудку, тоді Гаштовт почав скликати всіх до Вільно, а Острозький – до Новогрудка. Крім того, старому Острозькому Гаштовт почав погрожувати, й гетьман кількаразово скаржився на нього королю. Врешті в лютому 1524 р. Жигимонт I звернувся до Гаштовта із суворим попередженням під загрозою штрафу (в 30 тис. коп грошей литовських) не вдаватися до шантажу гетьмана, його приятелів, клієнтів та слуг: "Наказуємо тобі, пане воєводо віленський, під стархом визиску покарання, під загрозою гніву і втрати ласки нашої, щоб ані ти, ані приятелі твої та слуги воєводі троцькому, князеві Острозькому, ані його приятелям і слугам не погрожували ні словом, ні рукою, а будь-які скарги на причинені кривди були внесені перед мої очі, коли прибуду на Литву"[220]. У вересні 1524 р. Острозький побував при дворі королеви Бони в Кракові, а потім у ставці короля у Львові, ймовірно, у зв'язку із ситуацією в Литві, й, зокрема, щодо боротьби з Гаштовтом. Останній також намагався схилити на свій бік родину монархів. Утім, він цілком не міг розраховувати на Жигимонта I, однозначно налаштованого на користь гетьмана. Гаштовт вирішив "вплинути" на королеву, й звернувся до неї з довгим листом, датованим 3 червня 1525 р. Канцлер звинувачував Острозького ледь не у державній зраді та спробі державного перевороту (свідчення тому канцлер бачив у спротиві Острозького коронації малолітнього Жигимонта II Августа), у таємних зв'язках із московським князем Василієм III (згадав присягу Острозького 1507 р. на вірність, дану в московському полоні), оскільки вони єдиновірці, канцлер навіть неправдиво вказував на "низьке" походження Острозького ("чоловік новий, підлої кондиції, русин, син мізерного князівського роду")[221]. І, ймовірно, саме

[220] Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории пановрады Великого Княжества Литовского. – Томск, 1901. – С. 417; Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 40.

[221] Acta Tomiciana. – T. 7. – Cz. 2. – № 36. – S. 258-268; Сагановіч Г. Айчыну

це мав на увазі королівський секретар Йодок Людвік Деціуш, коли писав (і це ми вже цитували, однак повторимо), що Острозький "був очернений через своїх ворогів, але від наклепів його очистило цілком бездокірне життя і рани, отримані в обороні християнства; і якби мені довелося списати належні тому чоловікові похвали, то вони самі лише наповнили б чималу книгу"[222]. І король, і королева залишили послання Гаштовта без відповіді.

І все ж кн. К.І. Острозький виступає переважно не в іпостасі придворного політика, а в образі воєначальника у військовому обладунку й на коні. А відтак – це більше образ св. Федора Стратілата, який у збільшеному вимірі нагадує/продовжує образ обох предків із іменем Федір. Гетьманська булава – головний символ і атрибут на парадному портреті князя та на його скульптурному надгробку (поряд із латами й гербом). В описі майна Мурованої вежі Острозького замку 1542 р. лицарські обладунки переважають: лати, кінська збруя, різноманітне військове спорядження[223]. Образ князя-військовика підкреслюють і тексти його епітафій, складені, щоправда, вже в XVII ст.: Кальнофойський (1638 р.) нараховував 63 переможні битви князя; у тексті Лаврського збірника з епітафією (1693 р.) названо 60 і з них три великі виграні битви[224]. А папський легат Пізоні ще 1514 р. писав про 33 переможні битви[225]. У "Дніпрових каменах" Івана Домбровського (1618/1619 р.) Костянтин Іванович постає просто "литовським Гераклом" навіть у описі зовнішності та фізичної сили: сила лева дозволяла князю "цвяхи міцні між руками ламати", гетьман був схожий на Бога війни – Марса, слугував "канчуком і жахом для ворогів" і навіть помер "до бою зготований"[226].

сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі (1460-1530). – Менск, 1992. – С. 55-56.

[222] Decijusz J.L. Księga o czasach Zygmunta. – Warszawa, 1960. – S. 78-79; Wyczański A. Między kulturą a polityka. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506-1548). – Warszawa, 1990.

[223] Ковальський М.П. Етюди з історії Острога. – Острог, 1998. – С. 15.

[224] Kalnofojski A. Τερατοργμα lubo cuda, które były tak w samym swiętocudownym Monastyru pieczarskim Kijowskim, jako y w obudwu swiętych Pieczarach. – Kijów, 1638. – S. 34; ІР НБУВ. Ф. Софійськ. 186/363 С, арк. 108 зв.-109; Петров Н.И. Две надгробные надписи конца XVI века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – 1879. – Кн. 1 (за 1873-1877 гг.). – С. 79-80; Те саме // Волынские епархиальные ведомости. – 1875. – № 22. – С. 937-939.

[225] Домбровский В. Острожская старина. – С. 88-89.

[226] Українська поезія XVII століття. Перша половина. – К., 1989. – С. 110.

Свого часу ми засумнівались, що названі в похвалах та епітафіях цифри військових виправ та перемог Острозького реальні, й що наявний матеріал дозволяє підтримати образ князя-воїна, запропонований Волинським коротким літописом, котрий взяли за звичку повторювати біографи князя[227]. Наш присуд був оскаржений І.О. Ворончук, яка слушно зазначила, що це "абсолютно несправедливо щодо людини, котра ще у 67-річному віці не зсідала з коня, захищаючи кордони своєї країни, й, долаючи великі переходи в переслідуванні ворога, здобувала значні перемоги, котрі отримали європейський резонанс", "окремо хочемо підкреслити також і великі заслуги гетьмана у звільненні значної кількості українського населення, захопленого нападниками в полон" (колега вказує, що лише у двох битвах 1512 та 1527 рр. "за найменшими даними" було визволено 56 тис. "українського населення від страшної рабської долі" – "вже тільки цим князь К.І. Острозький заслуговує на вдячну пам'ять нащадків")[228]. Додамо до цього, що наша оцінка не має жодного значення, оскільки головним є сприйняття кн. К.І. Острозького його сучасниками та нащадками, зокрема сином Василем-Костянтином. Усі ці голоси з XVI ст. єдиним хором прославляють саме полководницькі здібності та загалом військовий хист Костянтина Івановича, котрий офіційно був визнаний верховним сюзереном – Олександром, а затим Жигимонтом І, шанувався ворогами (наприклад, Василієм ІІІ) і підкреслювався наступниками й спадкоємцями великого гетьмана. Звісно, ця слава "звучала" по-різному у Кракові, Вільно, Римі, Москві, на Волині. "Волинська" похвала була найбільшим славослов'ям Острозькому, яке мало місцеві корені й поширення. А от слова з привілеїв Жигимонта І важили набагато більше й були "голосом держави". Вище (в описі надань 1522 р.) ми вже цитували формули королівських похвал князю. Тут наведемо ще одну похвалу з привіллею на магдебургію та торги в м. Чернехові 1529 р.: "Ино мы, бачачы на его милость верну заслугу и нелитованья горла и статку его милости, которыи его милость намъ почалъ ещо з молодых своихъ летъ чынити служачы отъцу нашому Казимиру и брату нашому

[227] Ульяновський В.І. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К.І. Острозького // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Т. 1. – Львів, 1995. – С. 26.

[228] Ворончук І.О. Володіння князів Острозьких. – С. 21, 24-25.

славъное памети Алекъсанъдру, королеи ихъ милости, где жъ тепер его милость без престани чынить и напротивъку кажъдого неприятеля нашого ся застовливаетъ горла и розлитя крови и статьковъ своихъ не лютуючы для нас, господара, и паньствъ нашихъ"[229]. Лікар-італієць Джованні Валентіно писав після смерті Остозького, що "був то муж такий цнотливий, мужній і фортунний, що заслужив на те, щоб його назвати батьком короля, а Його Королівська Милість шанував його понад усіх"[230]. Королівський секретар Йодок Людовік Децій атестував гетьмана як "незрівнянного із жодним сучасним воєначальником, мужем, повним воєнної слави". Мартін Кромер називав його "князем найбільш вартим світлої памяті", а Бернард Ваповський – "мужем повним воєнної слави". Нарешті, бувалий військовий М.Стрийковський заявляв, що важко навіть описати усі воєнні заслуги цієї фізично непоказної людини, гідної титулу "другого Ганнібала"[231]. Традиція зберегла навіть ім'я улюбленого бойового коня князя – Заяць (це передавалося водночас із кличкою коня Олександра Македонського – Буцефал), а також переказ, ніби великий полководець у 1512 р. суворо заборонив варварський литовський звичай обробляти стріли ядом[232].

Отже, саме пам'ять про військові подвиги Костянтина Івановича та здобуту за це від владаря шану й великі надання сприяли тому, що його обидва сини (Ілля та Василь) від народження "купалися" в ореолі "батькової слави", і це не в останню чергу сприяло їхньому просуванню.

---

[229] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCCLVIII. – S. 341-342; Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – С. 539-540; Ossolineum (Wrocław), № 444 (стара нумерація за львівським інвентарем).

[230] Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. – S. 20.

[231] Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі (1460-1530). – Менск, 1992. – С. 60-61.

[232] Белоус М. Род князей Острожских защитителей юго-западной Руси. – Львов, 1883 (рукописна копія у фондах ОІКЗ. Кн. 11982/932. – С. 91).

“РУСЬКИЙ КРЕЗ”: ЕКОНОМІЧНА ПОТУЖНІСТЬ КНЯЖОГО ДОМУ

Традиційно вважається, що Костянтин Іванович був чи не найбагатшою людиною ВКЛ, його маєтки та прибутки могли конкурувати з королівськими. Чи це так? Спробуємо з’ясувати, наскільки переконання сучасників Острозького та істориків обґрунтовані, якою реально була економічна потужність К.І. Острозького.

Насамперед варто зазначити, що Костянтин Іванович мав серйозний “стартовий капітал” – він отримав у спадок значні маєтності включно з родовим гніздом – Острогом, однак точно встановити, що саме (окрім Острога) потрапило у його володіння, а що перепало братові Михайлу, нині немає можливості. Зазначимо лише, що Острозький намагався прибрати до рук максимум отчинних земель. Це було нормою тогочасного життя представника не лише магнатського, але й загалом шляхетського роду: маєтки дідизни мали бути повернуті у родове володіння. Цього вимагав обов’язок честі, родова традиція та принцип закорінення в регіоні. Земля була всім, в тому числі моментом престижу й ваги в шляхетському суспільстві та загалом у середовищі еліти держави.

Іноді діяльність Костянтина Івановича в Острозі як власника розпочинають з листа від 31 жовтня 1495 р. (8 листопада лист був занесений до Литовської метрики, що забезпечувало авторитетність документа на майбутні часи). Князь видав лист шевцям та чоботярам стосовно торгівлі малими шкірами. Ремісники зазначених фахів скаржилися князю, що малі шкіри (котрі були лише їх прерогативою) купують усі міщани та євреї, а це шкодить виробництву одягу та взуття. То ж князь наказав нікому, окрім відповідних ремісників, не купувати малі шкіри телятини, баранини, козлятини – це “мают тилько шевци покупати по старому как пред тим било”, всі інші міщани можуть набувати тільки великі шкіри[233]. Насправді ж цей лист до Острога не має жодного стосунку й

[233] Цитати обох текстів навів П. Юрьєв та приписав їх адресування острожанам. Див.: Юрьев П. Острожская старина. – Ч. 1. – Варшава, 1941 //

стосується луцьких міщан[234]. Вочевидь, Острог, як, імовірно, і всі володіння княжого Дому, перебував у спільному управлінні братів Костянтина та Михайла. Старший брат помер, коли Костянтин перебував у московському полоні, тож маєтками управляли опікуни. Загалом, на документальному рівні можна прослідкувати господарчо-економічну діяльність К.І. Острозького лише з часів повернення його у ВКЛ, тобто після 1507 р.

Найбільше діяльність К.І. Острозького щодо земельного питання проявиться після набуття ним авторитету як неперевершеного воєначальника та політичної й економічної потужності. Після повернення всіх урядів та активного включення в життя ВКЛ за нового короля Жигимонта І Острозький розпочинає планомірне повернення до своїх рук розпорошених володінь Дому та купівлю нових земель: на той час він залишився єдиним представником роду, тож саме на нього спав увесь обов'язок клопотатися про родову спадщину, а також про продовження роду. 24 грудня 1511 р., майже відразу після одруження, він викупив у кн. Януша Михайловича Сангушка отчинні володіння Студянку, Ступне, Мощаницю[235]. 4 лютого 1516 р. Острозький виклопотав у Жигимонта І дозвіл викупити від Юхна Зенковича заставлені тіткою Агрипиною-Катериною з Острозьких маєтки Новоставці та Іллін. Вони були дані Василем Острозьким доньці, тобто тітці Костянтина, у посаг при її одруженні з Нацом/Нацевичем), на що дала дозвіл її донька (двоюрідна сестра гетьмана) "Миколаєва Ілініча" (однак лише в 1522 р. вдалося викупити ці маєтки, що 15 квітня й підтвердив король[236], який того ж

ОДІКЗ. Фонди. КП 15905 / УІ К 1740. – С. 16, 140.

[234] Торгівля в Україні XIV – чер. XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С. 39.

[235] Як пам'ятаємо, Ступне Вітовт дав дружині кн. Василя Федоровича Острозького в придане, а вона в 1461 р. передала своїй донці. Від родини останньої ці маєтки потрапили до якогось пана, від імені якого Федько Козловський продав їх Андрушку Федоровичу, від нього землі перейшли до Януша Сангушка та його дружини Анастасії Семенівни Олізарович, а вже від них після смерті Федора Олізаровича Ступне, Студеницю та Мощаницю за 60 коп грошей придбав К.І. Острозький. Вся ця череда продаж зафіксована документально, оскільки увесь підбір купчих перебував у останнього власника, тобто Костянтина Івановича, й зберігався на 1627 р. в архіві Острозьких (ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 47).

[236] АРК. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 457; ЛНБ ВР. Ф.Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 76; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 27; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLXV, CCXXXVII. – S. 136-137, 229-230 (тітка названа

дня затвердив також купівлю Острозьким Волкошева від Гнівоша Івановича Єловицького[237] та Вознесення від Оксені/Олехни Богданівни Вознесенської)[238]. А 1508 р. князю вдалося купити у кн. Анни Юріївни Заславської половину мита з м. Острога на п'ять років (за 200 коп литовських)[239]. Родовий маєток Андрія Мітковича гетьман купив за 200 коп литовських грошей[240]. Маєток Сатиїв з присілками Костянтин Іванович купив у 1522 р. (купівля підтверджена 15 лютого 1525 р. в Мінську із зазначенням ціни – 320 коп грошей литовських)[241]. А 23 жовтня 1523 р. Острозький за 50 коп грошей придбав у Боговитина Шумбарського вислужений його батьком Петром від короля Казиміра маєток Росолове (Росоловці) під Красиловим (в акті вказувалося, що Шумбарський продає маєток "господину нашему **старшому князю** Костянтину его милости Ивановичу Острозскому", нащадки могли повернути маєток, виплативши королю 200 коп грошей, а Острозькому чи його потомкам – 100 коп)[242].

Зазначимо все ж, що в низці випадків родини шляхтичів, та навіть самі шляхтичі, які продавали маєтки князю, потім судилися з ним та його сином Іллею щодо незаконності оформлення документів купівлі. Вище ми вже писали про заяву Яна Довойнича, який у 1528 р. заперечив запродажно-купчий запис 1522 р. на Са-

---

лише Катериною, а прізвище її чоловіка – Пац).

[237] ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 57; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXXVI. – S. 216-217.

[238] Ossolineum (Wrocław), № 524 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзимінських, спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 15 зв.; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 28 зв. Продаж Вознесення (чи Вознесенського) за 90 коп грошей був здіснений 17 січня 1522 р. донькою Олехною/Оксенею у зв'язку з тим, що її матір Томілу Вознесенську захопили в полон татари і потрібно було сплатити викуп (ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 46 зв.; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXXVII. – S. 217-218). Королівське підтвердження на купівлю Волкошова і Вознесення князь виклопотав 15 квітня 1522 р. – AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXXXVI. – S. 227-228.

[239] Ворончук І.О. Володіння князів Острозьких. – С. 64-65.

[240] Ossolineum (Wrocław), № 632 (стара нумерація за львівським інвентарем): підтвердження купівлі Жигимонтом II Августом 1565 р.

[241] Ossolineum (Wrocław), № 696 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзимінських, спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16.

[242] ЛНБ ВР. Ф. 5 (Оссолінських), оп. 3, спр.2097, арк. 1 – оригінал на пергамені, з 5 печатей залишилася лише одна кн. Федора Михайловича Мстиславського. Копія з описом пергамену, двох воскових печатей та печаток інших свідків – ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 105-105 зв.; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCLXI. – S. 253-254.

тиїв з присілками, вказуючи на те, що в момент "запису" купчої "бом тогды был немоцон, возили мене как хотели, а запис справляли и, печать в мене отнемшы, к тому листу прыкладали, как ся его милости видело". Острозький послався на свідків, котрі підписали купчу, а оскільки Довойнич на них посилатися не захотів, то король вирішив справу на користь Костянтина Івановича із забороною будь-коли нащадкам Довойнича знову судитися за маєток[243]. Чи можна в цьому випадку говорити про якусь "махінацію" Острозького? Подібні справи на той час не були поодинокі: захоплення землі відбувалося й більш брутальним способом простого наїзду. Гетьман також мав чи не найбільші можливості "захватного права", проте все ж оформив купівлю документально при відповідних свідках. З іншого боку, Довойнич навряд чи просто так вирішив "відбитися" від здійсненої купівлі (адже він розумів би, що Острозький може надати купчу). Здається, в цій справі чи не найпершу роль відіграла боротьба двох кланів: Острозького та Гаштовта. Не випадково Довойнич почав судовий процес перед королем лише 1528 р. (а не 1522 р., коли Острозький заволодів Сатиєвом), саме в той час позиція старого гетьмана при дворі дещо послабла, а становище Гаштовта все вивищувалося, він вже підготував законодавче проведення Першого литовського статуту.

Утім, це все ж непоодинока справа щодо незаконності привласнення К.І. Острозьким чужого маєтку. Вже після смерті гетьмана, в 1534 р. Людмила Кирдеєва Волковичова з синами Михайлом і Петром почали судитися з Іллею Острозьким за маєток Сінне. Ілля стверджував, що цим маєтком здавна володіли "предкове мои, прадед мои князь Юрии Гольшаньскии, и дед мои князь Семен Юревич", котрі в пущі Сінненській мали "три лезива" дерева бортного, брали деревину на будівництво, дрова, косили сіно і влаштовували лови. Однак Кирдеєва заявила, що цей маєток "славнои памяти дядко вашей милости князь Швитригайло" дав прадіду Людмили Петрашку Мильському, при цьому "три лезвия" тримали Сенько Гостський, Андрій Чаплич та Івашко Подолянський, вони продали ці "лезвия" Мильському, що також було підтверджене Свидригайлом. То ж прадід, дід і батько Людмили Мильської-Кірдеєвої тримали цей маєток безперервно, а кн. Гольшанські ніякого стосун-

[243] Литовская метрика. Книга записей 15 (1528-1538). – Вильнюс, 2002. – С. 94-95.

ку до маєтку Сінного не мали. І лише К.І. Острозький "в том нам был крывду вчынил и тое именье нашо Сеньно в нас был отнял". Кірдеєва свого часу скаржилася королю, але "князь Костянтин, не допускаючы нас у право перед вашу милость (тобто, короля – *В.У.*), посадил своих властных прыятелеи, которые ж его милости прыятели нас з его милостью судили, и подле держанья нашого давного нам на прысягу были пустили. А так князь Костянтин его милость, не ведучы нас к прысязе, нам того именья поступил зо всим, где ж тыи суди и лист свои судовыи на то дали". Отже, як бачимо, Острозький ніби спочатку скористався своєю владою: не допустив скарги на королівський розгляд, залишив її на рівні місцевого суду в складі своїх "товаришів", однак, коли суд визнав законність прав Кірдеєвої та можливість взяття у неї присяги, гетьман відступив і повернув маєток. З одного боку, наведені факти вказують на використання Острозьким силових методів захоплення чужої землі. А з іншого – на визнання гетьманом незаконності своїх дій у судовому порядку. Проте Сінне фактично до смерті гетьмана так і не було передане його законним власникам. То ж вони розпочали суд вже із спадкоємцем гетьмана – його сином Іллею. Гетьманич зовсім не бажав поступатися маєтком, оскільки він не належав власне батьку, а був принесений як віно матір'ю – Тетяною Гольшанською і "отец мои, яко опекун материзны моее, не мял моцы моего материстого у праве стратити, ани отдалити, ани продати, а я от свое властности не отступпую". Перед самим королівським вироком у 1534 р. Кірдеєва звернулася до Іллі зі словами: "абы не ждучы выроку…, не рушыл справы отца своего, а тому именю их дал покой". Як це не виглядає дивно, але після цих слів перед королем Ілля зважив на волю батька і так само відступив усе Кірдеєвій з синами, ті ж, своєю чергою "ему вси шкоды и наклады свои, которыи менили от его милости там, в том именьи собе бытии поделаны, князю Или отпустили". До судової справи була приєднана копія листа кн. Свидригайла[244]. Зазначимо, це доволі рідкісний випадок, коли значний і сильний землевласник визнає свою неправоту в захопленні землі значно меншої за потужністю та впливами шляхти. Саме ця справа вказує, що К.І. Острозький та його син Ілля не нехтували законом, і почуття правди в

[244] Литовская метрика. Книга записей 15 (1528-1538). – Вильнюс, 2002. – С. 287-288. – № 223.

моральному сенсі було для них у низці випадків цілком притаманним. А все це дозволяє нам підтримати позитивний образ К.І. Острозького навіть на рівні маєткових справ у добу, коли така поведінка вельмож не була нормою, а швидше винятком.

Щоправда, деякі сучасні дослідники вказують на "негідну поведінку" К.І. Острозького щодо іншої парості свого роду – князів Заславських, від яких він відібрав значну частину їх маєтків і, користуючись своїми впливами та силою, ледь не розорив Заславських. Негаразди між двома гілками колись одного роду почалися ще за часів батька гетьмана Івана Васильовича. Загострення стосунків Івана Острозького із Юрієм Заславським призвело до того, що старовинний обов'язок городових і мостових робіт на користь Острога Юрій для своїх підданих з королівського дозволу переніс на більш віддалений Луцьк[245]. Проте звинувачувачі К.І. Острозького чомусь випускають із розгляду факт, що саме Заславські починають переділ меж у 1506 р., коли Костянтин Іванович перебував у московському полоні, а його маєтками управляв швагер (чоловік сестри гетьмана) кн. Андрій Олександрович Сангушко. З королівського наказу Сангушко та кн. Іван Юрійович Заславський мали спільно на місці визначитися з межами щодо маєтку Білотин. Сангушко вказував межу по заславській дорозі до дуба, на якому були встановлені грані ще старостою луцьким Михайлом Монтовтовичем. А Заславський заявив, що за Монтовтовича справа не була завершена, просто батько (Юрій Заславський) добровільно поступився полем Івану Острозькому. Сангушко водив усіх членів комісії по межі Острозьких, а Заславський по своїй межі аж до погорілого дуба, де були "батькові грані". Однак судді постановили, що обидві сторони "на тыи грани доводу жадного не вчинили", тож самі здійснили поділ і видали відповідний лист Івану Заславському в Острозі[246]. Виходить, спочатку Заславський намагався скористатися моментом відсутності великого гетьмана задля вирішення справи про Білотинські угіддя на свою користь, але навіть за цих умов не зміг нічого довести. Нагадаємо також, що вже після повернення Костянтина Івановича з полону, в 1508/1509 рр. (1 вересня)

[245] Див.: Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських за маєтки // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки. – Вип. 13. – Острог, 2008. – С. 364-365.

[246] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № LXVIII. – S. 38.

кн. Анна Юрієва Заславська з власної волі запродала К.І. Острозькому на 5 років свою половину мита з Острога (за 200 коп грошей)[247].

В. Собчук стверджує, що К.І. Острозький після повернення з полону став опікуном майна онуки Юрія Заславського Богдани/Настасі, яку видав (після ув'язнення за звинуваченням у зраді першого чоловіка Мартіна Хребтовича 1509 р.) за кн. Януша Сангушка, і через маніпуляцію добився від них передачі в свою власність с. Білашів. 24 грудня 1511 подружжя видало К.І. Острозькому лист, що Семен Олізарович (батько Богдани/Настасі) взяв у Юрія Заславського у 30-ти копах грошей с. Білашів, котре перед смертю в цій же сумі записав на дерманський Троїцький монастир у володіннях Острозького із правом для родини викупу маєтку в монастиря; тепер родина Сангушків відмовлялася від цього маєтку, але не виключала його викуп своїми нащадками. Дослідник чомусь твердить, що, оскільки Дерманський монастир був родовим і знаходився на землях Острозьких, то Білашів перейшов власне до гетьмана і "повертати його гетьман не збирався"[248]. Дуже дивним виглядає таке твердження, оскільки пергаменний документ мав 11 печаток свідків: Володимирського єпископа Вассіана, Луцького єпископа Кирила, кн. Андрія Олександровича Сангушка (старости володимирського), кн. Федора Михайловича Чарторийського (старости луцького), "брата моего" кн. Василя Михайловича Сангушка, кн. Івана Путятича, кн. Василя та Федора Федоровичів Четвертинських, пана Петрушка Мушатича і пана Немира Богдановича. Окрім того, в листі зазначалося, що монастир "за тые пенязи мают поминати душу небожчика тестя моего и предков его". Жодних доказів того, що К.І. Острозький використовував маєток на свою користь, немає. Він справді належав до володінь монастиря й перебував у віданні обителі. Де тут зла воля К.І. Острозького? Нагадаємо, згідно з листом, нащадки кн. Юрія Васильовича могли викупити маєток, однак не зробили цього.

Варто звернути увагу на ще один документ, виданий тими самими особами того ж дня і за участі тих самих свідків. У ньому мова йде про зречення подружжям Сангушків на користь К.І. Острозького маєтків Студенки, Ступного і Мощаниці, які дід Наста-

[247] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № XCV. – S. 67.
[248] Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських. – С. 365.

сі Семенівни Олізарівни Федько Олізарович "закупил был именя отчизные" К.І. Острозького від Федька Козловського за 60 коп, "и мы ся того горазд достаточне доведали, штож то ест тые именя правая отчизна и дедизна" кн. К.І. Острозького. Гетьман виплатив 60 коп, тож тепер ці маєтки повертаються йому. Свідками цього акта, як вже зазначалося, виступили ті самі впливові й "віри гідні" особи, котрих не можна було запідозрити в неправих діях чи підкупі[249]. Окрім того, з половини отриманої Сангушками суми можна було викупити Білашів, проте з якихось міркувань це зроблено не було, тому, мабуть, такою була воля самих авторів обох документів.

І все ж В. Собчук не може відмовитися від ідеї про "злу волю" К.І. Острозького стосовно роду Заславських. Вказуючи, що з двох братів Андрій був від народження не сповна розуму, а Іван помер між 1514-1520 рр., дослідник "реконструює" підступні дії К.І. Острозького, котрий став офіційним опікуном маєтків Заславських при навіженому Андрієві та удові Івана з дітьми. У листі К.І. Острозького від 9 лютого 1520 р. дослідник вбачає реальну погрозу опікуваній вдові, яку він відразу і втілив[250]. Нагадаємо, гетьман писав до Олени Іванової Заславської "сестры и невестце моей милой, мне особливо ласкавой", справляючись насамперед про її та дітей здоров'я ("о здравии твоей милости и вашей милости Богом данных детей радибыхмо слышали кождого часу, а коли слышу здоровее вашей милости, святого, милого Бога велико ухвалю и тому ся сердечнее радую"). Острозький, відповідно до скарги своїх підданих з Кузьминської волості, оскаржував терновських підданих княгині (називав поіменно 6 чоловік!), які порушували границі, драли бджіл у бортях та били кузьминських селян. Гетьман просив княгиню підданих "казать повстягнути", щоб його піддані до нього зі скаргами "не ветали". Якщо ж Заславська не захоче "людей своих неяко повстягнути", тоді Острозький попереджав: "вже буду ведати, яко маю справедливости подданным своим доводити", а скаржитися більше княгині він не буде[251]. Зазначимо, опікун, відповідно до логіки, повинен був би мати більше влади над маєтками опікуваних, однак виходить, що там всім управляла кн. Заславська самостійно, тож від початку відпадає його "зла

[249] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXXI. – S. 92-93.
[250] Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських. – С. 366-367.
[251] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCIV. – S. 195-196.

воля" й утиски спорідненого роду. Окрім того, князь просив княгиню відреагувати на скарги його підданих, а лише потім вказував на невідворотність власної дії. Оскільки ж Заславська не вчинила "справедливості", піддані Острозького, зі свого боку, вчинили наїзд на її володіння, про що княгиня й скаржилася в луцькому суді 12 березня 1520 р. Йшлося про напад на терновські володіння, де князь, нібито її підданих (тих самих, на яких він скаржився) разом із землею "моцно взял" у с. Зубовці (на р. Тернавці), купленому покійним чоловіком у кн. Василя Четвертинського[252]. Як бачимо, послідовність дій була така: піддані Заславської здійснюють наїзди на маєток Острозького, а через півтора місяці піддані гетьмана відповідають тим же. Чи є підстави стверджувати "винуватість" лише Острозького та його зловживання опікунськими обовязками? На наш погляд, немає. А от з погляду В. Собчука, Острозький "здійснив свою погрозу тим, що приєднав село Тарнавка з належними до нього дворищами данників між верхів'ям Хомори та Ікопоті до своїх володінь"[253]. Тут варто навести інший документ кінця 1520 р. Це лист К.І. Острозького до Олени Заславської, в якому він вибачається за надані його підданими шкоди: княгиня присилала до гетьмана свого боярина Яцка Путринського зі скаргою на острозьких міщан, котрі вирубували Радосельську пущу, а білотинські селяни біля Святого озера нищили бортні дерева. Костянтин Іванович запевняв: "не рач, ваша милость, того ко мне до вниманя бытии, жебы то мело з моим дозволенем быти" й наказував своєму уряднику Ваську Промчейковичу розслідувати справу та "справедливость вчинити"[254].

Але найбільша інтрига була закручена навколо дару кн. Андрія Заславського. Йдеться про знаменитий документ від 28 листопада 1520 р., складений у Здителі названим князем. Андрій "брав за сина" Іллю Острозького й переписував на нього 1/3 отчизних маєтків. Князь констатував: "узнавши есми то по собе, иж вжо жоны не буду мети и для того, абы по моем животе души моей памятка была", він "продовжував" цю пам'ять про семе через Іллю і його потомство. Саме Іллі мали перейти володіння після розділу їх із

[252] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCV. – S. 197.
[253] Собчук В. Спори князів Острозьких і Жаславських. – С. 367.
[254] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXI. – S. 203-204.

невісткою та синами брата Івана Михайлом і Кузьмою. На час складання документа Іллі передавалися Жуків, Дятелів Став, Меречівка, Бачманове селище, Дяків, Березділ, Почапці, а також Андрійова частка (1/3) мита на Заславлі, Острозі та Луцьку. Все це Андрій "отделял от братаничов моих" (дітей Івана), а також від усіх "ближних моих". При цьому автор документа посилався на право: "якож господарь корол его милость с паны радами своими встановил, штож каждый волен отчизны свое третью часть кому хотячи от всих ближних своих на вечность записат". Ілля ж Острозький зобов'язувався "с того душу мою поминати". Цей документ був засвідчений підписами й печатками митрополита Іосифа, воєводи троцького Ольбрахта Мартиновича Гаштовта, старости мозирського Яна Миколайовича Радзивіла, воєводи полоцького Петра Станіславовича Петровича, кн. Федора Івановича Заславського, кн. Василя Андрійовича Полубенського[255]. Ці свідки перетворювали документ в офіційний та такий, що не може бути заперечений (особливо ж ворог Острозького Гаштовт). Однак В. Собчук чомусь звинувачує їх у співучасті в підробці документа, нібито виданого людиною несповна розуму, приписуючи саме складання означеного акта Костянтину Івановичу. Крім того, обумовлення передачі володінь Іллі лише після смерті Андрія Заславського дослідник інтерпретує доволі волюнтаристично: "гетьман не спішив із реалізацією свого наміру, щоб передчасно не розголосити його і не привенути до цієї затії зайвої уваги". А відтак, Заславські нібито й не знали про цей документ (і це при такій кількості свідків, завдяки чому інформацію неможливо було утримати в таємниці, крім того, що деякі з названих осіб були близькими до роду Заславських, а Федір Іванович, власне, його прелставляв), тож засвідчення Михайлом Івановичем Заславським в 1522 р. угоди К.І. Острозького із кн. Слуцькими про одруження на Олександрі виступає "доказом" такого незнання. Проте, щодо маєтка Тернавки, виявляється, Заславські просто мовчали через могутність і впливості "кривдника"[256]. Як бачимо, будь-який факт колега інтерпретує лише на користь Заславських. Такий підхід навряд чи коректний, але зрозумілий з огляду на предмет зацікавлень дослід-

[255] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCX. – S. 201-202.
[256] Собчук В. Спори князів острозьких і Жаславських. – С. 367-368.

ника. Та й наші "протести" в цій справі також не вільні від певної заангажованості з позиції головного героя студії. І все ж саме повна нез'ясованість суті, змісту й форми стосунків К.І. Острозького з опікуваними представниками Дому Заславських не дозволяє використати ці факти для ушкодження репутації великого гетьмана литовського, як водночас і для прославлення його чеснот та усправедливлення.

***

За 35 років служби від самого першого відомого нам пожалування (1494 р.) Острозький отримав від Ягеллонів 98 маєтків, в тому числі 7 міст (Полонне - 16.04.1494 р.; Звяголь – 23.06.1499 р.[257], підтвердження Жигимонта I від 26 грудня 1507 р.[258]; Чуднів – 27.11. 1507 р.[259]; Турів – 21.10.1508 р.[260]; Степань – 18.06.1511/12 р.[261]; Красилів і Кузьмин з волостю – 9.09.1517 р.[262], обидва як підтвердження попереднього надання вел. кн. Олександра) і поселення Дорогобуж (разом із монастирем Діви Марії) з правом осадження міста на магдебурзькому або хелминському праві (20.12.1514 р.[263]), а також дозвіл на заснування в отчинному с. Дубні міста з правом на магдебургію, торги щоп'ятниці та ярмарок на Преображення (5.06.1498[264]), яке згодом отримало магдебурзьке право (28.12.1507 р.: Жигимонт I підтвердив привілей Олександра щодо прав міста і надав магдебургію[265]). Окремими пожалуваннями надавалися конфіскований у М. Глинського двір з кам'яницею у Вільно на Замковій вулиці навпро-

[257] Серед документів архіву Сангушків привілей вел. кн. Олекандра К.І. Острозькому на Звягель, яким володіли кн. Василь та Андрій Звягельські, датується 25 травня 1499. APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 365.

[258] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр.181/ VI-4, ч. 5, арк. 113-115.

[259] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 383.

[260] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 390.

[261] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 399 (1512 р.)

[262] APK. Archiwum Sanguszków. Papiery. Nr. 428; Ossolineum (Wrocław), № 46 (стара нумерація за львівським інвентарем); AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLXXIV. – S. 156-160.

[263] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 411-414; AS. – T. III. – S. 120-122.

[264] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 362; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 45 зв.

[265] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 384.

ти костелу Св. Яна (9.06.1508 р.[266]) та знамените нині озеро Світязь з трьома службами в Новогрудському повіті (9.12.1516 р.[267]). При цьому практично усі пожалування надавалися "на вічність". Наприклад, щодо Чуднова привілей зазначав: "Место держати со всеми бояры чудновскими и зъ их селы, и зъ мещаны, и слугами путными и людьми волости Чудновъское тяглыми и данными, и зъ их всими землями пашными и бортными, сеножатьми, з лесы и боры, зъ дубровами и гаими, и пасеками, и з ловы звериннымі и пташими, и бобровыми гоны, и з данми грошовыми и медовыми, и куничными, и бобровыми, и зъ реками, и з речками и их потоки, и с озеры, и съ ставы и ставищы, зъ млыны и их вымелки, и со всеми доходы, пожытки и поплатки, и со всим с тымъ, што здавна къ тому замку Чуднову слушало, как было за князя Семена Олександровича и потомъ за отца нашого короля Казимира". І всім цим мали "вечно и непорушно" володіти всі нащадки гетьмана[268]. А в привілеї на Звягель вказувалося, що слуги князів Василя та Андрія Семеновичів Звягельських, які захочуть служити Острозькому, можуть залишитися, а ті, хто не захоче, – "тыи мели, оставившы именя свои, прочъ от него ехати со всеми своими статки"[269].

Назвемо ще декілька великокнязівських та королівських привілеїв, наданих К.І. Острозькому, які рідко згадуються. Олександр Ягеллончик у 1498 р. надав К.І. Острозькому маєток у самому "серці" етнічної Литви – Здитель (6.06. 1498 р.[270]). Цим маєтком великий гетьман буде дуже опікуватися. Незважаючи на спроби сусідів-литовців обмежити діяльність нового власника у Здителі, Костянтин Іванович використовуватиме його як важливий перевалочний пункт для торгівлі й переправи товарів по Неману. У 1514 р. він здобуде вже у Жигимонта І підтвердження на це во-

[266] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 387.

[267] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 426; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLXXIV. – S. 151-152; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 80-80 зв. (в цій копії привілей датовано 19 грудня 1517 р.); див.: Тутковский П.А. Озеро Свитязь и народные предания о нем // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – С. 144-150.

[268] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 285. – С. 238.

[269] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 293. – С. 245-246.

[270] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 363-364; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 73 зв.; ЦДІАУК. Ф. 48, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

лодіння й осторогу для сусідів (Анни Бартошевої Таборовичевої), щоб не перешкоджали йому на перевозі по Неману[271]. З наказу К.І. Острозького у його родині існуватиме сувора заборона продавати Здитель, яка діятиме і за Василя-Костянтина та його старшого сина Януша, що успадкує цей маєток (детальніше див. далі). Привілей 1498 р. на Зозулинці не мав такого значення, але сприяв поступовому перетворенню цього поселення у розлогий маєток[272]. Важливим є привілей вел. кн. Олександра на низку маєтків у Луцькому (Уздоблиця, Глинське, Дермань, Урвенна, Лебеді, Кунин, Вільче/Уїздці, Коршів, Ледава, Богдашів, Долбунів) та Кременецькому (Красилів над Случем, Цехановичі, Дубище, Борщехов, Черлени, Кульчин, Кульчинці, Баймаків) повітах та села, що належали до Кременецького замку (Кузьмин, Кобиля, Западинці, Яворовці, Черленевці, Росоловці, Чернятин, Голенк, Губин – всього 9 замкових сіл)[273]. Олександру Ягеллончику належать також надання, які без жодних змін підтвердив Жигимонт І: Мокрого, Білгородки, Обгова, Птичого, Студенки та Костеничів у Кременецькому і Боложовичів та Кортевичів у Мозирському повітах (29.06.1512 р.[274]); Бернатиське та Войтковичі у Віленському повіті (7. 12. 1516 р.[275]); двір біля Вільно з привілеєм ще кролеви Олени Іванівни – дружини вел. кн. Олександра[276]. Упродовж 1517-1524 рр. Жигимонт І від себе надав К.І. Острозькому крім вже названих великих маєтків також: Огонове у Новогрудському повіті (14.01. 1517 р.[277]), Котів у Луцькому повіті (1.05.1518 р.[278]); 12 служб за Полонним під Житомиром (25.12.1522 р.[279]); Смольняни в

[271] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 409.

[272] ЦДІАУК. Ф. 48, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

[273] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 360; Литовська метрика. – Кн. 561; Ревізії українських замків 1545 року / Пул. В. Кравченка. – К., 2005. – С. 207.

[274] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 400; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських. 181/VI – 4, ч. 3, арк. 250 (посилання на ЛМ. Кн. 206, арк. 365); Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 31; Литовська метрика. – Кн. 561; Ревізії українських замків 1545 року / Пул. В. Кравченка. – К., 2005. – С. 195, 205.

[275] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 425.

[276] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 424.

[277] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 427; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 74 (датовано 1507 р.); AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLVIII. – S. 129-131.

[278] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 430; Ossolineum (Wrocław), № 650 (стара нумерація за львівським інвентарем).

[279] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 446.

Оршанському повіті (свого часу вони перейшли на великого князя) (21.12.1522[280]); Волкошов та Знесенці – маєтки Гнівоша Єловицького (16.01.1522, 13.04.1524 р.[281]). Більш-менш повний перелік усіх важливих для К.І. Острозького привілеїв на володіння від владарів Литви і Польщі за всі роки був поданий у виклопотаному самим великим гетьманом "узагальнюючому" привілеї Жигимонта І від 4 травня 1518 р.[282]. У більшості випадків, хоча прохання про конкретні надання висував сам гетьман, король завжди обставляв це як особливу милість і відплату Острозькому за його послуги. У привілеї на Огонове (14 січня 1516 р.), наприклад, вказувалося: "бачачи высоки послуги в знаменитых валках пана виленского … Костянтина Ивановича Острозского, не толко за нас, Але еще за панованя славное памяти отца нашего Казимира и брата нашого щастное памяти Александра …, же он горла своего напротивку неприятелем нашим для нас пана своего не лютовал, и накладов великих наложити не жаловал, што ж звык чинити и до того часу, николи не переставаючи, какже и Нине чинит, и хотячи ему иным его працам и накладом некоторую част заплаты вчинити, маючи волю в тых к нам его звычайных послугах на потом к нам охотнейшого и поспеснейшого вчинити, для его верное послуги"[283].

Ці та інші численні документи дозволяють створити досить об'ємне просторове враження про Острожчину на часи останніх років життя К.І. Острозького. Її обшири насправді були досить значними, але й досить розкиданими на уявній географічній карті ВКЛ. Це закладало потребу як для самого великого гетьмана, так і для його нащадків поступово заокруглювати свої володіння та "сполучати" їх у безперервний ланцюг і цілий архіпелаг володінь Дому Острозьких. Як правило, це здійснювалося через купівлю, перебирання невиплаченої застави, обмін і т. ін.

Іншою проблемою стане питання осадження маєтків, особливо на землях, які постійно будуть спустошуватися татарами. К.І. Острозький вирішував це не в останню чергу через систему надань

[280] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 447; Литовская метрика. Книга записей № 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – № 128. – С. 192-193.

[281] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 456; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXXVI. – S. 216-217.

[282] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 432.

[283] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLVIII. – S. 129-130.

маєтків за службу (васально-ленна система). Наприклад, 21 квітня 1508 р. він дає дозвіл передати ("з дозволеньем господаря нашого князя Костянтина Ивановича Острозского") половину Межиріч спадкоємцю старої і бездітної Марії Михайлової Омелянської, доньки Яна Чаплича, її сестринцю Федору Івашковичу ("слугу господаря нашого, князя Костянтина его милости") за умови продовження ним служби, яку несли дід і батько (стосовно Марії Федір мав "душею моею печаловати и мене поминати"). Брати Марії мали право викупити моєток та сплатити Федору 50 коп грошей. Важливо, що свідками в цій справі виступили інші служилі бояри Острозького: Івашко Зенкович Лабунський, Некраш Боровицький, Богдан Яцкевич Войнилович, Васко і Грицко Промчейковичі[284]. А 7 квітня 1516 р. князь підписав у Острозі надання Розток та Поріччя Івану Федоровичу Болбасовичу, який зобов'язувався нести військову службу сеньйору[285]. Гетьман ішов також на акт викупу маєтку шляхтича та повернення його ж у те саме володіння на правах військової служби з маєтку. Наприклад, Острозький викупив у Петра Турчина за 200 коп грошей Глуськ в Луцькому повіті і відразу передав село тому ж Турчину та його спадкоємцям у володіння, щоб вони з нього "вірно служили" князеві[286]. Ще складнішою була історія з маєтками вже згадуваних Болбасовичів. Федір Болбасович продав свої володіння – Розтоки, Поріччя, Козлин, Став Поляський за 150 коп кн. Семену Збаразькому, але після смерті Федора його син Іван почав судитися за маєтки з дружиною кн. Семена Анастасією Збаразькою (за іншим документом, йшлося про Семена Юрієвича Гольшанського і його вдову – тещу К.І. Острозького). Вел. кн. Олександр присудив маєтки Анастасії, після якої через кн. Марію Ровенську ці землі перейшли до Костянтина Івановича Острозького. І от гетьман у 1516 р. передав означені маєтки Івану Болбасовичу з тим, щоб він сам і потомки його несли військову службу на Дім Острозьких. Щоправда, вони могли відкупити землю, однак передбачена сума заруки, здається, робила це нереальним: власник (тобто Острозький) мав отримати 500 коп і

[284] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № LXXXV. – S. 55; APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 386; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 147 зв., 152; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 34-35 зв.

[285] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 422.

[286] ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 23 зв.

стільки ж – король (в іншому документі – королю 200 коп)[287]. Опис Луцького замку 1545 р. фіксує також численні маєтки, які К.І. Острозький випрошував у короля для своїх підданих-слуг[288].

Як надання за службу Острозький отримував також право на торги і ярмарки: у Дубні (торги по п'ятницях та суботах, а ярмарки на Вознесіння, 1507 р.[289]), Чуднові (1507 р.[290]), Тучині (?1508 р.[291]), Степані (щотижневий торг і ярмарки на Покрову та на св. Афанасія, 1512 р.[292]), Дорогобужі (торги по середах та п'ятницях і ярмарок на Успіння Богоматері – 15 серпня, 1514 р. [293]), Кузьмині (торги щоп'ятниці, ярмарок на св. П'ятницю Тарнівську – 1517 р.[294]), Красилові (1517-1518 рр.[295]), Звягелі (щонедільний торг, ярмарок на св. Дмитра, 1519-1521 р.[296]), Рівному (торги щоп'ятниці? 1518 р.[297]), Сатиєві (торги щочетверга? 5.09.1522, 1527-1529 рр.[298]), Полонному (ярмарка на св. Петра, 1511 р.[299]), Чернехові (торги щоп'ятниці, ярмарка на Обрізання Господнє, 13.02.1529 р.)[300] та ін.[301]. Усі надані за життя К.І. Острозького привілеї на торги та ярмарки в містах і замках Волині Жигимонт I "генерально" підтвердив на прохання

---

[287] ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 24-24 зв. (Збаразькі); AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLXVI. – S. 137-138 (Гольшанські).

[288] Литовська метрика. – Кн. 561; Ревізії українських замків 1545 року / Пул. В. Кравченка. – К., 2005. – С. 183-184.

[289] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 384; AS. – T. III. Nr. 80.

[290] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 383; AS. – T. III. Nr. 79.

[291] ЛНБ. ВР. Ф. 5 (Оссолінських), спр. 2836/III, арк. 24.

[292] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 399.

[293] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 411-414; AS. – T. III. – Nr. 149-151.

[294] ЛНБ. ВР. Ф. 5 (Оссолінські), спр. 1802/II, арк. 38-38 зв.

[295] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 428; AS. – T. III. – Nr. 182.

[296] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 439 (15.09.1521 р.); AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CC. – S. 191-192 (15 вересня 1519 р.); АЗР. – Т. II. – СПб., 1843. – С. 32-33 (перший локаційний привілей від 26 грудня 1507 р.).

[297] AS. – T. III. – Nr. 182.

[298] AS. – T. III. – Nr. 313, 378; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 12, арк. 126 (1522 р.).

[299] AS. – T. III. – Nr.108.

[300] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. 479; AS. – T. III. – S. 341-342; Ossolineum (Wrocław), № 444 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзимінських, спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16.

[301] Ворончук І.О. Володіння князів Острозьких. – С.63, 117-120; Литовская метрика. Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 293. – С. 245-246; № 598. – С. 439; Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – С. 484, 539-540.

великого гетьмана 1 травня 1518 р.[302] та 1 квітня 1526 р.[303]

Для низки маєтків К.І. Острозький виклопотав пільги в оподаткуванні: Острог, Полонне і Дубно були звільнені від воловщизни на вічність привілеєм від 20 жовтня 1508 р. за "веръную а пилную, накладную служъбу, которую…не лютуючы горъла своего, цнотъливе ся заховал и сказывалъ"[304]. А 16 листопада 1509 р. до цих маєтків із пільговим звільненням від воловщизни на вічні часи були приєднані Звягель, Чуднів, Турів, Здитель. Жигимонт пояснював свою щедрість: "Звычаи есть подле бегу свету, абы знаменитые а охотъные послуги, которые з маестату панскому напротиву неприятелеи его верными бывачые, зася щедростливостью кролевъ або княжат великих им отдаваны были … вбачывъши веръную а пильную и знамените накладъную, николи не въмешканую службу и нелютованье горъла"[305]. Численні пільги К.І. Острозькому надавалися в перевезенні його товарів та проїзді купців. Зокрема, Жигимонт І підтвердив попередні привілеї, надані К.І. Острозькому щодо безмитного проїзду львівських, київських, кам'янець-подільських та молдавських купців на ярмарки до Луцька (1.05.1518 р.[306]). У 1521 р. король звільнив підданих Острозького від луцького мита за сіль, котру везли з Коломиї, Долини (Доліви) і Дрогобича через Кременець[307]. Однак у 1527 р., якщо зважати на копію, був виданий інший привілей, який звільняв дубенських, степанських, дорогичинських, красилівських, полонських та інших підданих Острозького від мита за сіль окрім перевезення її через Луцьк[308]. Соляне та воскове мито у своїх володіння брав на себе сам кн. Острозький. Про це свідчать два документи щодо передачі цього мита після його смерті в оренду на користь короля. Зокрема, в 1531 р. Жигимонт І передав мито по всій Волині "жидам" Радимолу Мошеєви-

[302] AS. – T. III. – № CLXXXII. – S. 163; ДА Рівненської обл. Ф. 160, оп. 1, спр. 34, арк. 39-43.

[303] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 467.

[304] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 371. – С. 284-285.

[305] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 452. – С. 332-333; APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 395; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 81-84; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 46.

[306] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 429.

[307] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – Nr. 224. – S. 215.

[308] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч.5, арк. 108-109; Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 22 зв.-23.

чу та Хемі Михелевичу терміном на три роки за 3 600 коп грошей литовських та 333 червоних угорських золотих. До їх функції було включене також мито, "котрое небожчык князь Костянтин его милость Иванович Острозскии по именьям своим на себе бирал старое восъковое и соляное"[309]. А в 1538 р. це саме мито, включно "с тым мытом нашым, которое небожчык князь Костянтин Иванович Острозскии … по именьям своим на себе бирал, старое восковое и соленое", було передане королеві Боні. Королеві надавалося право також відбирати листи на звільнення від мита у будь-кого, кому король їх раніше видав, лише у випадку видачі таких листів на ім'я князів чи панів – купці мали доводити, що везуть товар саме того князя чи пана, а не свій власний[310].

Окремим видом пільг було надання приватновласницьким містам Острозького магдебурзького права, про яке завжди клопотався сам князь: Дубну (1507)[311], Дорогобужу (1514)[312], Звягелю (1507, 1519)[313], Чернехову (1529)[314]. У чернеховському привілеї (від 13 лютого 1529), окрім "магдебурского права" і торгів щоп'ятниці та щонеділі, дозволявся армарок на Обрізання Господнє, а також збирання мита (по 2 гроші литовські від возу) з усіх купців "обоихъ паньствъ нашихъ, якое с Коруны Польское такъ Великого Князства Литовъского, такъже и съ чужих земль"[315]. Подібний привілей (і щодо мита з купців) був виданий 18 лютого 1529 р. і для Сатиєва (лише ярмарковий день визначався на преставлення Іоана Богослова)[316].

На спадковому праві К.І. Острозький тримав також чимало володінь. Насамперед, це маєтки, які йому принесла перша дружина кн. Тетяна (Ганна) Гольшанська: Гольшани, Глуськ, дві частини Степані, Копись, Романів та Сушу (в записовому листі Острозький на-

[309] Литовская метрика. Книга записей 15 (1528-1538). – Вильнюс, 2002. – С. 225. – № 174.

[310] Там само. – С. 226. – № 175.

[311] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 384.

[312] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 413-414; AS. – T. III. – S. 120-122.

[313] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 439; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CC. – S. 191-192; АЗР. – Т. II. – С. 32-33.

[314] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 479; Ossolineum (Wrocław), № 444 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзимінських, спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCCLIII. – S. 341-342.

[315] Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – С. 539-540.

[316] Там само. – С. 540-541.

зивав також Колодне, Чернехів та інші двори і волості з селами)[317]. У 1518 р. дід і баба Тетяни Семен Васильович Несвізький та Марія Семенівна Олізарівна із Шиловичів (деякі дослідники вважають, що зі Степанських) Ровенська записали Острозьким 54 дідичних, вислужних та куплених ними маєтків: три міста (Колодне, Чернехів, Сульжин, Рівне), 51 село, дворища у с. Красному і шість подвір'їв у Луцьку (королівське підтвердження цього надання 4/5 травня 1518 р.[318])*. Двоюрідний брат Тетяни, Луцький і Берестейський єпископ Павло Олександрович Гольшанський ще 8 січня 1509 р. записав, затим 3 січня 1519 підтвердив (а 16 вересня 1519 р. це надання затвердив король) надання своєї частини у Гольшанах, Шешолах, Глуську, Романові К.І. Острозькому та його дружині й нащадкам[319], а

[317] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 101.

[318] AS. – T. III. – № CLXXXIII. – S. 166; ДА Ровенської обл. Ф.160, оп. 1, спр. 34, арк. 44-49; ІР НБУВ. Ф.Х, спр. 11721, зош. 5, арк. 37 зв.; Przezdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – T. II. – Kraków, 1868. – S. 44-45.

* Кн. Марія Ровенська володіла Рівним спільно із зятем кн. Семеном Юрійовичом Гольшанським – старостою луцьким і відомим воєначальником, котрий помер 1503 р., від нього донька Марії Анастасія мала доньку Тетяну (Анну), котра внесла названі вище значні маєтки в Дім Острозьких, проте Рівне і всі землі Марії вона отримала в спадок лише по смерті бабки в 1518 р. На той час основні документи на власність Ровенщини пропали: в 1507 р. Ровенський замок вигорів, згоріли і всі привілеї княгині, тож король наказував кн. К.І.Острозькому не чинити кривд Марії (на той час гетьман ще не був одружений), а сам Жигимонт І 11 червня 1507 р. окремим листом знову підтвердив право кн. Марії Ровенської провадити у Рівному ярмарки та звільняв її підданих від постачання підвод на державні потреби. У 1518 р. Жигимонт І передав усі права на Рівне з волостю та його привілеї Тетяні з Гольшанських Острозькій і її чоловіку. Зазначимо, що в 1582 р. К.К. Острозький виклопотав підтвердження усіх названих актів від королеви Анни (дружини Стефана Баторія) – Stecki T.J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S. 4-7 (автор посилається на оригінальні акти з дубенського архіву № 134).

[319] АРК. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 391; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXCV, CCI. – S. 185-187 (дата запису 3 січня 1519 р.), 193-194 (16 вересня 1519 р.). В королівському затвердженні 16 вересня вказувалося, що його виклопотав сам К.І. Острозький, котрий заявив, що раніше він з кн. Олександром Юрієвичем при житті тещі кн. Семенової Юрієвичової Анастасії Гольшанської вчинив запис, що Олександр "спускає" Острозькому свою частку Степані (в місті та волості), а йому переходили землі Анастасії – Гольшани, Шешоли, Глуське, Романів. Всі ці маєтки потрапили у володіння сина Олександра Павла, згодом єпископа Луцько-Берестейського, котрий і передав ці землі Острозькому.

1520 р. ще й окреме місце у Гольшанах на побудування двору[320]; Жигимонт І підвердив цю передачу 17 червня 1521 р.[321]. Софія Миколаївна Радзивіл 1516 р. записала три двори у Віленському повіті. Бездітний кн. Андрій Юрійович Заславський, двоюрідний брат великого гетьмана, взявши собі "за сина место" сина К.І. Острозького Іллю (свого племінника), записав йому 28 листопада 1520 р. третю частину м. Заслава, сім сіл у волості та третю частину мита з Острога, Заслава й Луцька (ця історія детально була викладена нами вище)[322].

Чимало маєтків К.І. Острозький скупив:

Луцький повіт

Дата купівлі	Маєтки	У кого куплено
1497-1498 рр.	19 сіл	братів Миколи та Юхна Бернатовичів[1]
1499 р.	Городень, присілки Здолбицький, Окунін	Олізара Петрашковича[2]
1516 р.	Новоставці з присілком Іллініим	Ю. Зенковича[3]
1522 р.	Двір у Луцьку Афачикоувський (?) і фільварок з млином зі звільненням від міських виплат, 1499 р. – надання вел. кн. Олександра	О.Б. Вознесенської[4]
1522, 1530 рр.	Маєтки	Г.І. Єловицького,.[5]
1522 р.,	Маєтки, в числі купівель було с. Сатиїв (куплене за 320 коп), в якому Жигимонт І дозволив побудувати замок і щочетверга проводити торг, а на св. Іоана Богослова – ярмарок	Я.І. Довойновича[6]
1522 р.	Знесенці за 90 коп грошей литовських	Олександри Знесенської[7]
Б.д.	Глуськ за 200 коп грошей	Петра Турчина з дружиною[8]

[320] ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 15, 25; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXII. – S. 204.

[321] АРК. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 437.

[322] Ворончук І.О. Володіння князів Острозьких. – С. 64-65, 120-121.

[1] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінськ. 181/VI – 4, ч. 3, арк. 250 (відсилка до ЛМ. Кн. 5, арк. 148); РГАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 6, арк. 206; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № XLVI. – S. 29.

[2] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінськ. 181/VI – 4, ч. 3, арк. 250 (посилання на ЛМ. Кн. 5, арк. 151).

[3] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 421; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXXXVII. – S. 229-230.

[4] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінськ. 181/VI – 4, ч. 3, арк. 250 (посилання на ЛМ. Кн. 5, арк. 159).

[5] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 483.

[6] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 486; Ossolineum (Wrocław), № 696 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II. 1802, арк. 58; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCCLXXVIII. – S. 358.

[7] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 440.

[8] ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 23 зв.

Житомирський повіт

Маєток Романів 16 лютого 1529 р. від Богдани Величківни Богухвалової Дмитровичевої з дітьми за 1 000 коп грошей литовських[323].

Кременецький повіт

Село Росолівці Кузьминської волості 1523 р. від Б.П. Шумбарського за 60 коп грошей литовських[324].

Мінський повіт

1516 р.	11 сіл, 6 земель і дворище Хоневичі	Івашка Коджеєвича – улана й хорунжого татарського та ще 5 татар[1]
4 січня 1514 р.	Теплени за 150 коп[2]	Івашка Коджеєвича
1515-1516 рр.	Тарасове з присілками, за 60 коп грошей литовських	Михайла Федоровича (син писаря)[3]
1492 р., 27 вересня 1521 р.	Якусь землю (1492) та землю Обарицьку біля Тарасова за 4 копи грошей	Василя та Льва Волчковичів[4]
1524 р., 16 травня	Осоку під Тарасовом, за 200 коп грошей литовських	В. Олехновича Ходичича[5]
1521-1522 рр.	Маєток	митрополита Йосифа
1515 р	Двір у Мінському замку	М. Федоровича[6]

[323] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 480-481; ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзимінських, спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 96, ч. 5, арк. 150; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCCLX. – S. 345-348.

[324] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 451.

1516 р.	Двір у Мінському замку, за 20 коп грошей литовських	Яцка та Мануїла Гринковичів[7]

[1] АРК. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 418.
[2] АРК. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 458; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXIV. – S. 205-206.
[3] АРК. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 415, 419; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLVI, CLX. – S. 127-128, 131-133.
[4] АРК. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 354; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXXII. – S. 213-214 . Підтвердження віх цих купівель разом К.І. Острозький виклопотав у короля додатково 15 квітня 1522 р. – AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXXXV. – S. 226-227.
[5] АРК. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 459; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCLXXVII. – S. 265-266.
[6] АРК. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 415; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLVI. – S. 127-128.
[7] АРК. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 423; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCIX. – S. 200.

Полоцький повіт

Два села й шмат землі в с. Острові, Неходів та Деренче (за 80 коп грошей литовських) та Низголов (за 600 коп) 1524-1526 рр. від Я.С. Глібовича[325].

Берестейський повіт

С. Храпун біля м. Турова 1524 р.[326] чи 1529 р.[327] від братів Марека, Григорія, Михайла та Павла Гринковичів-Воловичів.

Віленський повіт і м. Вільно

1515 р.	Свиряни з 7 селищами, нивами й луками	І. Кириловича/Крилича[1]
1523 р.	Бирятишки, Войтківське і частина Довойнова	віленського боярина Войжнаровича,.[2]
1491/92 р.	Двір у Вільно	Ф.К. Хребтовича[3]

[325] АРК. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 455, 470, 472; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 25 зв.-26; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCLXXXI, CCCIII. – S. 268-270, 289-291. 18 жовтня 1526 р. Жигимотн І підтвердив купівлю К.І. Острозьким у Яна Станіславовича Глібовича, полоцького воєводича, Низголова і надав дозвіл ставити замок, осадити місто, відкрити корчми що мати щопятничні торги, а також брати мито на переправі через р. Улу по 2 гроші з судна. – AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCCIX. – S. 297-299.
[326] АРК. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 461.
[327] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCCLXIX. – S. 352-353.

1520 р.	Двір у Вільно, біля церкви Покрови між дворами Івашкової Зеновича, пана Федка Хребтовича та попа Іванівського, за 100 коп	Д. Івашенцевича[4]
1521 р.	Двір у Вільно, на вул. від Св. Яна до бернардинів, між дворами К.І. Острозького та Івана Зеновевича, за 150 грошей	Ф.Б. Хребтовича[5]

[1] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLII, CLXXIII. – S. 125, 149-150.
[2] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCLXIV. – S. 254.
[3] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 351.
[4] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 435; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXIII. – S. 204. Продаж підтверджено 17 червня 1522 р. – AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXXXIX. – S. 232-233.
[5] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXXI. – S. 212-213.

Не в усіх випадках вказувалася сума, виплачена К.І. Острозьким, але обрахунок лише названих сум дає загалом три з половиною тисячі коп грошей[328]. Найбільше Острозький заплатив за маєток Романів на Житомирщині (1 000 коп), добра Низголов на Полоччині (куплені у полоцького воєводича Яна Станіславовича Глібовича) та с. Тарасів з присілками на Мінщині (куплене у сина мінського писаря Михайла Федоровича) – обидва за 600 коп, с. Сатиїв з присілками на Луччині (придбане від Яна Івановича Довойновича) – за 320 коп, с. Осоку (від Васька Олехновича) – за 200 коп і т. ін. Скуповуючи маєтки, Острозький відразу добивався їх нового статусу. Так, придбавши у полоцького воєводича пана Яна Станіславовича Глебовича маєток Низголов у Полоцькому повіті за 600 коп грошей литовських, князь здобув королівський привілей (18 жовтня 1526) на право поставити там замок, осадити місто, побудувати корчми і встановити торги щоп'ятниці, а також знімати мито по два гроші з кожного купецького судна на р. Улі. Жигимонт I задовольнив усі прохання Острозького "для его милости к нам высоких и верныхъ послуг, которыи жъ его милость з молодыхъ лет своихъ намъ чинилъ и тепер без престани

[328] Ворончук І.О. Володіння князів Отсрозьких. – С. 64, 122-125. В усіх випадках, де ми не посилаємося на купчі, інформація взята з вказаного тут джерела, як і загальна сума підрахунку витрачених на купівлю грошей.

чинитъ"[329]. Зазначимо, що до цієї купівлі Станіслав Глебович заставив маєток священику князя Острозького Димитрію всього за 30 коп грошей до викупу. Вочевидь, подальша купівля Низголова Острозьким була пов'язана з цією справою. Однак полоцькі міщани опротестували цю купівлю і навіть у 1556 р. судилися з Беатою з Костелецьких Острозькою (дружиною сина гетьмана Іллі): рішенням полоцького гродського суду вони мали перебрати Низголов, виплативши заставу в 350 коп[330].

Загалом, за підрахунками І.О. Ворончук, князеві вдалося долучити до родових маєтків завдяки вислузі, купівлі й успадкуванні близько 300 населених пунктів![331].

Окрім того, у тимчасовому володінні К.І. Острозького перебували маєтки, віддані йому під заставу. Найбільш ранній заставний документ датований 12 квітня 1474 р. й виданий на ім'я Михайла та Костянтина Острозьких Федею Федьківною Денисовичовою на маєток Вілію за 50 коп[332]. На ім'я обох братів віддали у заставу с. П'яне (24.04.1481 р.) Лукерія (Лукреція) Гнатівна Боровикова за 30 коп[333] та Тараканів (18.06.1488 р.) Гриб Івашенцевич за 80 коп, підтвердження від 16.06.1508 р.[334]. 1513-1514 рр. датуються заставна на запродажна на ім'я К.І. Острозького від Анастасії Калениковичової Зенковни на села Чортолісці і Сільце в Житомирському повіті на р. Тетереві (за 100 коп)[335] та Григорія Промчейковича на пусте с. Борзовщину (за 20 гривен грошей польських; Острозький міг наново осадити село, викопати став, а родичі Григорія мали право викупити маєток за вказану суму та обрахунок витрат князя)[336]. Цікавим є

[329] Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – С. 474-475; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 25-25 зв.

[330] ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 26-26 зв.

[331] Оригінальні документи про надання Острозькому маєтків збереглися в архіві Сангушків (APK. Ar. Sanguszków. Papiery, 6, 82, 313, 316, 351, 354, 360, 362-365, 370, 383, 387, 392, 395, 399, 400, 405-409, 411-415, 418-441, 444-447, 451, 455-461, 467, 470, 472, 479-481, 897, 904, 908, 918 a, 931, 940-944). Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887-1892. – T. 1-4; Литовская метрика. Книга записей 12. – Вильнюс, 2001. – С. 64.

[332] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 370.

[333] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 397.

[334] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 388.

[335] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 406; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXXXI. – S. 102-103.

[336] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 408; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXLII. – S. 112-113.

факт застави землянином Луцького повіту Мартином Зенковичем Пруським 16 травня 1514 р. своєї маєтності Жизниківці з трьома підданими за 30 коп після викупу його князем з татарського полону ("с поганских рук викупил" у Білгороді)[337]. Частина з цих заставлених маєтностей не була викуплена їх власниками й назавжди залишилася у володіння Острозьких[338].

В останні роки життя К.І. Острозький належав до першої п'ятірки землевласників у ВКЛ, про що свідчить попис війська 1528 р., де князь посідає шосту позицію за землеволодінням (в історіографії вона визначається, то як третя, то як четверта, оскільки йдеться про окремих осіб, а не роди[*]): Кезгайли виставляли 768 кінних воїнів, Радзівіли – 621 (а всі разом – 760), троцький воєвода і староста жемоїтський пан Станіслав Станіславович-Янович – 617, віленський воєвода Ольбрахт Мартинович Гаштовт – 466, кн. Юрій Олелькович Слуцький – 433, кн. К.І. Острозький – 426. Отже, Острозький на той час володів за одними підрахунками – 6 816 димами та 40-41 тис. підданих, за іншими – 10 500 димами та 60 тис. підданими[339].

---

[337] APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 392; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CXLIII. – S. 114.

[338] Ворончук І.О. Володіння князів Острозьких. – С. 65.

У самому переписі війська від 1 та 8 травня формально К.І. Острозький стоїть на п'ятому місці після єпископів Віленського Яна (мав виставити 236 кінних воїнів), Луцько-Берестейського Павла (122) та Жомоїтського Миколая (79), а також услід за Гаштовтом (466). Фактично ж за кількістю кінних воїнів К.І.Острозький (426) посідав друге місце після Гаштовта. – Литовская метрика. Книга публичных дел 1/523. 1528 г. – Вильнюс, 2006. – С. 22, 168.

Перапіс войска Вялікага княства Літоускага 1528 года. – Мінск, 2003. – С. 50, 54; Ochmański J. Historia Litwy. – Wrocław, 1990. – S. 101; Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1901. – С. 355-357; Яковенко Н.М. Українська шляхта. – С. 91. Г. Саганович пропонує цифру в 41 тис. підданих (Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы. – С. 56), а Т. Кемпа – 40 тис. (Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historychne. – Z. 12. – Białystok, 1999. – S. 9), або 41 тис. (Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 44).

[339] Перапіс войска Вялікага княства Літоускага 1528 года. – Мінск, 2003. – С. 50, 54; Ochmański J. Historia Litwy. – Wrocław, 1990. – S. 101; Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1901. – С. 355-357; Яковенко Н.М. Українська шляхта. – С. 91. Г. Саганович пропонує цифру в 41 тис. підданих (Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы. – С. 56), а Т. Кемпа –

Прибутки Костянтин Іванович отримував не лише із земельних володінь, але й через прямі грошові винагороди від Жигимонта І. Так, 28 грудня 1507 р. король наказав виплачувати Острозькому по 200 коп грошей щороку з луцького мита, "видячи верную, справедливую и накладную службу гетмана нашого"[340]. Навіть коли 29 лютого 1508 р. король передав луцьке мито на два роки краківському бурмистру Яну Бонару за 16 сот коп грошей, то й тоді спеціально наказував виплатити К.І. Острозькому за ці два роки 400 коп грошей[341]. Отримував Острозький і "одноразові" дари як віддар за піднесений Жигимонту І подарунок. Наприклад, 26 квітня 1509 р. гетьману виплатили із воскових та соляних луцьких митних зборів "100 золотих черленых за газуку на золоте"[342].

І все ж, незважаючи на всі означені маєтки, рухоме майно і грошові капітали, К.І. Острозький мав чималі *борги*. Наприклад, відправляючись у смоленський похід (кінець 1508 р.) великий гетьман склав список осіб (датований 17 листопада 1508 р.), яким заборгував гроші, й офіційно просив короля виплатити ці борги у випадку смерті самого Острозького ("коли надо мною воля Божья станет"). До списку було включено 13 осіб, яким князь заборгував суми від 5 до 200 коп грошей. При цьому порядок запису імен не залежав ні від величини суми, ні від гідності особи але, як видається, від хронологічного порядку отримання позики: Луцький єпископ (223 копи грошей), кн. Федір Ярославич (50 золотих червінців), митрополит Іосиф (30 коп грошей), Авраам з Смоленська (70 коп грошей), архімандрит мстиславський Св. Онуфрія Варсанофій (200 золотих), луцький міщанин Мишко Палчиков ("полъчетверътадцать коп грошей", тобто 13 ½), міщани віленські Харитон Хацютин і Дашко Богачин (відповідно – 10 та 20 коп грошей, позичені в дорозі до Смоленська), казначей кн. Тимофія (20 коп грошей широких і 11 половинних), кн. Федір Жеславський – зять гетьмана (20 коп грошей, позичені у Смольнянах), пан Богдан Сопежич (5 коп грошей у Смоленську), кн. Костянтин Кришинський (5 золотих),

40 тис. (Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historychne. – Z. 12. – Białystok, 1999. – S. 9), або 41 тис. (Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 44).

[340] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 109. – С. 143. – № 296. – С. 247.

[341] Там само. – № 111. – С. 144.

[342] Там само. – № 560. – С. 411.

познанський купець Штефка (50 панцирів у Бересті, в поході на Смоленськ)[343]. Всі названі позики великий гетьман брав у поході під Смоленськ і лише для потреб війська – "на службу господарскую". За цих обставин не такими вже й недостовірними здаються слова лікаря королеви Бони, італійця Джованні Валентіно, який повідомляв сеньйору щодо покійного князя: "Мав прибутку близько 26 тисяч дукатів окрім прибутків надзвичайних, здобутих не в малій кількості від короля, але ж бідний пан все це витрачав на утримання і подарунки для жовнірів і тому залишилося по ньому багато боргів, але сподівався, що король все це виплатить"[344]. Інші ж, вочевидь, виключно приватні борги, Острозький мав сплачувати самостійно. Після його смерті відкрилося їх немало, і спадкоємці мали виплатити значні суми. Втім, старший син Ілля Костянтинович Острозький не поспішав, і лише у своєму заповіті 1539 р. (про що далі) надавав своїй дружині право продати один із значних маєтків, щоб виплатити борги батька. Утім і через десять років після смерті гетьмана та через три роки після смерті його старшого сина не всі борги Костянтина Івановича були сплачені. Наприклад, кн. Василь Сангушко 20 січня 1541 р. перед королем та спадкоємцями гетьмана Василем Острозьким і Беатою Острозькою з Костелецьких нагадував про борг покійного у 200 коп грошей[345].

То ж дуже чи не дуже багатим був К.І. Острозький. З погляду нерухомого майна – землі, природніх та людських ресурсів на ній – справді, один із найбагатших людей ВКЛ та Польської Корони. Стосовно ж рухомого майна і живих грошей – питання залишається відкритим. Гетьман позичав значні суми на війну, вони йому не поверталися з казни, але великий князь і король нагороджували князя численними земельними наданнями, пільгами в сплаті державних податків та мита тощо. Однак Острозький ці надання не обертав у продаж чи заставу для виплати боргів, взятих задля "господаревой служби", він "пригортав" ці маєтки до вислуги та загальних земельних володінь Дому. Сума грошового боргу все наростала, хоч водночас зростали й земельні володіння Острозького. Саме цей

[343] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 556. – С. 406; АЗР. – Т. 2. – № 45. – С. 57; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 116-117.

[344] Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. – S. 21.

[345] AS. – T. IV. – № CCXV. – S. 271.

“замкнутий ланцюг” і призвів до того, що людина з п’ятірки найзаможніших людей держави померла, залишивши чималі борги. Чи залишив він порожньою власну казну? Мабуть, ні. Острозький мав достатньо власних живих грошей, щоб купувати землю, будинки в містах і т. ін. Однак він не витрачав цих власних чималих коштів на виплату боргів, котрі робилися на державні потреби. Великий гетьман ніколи не перекладав з “державної кишені” кошти в свою, але й з “власної кишені” не поповнював державну. У цьому сенсі він був цілком контекстуальним своїй епосі й сучасним йому можновладцям. Так діяли навіть королі. В економічній сфері приватне і державне зажди мали неподоланний водорозділ, цей водорозділ “проходив” через суспільну свідомість та контролювався з обох сторін.

“БЛАГОЧЕСТИВИЙ НУМА”: КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ У ЖИТТІ ЦЕРКВИ

Проте чимало власних коштів Костянтин Іванович витрачав на церкву[346]. Однак щодо цієї сфери діяльності Острозького, як і його сучасників загалом, гроші лише “позначали” справжню суть цих видатків, яка перебувала у сфері релігійності, релігійної потреби та свідомості.

Досить промовисто ілюструє цю думку історія з Миколаївським Жидичинським монастирем біля Луцька (Жидичин – торгове передмістя на р. Стир)[347]. Привілеєм від 4 грудня 1507 р. Жигимонт І на прохання К.І. Острозького, котрий лише кілька місяців як втік з московського полону, надав у його довічне розпорядження Жидичинський монастир Св. Миколая: “тот монастыр… дали до его живота, зъ селы того монастыра, и со всеми иными доходы и пожитки, и со всим с тым, што к тому манастырю здавна прислухало…вси пожитки того монастыря мает в своей руце мети”. Новий власник монастирських угідь та майна отримав право ар-

[346] Фундушеві грамоти та листи про надання церквам, про які йдеться в тексті, знаходяться: АРК. Ar. Sanguszków. Teka 202, pl. 25; Державний архів Тернопільської обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 3 зв.-17, спр. 1368, арк. 3-12; ІР НБУВ. Ф. VIII, спр. 19м/175, арк. 8 зв., ф. Х, спр. 7663, арк. 19-20; СПБ. ІІР. Архів. Кол. 52, оп. 1, книги, спр. 340, арк. 102-111 зв., акти, спр. 297, арк. 62; РГИА (СПБ.). Ф. 834, спр. 17, арк. 1-2, ф. 309, оп. 2, спр. 2871, арк. 1-2, оп.1, спр. 3, арк. 1-6; АРЗ. – Т. 2. – № 99; Литовские епархиальные ведомости. – 1867. – № 12. – С. 492-494; № 15. – С. 631-632; (Петров Н.И.) Волынь. Изд. П. Батюшкова. – СПб., 1888. – С. 63, дод. 39, 92.

[347] Див.: Малевич А. Древняя жидичинская архимандрия на Волыни // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1899. – № 22-28; Его же. К истории дневней жидичинской архимандрии // Там же. Часть неофициальная. – 1900. – № 27-35; Майданець І. Жидичин: краєзнавчий нарис. – Луцьк, 1998; Рудецький П. Роль та місце Жидичинського монастиря в релігійному житті Луцька XVI – першої третини XVII ст. // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 11. – К., 2001. – С. 48-51; Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир до середини XVI сторіччя // Миколаївські читання. – Вип. 1. – Жидичин, 2007. – С. 63-65.

хімандрита "зъ своее руки давати"[348]. На підставі цього привілею можна було б (що часто й буває) зробити висновок про меркантильні інтереси Острозького, котрий мав намір "нажитися" за рахунок монастиря. Власне, на це натякає сучасний авторитетний дослідник жидичинських привілеїв: передача обителі в пожиттєве право патронату 1507 р. "слід розглядати в контексті винагороди Острозького за його втечу з московської неволі, як додаток до уряду луцького старости"[349]. Спростувати цю думку дозволяє привілей короля Жигимонта від 22 червня 1511 р., виданий на прохання К.І. Острозького, про запровадження в Жидичинському монастирі спільножительного церковного Уставу і системи виборів ігумена (архімандрита) на з'їзді волинських православних князів, панів, землян та жидичинських монахів. Особливий інтерес викликає саме це нове (у порівнянні з привілеїм 1507 р.) положення: "А што ся дотычетъ вбираня игумена к тому манастырю, маютъ князи и панове и земяне Волынское земли посполу исъ старци того манастыря выбравши которого чоловека доброго, а к тому годного, и к намъ его прислати, а мы маем тот манастыр Жидичин ему дати. А от того манастыря тот игумен чоломбитя мает нам давати шестьдесят золотых. И тая община и зряжене в томъ манастыри, которую ж въставу и ряд справит князь Костянтин, мает быти на веки вечныи непорушно"[350]. Як бачимо, йшлося саме про "колективне" обрання настоятеля монашою громадою та всією православною волинською шляхтою. Підкреслимо, ця форма "спільного патронату" стосувалася *лише* обрання найдостойнішої кандида-

[348] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 288. – С. 239; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 112 зв.-113; АЗР. – Т. 2. – № 29.2. – С. 31-32.

[349] Поліщук В. Патрон без права подавання: два привілеї на Жидичинський монастир князю К.І. Острозькому 1507 та 1511 рр. // Український археографічний щорічник. 2008 (у друці). Дякуємо автору за можливість ознайомитися з рукописом вельми цікавої статті. Його ж. Патрон без права подавання: привілеї князю К.І. Острозькому на Жидичинський монастир 1507 і 1511 рр. // Релігія і церква в історії Волині. – Кременець, 2007. – С. 23-39 (26).

[350] РГАДА. Ф. 389 (Литовська метрика). Книга записів 9, арк. 45; Литовская метрика (1511-1518). Книга записей 9. – Вильнюс, 2003. – № 62. – С. 105; Ар.ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907. – С. 289; Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная Литовская Русь в его время. – Смоленск, 1896. – Прил. № 3. – С. 233. Див. також рецензії М.К. Любавського на цю книгу: ЖМНП. – 1898. – № 7. – С. 174-215. – 1899. – № 11. – С. 158-172.

тури у настоятелі, тому, по суті, монастир не може вважатися "патрональним монастирем волинських удільних князів" (до того ж, у привілеї йшлося і про панів та землян)[351]. Навряд чи коректним є й порівняння з явищем "земського церковного патронату" у Полоцькій, Вітебській та Смоленській землях ВКЛ, яке "побачив" ще М.Ф. Владимирський-Буданов, пов'язуючи з фактичним функціонуванням давніх земських привілеїв (окрім того, вчений указував на бажання князя отримати економічні вигоди – прибутки з монастирських маєтків)[352]. Зрозуміло, що ця "норма" була запропонована самим Острозьким, а не королем, чи волинською шляхтою, відтак зумовлювалася якимись доволі глибокими спонуками духовного штибу. В. Поліщук уважає, що спонукою стали постанови Собору 1509 р., у проведенні якого брав участь також К.І. Острозький – "це юридичний відгомін Собору 1509 р., що відбився на праві подавання окремо узятого монастиря"[353]. У такому випадку, це ще більше підтверджує нашу думку: для короля рішення православного Собору не мали жодного значення, а значить ініціатива запровадження такої норми й самого видання нового привілею належала власне Острозькому (про це прямо сказано в привілеї 1511 р. "князь Костянтин Иванович Острозский бил нам чолом… абыхмо призволили ему в том манастыри Святого Николы в Жидичине общину въстановити и ряд сприв подлуг их закону грецеского"). Утім, такої констатації замало. Варто з'ясувати, чому він виступив з такою ініціативою? У нас немає іншої відповіді: князю йшлося про духовні цінності та перетворення Жидичинського монастиря у неформальний духовний центр для всієї волинської шляхти, що уможливлювалося лише в тому випадку, коли б вся ця шляхта поважала і підтримувала настоятеля як свого духовного отця. З іншого боку, такий настоятель міг створити гідну чернечу громаду, яка б відповідала усім приписам монашого уставу й слугувала б зразком християнських чеснот та моралі в регіоні. Апе-

[351] Поліщук В. Патрон без права подавання: два привілеї на Жидичинський монастир князю К.І. Острозькому 1507 та 1511 рр. // Український археографічний щорічник. – 2008.

[352] Владимирский-Буданов М.Ф. Церковные имущества в юго-западной России XVI века // Ар.ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 4. – С. 72-74, 174.

[353] Поліщук В. Патрон без права подавання: привілеї князю К.І. Острозькому на Жидичинський монастир 1507 і 1511 рр. // Релігія і церква в історії Волині. – Кременець, 2007. – С. 33.

люємо до слів привілею: саме Острозький мав установити "общину и зряжене в томъ манастыри, … въставу и ряд", тобто йшлося про монастирський спільножительний (кіновітний) устав та жорсткі духовні приписи. І все це мало бути "на веки вечныи непорушно". Це вказує на ще одну глибоку спонуку: патронат Острозького встановлювався доживотньо, надалі монастир знову переходив під королівську руку (це був чи не найбагатший монастир Луцької землі), тож задля збереження його як духовного центру з відповідною системою духовного життя князю йшлося про затвердження цієї кіновітної та виборчої системи навічно. Нарешті, про буденне: новий настоятель мав виплатити 60 золотих, які, вочевидь, вже на виборах спільно складала волинська шляхта – даним "економічним чинником" вона ще раз "прив'язувалася" до Жидичинської обителі як спільного духовного центру. Насторожує лише одне: у привілеї 1507 р. йдеться про архімандрію, а в наданні 1511 р. – про ігуменство. Титул архімандрії надавався визначним монастирям і підносив їх статус з-поміж інших обителей, але надавався він духовною владою. Гадаємо, що Жидичинський монастир не мав реальної архімандрії у 1507 р., а Собор 1509 р. чітко регламентував форми релігійного життя, в тому числі чини, що й зумовило реальне найменування жидичинського настоятеля ігуменом: на той час монастир не був великим ні за числом братії, ні за добрами, у нього не було підлеглих пустиней та приходів – а це не дозволяло отримати відразу такий вагомий духовний статус, як архімандрія. ...

Отже, підсумовуючи, зазначимо: Жидичинський монастир К.І. Острозький взяв під свою опіку виключно з духовною метою встановлення в ньому найбільш відповідної монашескому чину кіновітної форми церковного уставу, забезпечення обрання найдостойнішого монаха в ігумени і перетворення Свято-Миколаївського монастиря у всезагальний духовний центр Волині. Вочевидь, окреможительні тенденції, а відтак, і відповідна настанова ігуменів та їх (чи інших осіб) певні види на монастирське майно спричинили до потреби втручання могутнього православного магната в життя монастиря. На наше переконання, таке втручання могло бути викликане лише релігійним сумлінням Острозького.

І цей факт не був одиничним: 4 липня 1522 р. з ініціативи гетьмана Жигимонт І видав привілей про обов'язкове обрання на пе-

черську архімандрію гідних кандидатур за участю усієї православної шляхти та князів Київської землі спільно з ченцями монастиря ("старцы того манастыря, и князи, и панове, и земляне земли Киевское сами ж мают архимандрита, чоловека годного, обрати"), потому архімандрита має затверджувати король (до скарбниці шляхта сплачувала 50 злотих при "чоломбитьи"), котрий не може нікого іншого затвердити навіть за умови більшої платні в казну самим прохачем[354]. Проте ця постанова не дотримувалася вже самим її видавцем, оскільки мала б перенести право патронату короля на користь київської шляхти, що було зовсім не вигідно королівській владі (втрачала немалі кошти від ставлеників та їх конкурентів). Більше ніж за рік (лист від 23 квітня 1524 р.) Жигимонт І самостійно призначив на печерську архімандрію замість Ігнатія ченця Антонія, котрий ніким не обирався[355]. Щоправда, це відразу не викликало офіційного протесту православних. Заміна ж Антонія відбулася іншим шляхом і з допомогою гетьмана: у 1525 р. К.І. Острозький підтримав клопотання ченців Києво-Печерського монастиря перед Жигимонтом І про заміну недостойного архімандрита Антонія іншою духовною особою – попереднім архімандритом Ігнатієм (причину поставлення Антонія король пояснював його приїздом до Кракова й заявою, ніби Ігнатій відступив йому архімандрію)[356]. У королівському привілеї від 17 червня з цього приводу було сказано про головну причину заміни Антонія: "писалъ к намъ…княз Костанътин Иванович Острозскии и вси старцы присылали к намъ поведаючи, иж он не толко в томъ монастыри общины не держалъ, але еще и до конъца ее сказилъ", і у зв'язку з такою неблагочинною поведінкою архімандрита "хвала Божя мяла бы, чого Боже вховаи, уменъшити ся". І от "на жеданье князя воеводы его милости троцкого и для чоломъбитья тых старцов тотъ манастыр" передавався під духовну владу Ігнатія з тим, щоб він "общину в нимъ держалъ", та із застереженням, що може бути позбавлений архімандрії за невідповідну поведінку[357]. Щоправда, в 1526 р. (коро-

[354] АЗР. – Т. 2. – № 112. – С. 140-142.

[355] АЗР. – Т. 2. – № 126. – С. 155.

[356] АЗР. – Т. 2. – № 135. – С. 161-162; АкЮЗР. – Т. 1. – СПб., 1863. – № 80. – С. 68.

[357] Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – С. 385.

лівський привілей датований 2 березня) переміщений до Овруча Антоній був повернений у Печерський монастир і 20 липня 1528 р. повторно затверджений на архімандрії на прохання канцлера і віленського воєводи Ольбрахта Гаштовта та київського воєводи Андрія Немирича[358]. Цей факт привідкриває цікавий бік протидії двох головних сил ВКЛ у номінаціях на важливі духовні посади у православній церкві.

Вагомим символом релігійності князя стало фундування ним на р. Кропивні – місці перемоги над московитами – Микільського монастиря (ймовірно, це таки була обітниця князя, дана перед битвою Богові). Інформація про фундуш на цю церкву 1518 р. міститься (із записом про її будівництво саме на місці перемоги) лише у реєстрі незбережених справ[359]. Особиста побожність князя, прояви його щирої релігійності у щоденному житті були добре відомі сучасникам. Як пам'ятаємо, це підкреслював навіть папський нунцій Пізоні. Про це писав після смерті гетьмана також лікар королеви Бони, Джованні Валентіно: "Він був таким побожним, що його русини вважали за святого"[360]. При цьому, як підкреслює Т. Кемпа, Острозький умів жити в згоді з представниками інших конфесій та релігій. Зокрема, в його маєтках (переважно в Острозі та Рівному) мешкало чимало татар, які перебували на службі у князя (військові загони) та дотримувалися мусульманства і з дозволу сюзерена побудували свої мечеті. "Позитивним було відношення князя і до католиків"[361].

Щодо "родової релігійності князя" через піднесення сакрального значення родового осідку – Острога доволі промовисто засвідчує заснування додаткової єпископської кафедри в Острозі та наречення Луцького єпископа ще й Острозьким. На думку Ігоря Мицька, це сталося за часів Костянтина Івановича й було пов'язано зі скликанням Собору 1509 р. та особливою роллю гетьмана у його організації і проведенні (з титулом Луцький і Острозький єпископ Кирил вперше згадується саме в матеріалах Собору 1509 р.[362], а

[358] АкЮЗР. – Т. 1. – СПб., 1863. – № 82. – С. 68-69; АЗР. – Т. 2. – № 154. – С. 189.

[359] СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, акти, спр. 297, арк. 62.

[360] Pociecha W. Królowa Bona (1494-1557). Casy i ludzie Odrodzenia. – T. 3. – Poznań, 1958. – S. 94.

[361] Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historychne. – Z. 12. – Białystok, 1999. – S. 20.

[362] РИБ. – Т. 4. – СПб., 1878. – Кн. 1. – Стб. 1-18.

значить, цей титул він отримав до початку соборних діянь). При цьому кафедра мала бути фундована земльними наданнями, про які згадував пізніше його син Василь-Костянтин (Бущу, Борщівку, Мізоч Малий, Мізоч Великий, Будораж, Півче, Точивики)[363].

Географія церковних фундушів Острозького досить промовиста, хоч документальні свідчення збереглися далеко не всі. Насамперед, він підтримував важливі релігійні центри у своїх власних маєтках. Зазвичай, Костянтину Івановичу приписують будівництва кам'яної церкви Богоявлення в Острозі на місці дерев'яної. Це був його прямий обов'язок, оскільки церква стала місцем поховання членів роду. Саме ця церква стала пізніше гербом самого міста Острога, символізуючи не лише соборну церкву, але й місце останнього прихистку князів Дому Острозьких, вічна молитва за яких була винесена в символ міста. Згідно з інформацією Я. Перлштейна, на стіні храму читався кириличний напис з датою 1513 р., що й дало підстави наступним історикам говорити про відбудову князем мурованого п'ятибанного Богоявленського собору[364]. С. Кардашевич та Й.В. Новицький прочитали записи на амбразурах північної стіни собору інакше: "initium hujus operis anno 1521" та "Leta Носподня 7029" – тобто 1521 р. Краєзнавці вважали, що до того тут існувала стара Богоявленська церква й, можливо, навіть кам'яна часів Василя Красного. Новопобудована ж церква, як стверджують дослідники, вже з 1527-1529 р. стала офіційним гербом міста та повіту (зображалася на червоному полі)[365]. В архітектурі храму переплелися риси традиційного візантійського та руського зодчества, а також елементи готики (стрільчасті вікна і розети) й навіть початки ренесансу; всередині церва мала фрескові розписи та мозаїку[366]. Архео-

[363] Мицько І. Заснування єпископської кафедри в Острозі // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки. – Вип. 13. – Острог, 2008. – С. 151-159.

[364] Левицкий О. Анна-Алоиза. – С. 371; Шумовський П. Острiг. – С. 61 та ін.

[365] Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa, 1913. – S. 24; Новицкий И.В. Острожский Богоявленский собор // Воскресное чтение (Варшава). – 1929. – № 30. – С. 483; Варфоломій, архієп. Свято-Богоявленський кафедральний собор м. Острог // Рівненська єпархія. 2004 рік. – Рівне, 2005. – С. 62-73; Його ж. Острозька твердиня // Вісник прес-служби УПЦ. – Вип. 38. – Листопад, 2004. – С. 67-73.

[366] Годованок О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина. – Т. 1. – Львів, 1995. – С. 44-52; Łuszczkiewicz W. Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania

лог Й.В. Новицький, котрий досліджував храм у 1918 р., стверджував, що відкрив підземний хід із головного вівтаря храму до княжих палат і далі (він вважав, що хід може вести аж у Межирічі)[367]. Новицький повідомляє також про збережені на його часи церковні атрибути ранньої доби: напрестольний хрест з датою 1475 р. (ймовірно, німецької роботи), ікона Богородиці, ймовірно, коптського письма (дослідник датував її ледь не IX ст.) та ін.[368]. Щодо ікони маємо більш пізнє свідчення її особливого шанування в роді із заповіту старшого сина гетьмана Іллі (1539 р.). Ще одну церкву у родовому осередку К.І. Острозький присвятив Св. Трійці. Дослідники XIX ст. вказували на родовий пом'янник Богоявленського храму, в якому в числі ранніх поминань княжого роду значилися князі: Георгій, Дмитро, Данило, Василь, Іван, Костянтин, Олександр та княгині Варвара, Єлизавета-інокиня, Василиса, Агафія в монашестві Аграфена[369].

Проте найраніше з відомих церковних надань К.І. Острозького датоване 7 лютого 1492 р. й стосується церкви Христового Воскресіння та Св. Миколая в Дубні – це надання землі та десятини із замкового млина[370]. Дерманський Святотроїцький монастир отримав від князя в 1499 та 1507 рр. внесок суто духовного змісту: рукописну Євангелію (оклад приклашений синіми емалями та самоцвітами, по кутах оправи – дробниці з вигравіруваними постатями євангелістів, на среднику – Розп'яття з предстоячими, накладні фігурки херувимів, серафимів, ажурний готичний орнамент[371]) – 1507 р., книгу повчань патріарха Калліста (рукопис 1469 р. на 489 арк.) – 1499 р., а також срібні з позолотою апарати (чашу для причастя – потир, дискос, лжицю і напрестольний хрест та облачен-

---

Komisyi do badania historyi sztuki w Polsce. – T. III. – Zeszyt 3. – Kraków, 1886. – S. 67-92. Щоправда, деякі дослідники вказували, що К.І. Острозький орієнтувався на Успенський собор Московського кремля, вибудований італійцями, який він сам бачив під час перебування в полоні (Богоявленський собор в Острозі на Волині // ОДІКЗ. Фонди. НДФ 8210, польськомовний рукопис невідомого автора 1930-х рр.)

[367] ОДІКЗ. Фонди. НДФ 8210.

[368] Новицкий И.В. Острожский Богоявленский собор. – С. 483.

[369] Див.: Рожко В. Українське православне книгописання. – С. 85-86.

[370] ІР НБУВ. Ф. VIII, спр. 19-М/175, арк. 8 зв.

[371] Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К., 2002. – С. 142.

ня) – запис про це був зроблений у Євангелії[372]. Інформація про цей дар була занесена в самі подаровані книги ченцями. Зокрема, на останній сторінці книги повчань Калліста читався запис: "В лето 7007 (1499), круг сонцу 7, круг луне 15, индикта 3 изволением Божиим Святыя и живоначальныя Троицы и замышлением благовернаго и христолюбиваго князя Константина Ивановича Острожского наместника братславкаго и веницкаго, гетмана вышего великаго князя Александра литовскаго, при епископе Луцком Кирилле положена бысть сия книга у храме Святыя и живоначальныя Троицы честныя обители Дерманския месяца октоврия в 11 день на память св. Апостола Филиппа единаго от 7 диакон и преподобнаго отца нашего Феофана исповедника и творца каноном епископа Никейскаго, вечно и ненарушно. А кто бы имел порушити ее от церквы Божия Святыя и живоначальныя Троицы, раздрушить того Бог з душею и с телом и в сий век и в будущий"[373]. Сюди вписували також земельні фундуші князя[374]. Більше ми не маємо відомостей про книжні дари Острозького. Вочевидь, при монастирях були свої перепищики книг і князь дарував лише церковнослужбові парадно оформлені книги. У його власному розпорядженні була невелика (але на той час і немала) бібліотека. Принаймні в описі Острозького замку 1542 р. згадується про 21 книгу ("велику й малу")[375] (що-

[372] Иерофей, еп. Историческая записка о Дерманском монастыре // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – Часть неофициальная. № 8. – Отд. II. – С. 286.

[373] Иерофей, еп. Историческая записка о Дерманском монастыре // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1873. – № 8. – Отд. II. – С. 327.

[374] Краткое описание памятников древности, поступивших в Волынское епархиальное древлехранилище. – Почаев, 1899. – Вып. 3. – С. 17-26; Иерофей, еп. Историческая записка о Дерманском монастыре // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – № 8. Часть неофициальная. – С. 283-285. ДА Тернопільської обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1368, арк. 3-12, спр. 1369, арк. 3 зв.-17. Окрім того, князь-фундатор опікувався укріпленням оборонних споруд монастиря – див.: Годованок О.М. З досліджень Дерманського архітектурного комплексу // Українське мистецтвознавство. – К., 1974. – Вип. 6. – С. 190-200; Гнатюк Л. Монастирі і храми в системі оборонних споруд середньовічної і ранньомодерної Волині // Релігія і церква в історії Волині. – Кременець, 2007. – С. 239-241.

[375] Ковальський М.П. Етюди з історії Острога. – Острог, 1998. – С. 15. Див. також: Ochmański J. Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI w. // Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedza po

правда, існує думка про те, що ці книги були замковими судовими книгами, інакше Василь Острозький вивіз би приватні духовні книги батька до Дубна, не полишив би їх невістці Беаті; нині ми схильні поділяти саме таку інтерпретацію, про що скажемо далі, однак тут все ж наводимо традиційний погляд на 21 книгу як складову княжої збірки). Окрім того, як традиційно вважається (хоча фактично не доведено), з надань Костянтина Івановича Дерманський монастир отримав села Дермань, Кунин, Коршів, Глинське. Близько 1520 р. Острозький передав у монастир срібну чашу для причастя (потир), оздоблену дорогоцінним камінням, срібний позолочений хрест з часточками мощей, оздоблену рукописну Євангелію, срібний релікварій, нові стулки царських врат, облачення та ін. начиння[376]. Цей монастир, як вважають дослідники, був одним з улюблених місць перебування князя, його так би мовити "неофіційною резиденцією". Монастир був розташований на горі та обведений стіною із ламаного місцевого каменю (за останньої перебудови її висота становила 3,5 сажнів), рештки якої із бійницями зберігалися до кінця XIX ст. (тут читалися написи поминального та історичного змісту). Гору оточував також глибокий рів, що наповнювався водою зі ставка "Мніх". Отже, монастир був фортецею, до якої можна було потрапити з північно-східного боку через підйомний міст і ворота під надбрамною дзвіницею[377]. Володимир Вуйцик чомусь вважає, що до початку XVII ст. Дерманський монастир не мав "видатного значення" і навіть не був монастирем у класичному розумінні, виконуючи функцію "фортеці і сховища князів Острозьких", а назву монастиря "фортеця отримала лише тому, що штат для придворної церкви набирався з монахів"[378]. Це екстравагантне припущення спростовується вище наведеною цитатою-записом Костянтина Івановича від 1499 р., в якому йдеться про "обитель Дерманську", тобто монастир. А у 1538 р. Данило Єло-

współczesność. – Toruń, 1996. – S. 73-83.

[376] Памятники, изданные Временной Комиссией при киевском генерал-губернаторе. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 89-94; Ярушевич А. Ревнитель православия кн. К.И. Острожский… – Смоленск, 1896. – С. 82, 181-182 (виправив невірну дату надання); Рожко В. Православні монастирі Волині. – Луцьк, 1997. – С. 120; Институт материальной культуры РАН. СПб. Архив. Ф. III, ед. 656.

[377] Вуйцик В. Дерманський монастир-фортеця (до питання про час створення) // Давні обителі України. Архітектура. – Львів, 2001. – С. 54.

[378] Там само. – С. 54.

вицький зробив вклад у "Дерманскую великую лавру" "благочестивих князей" Іллі та Василя Острозьких[379].

У дерманському синодику рід Острозьких значився на особливому місці для поминання. Поряд з цим, монастир мав загальну славу на Волині як духовний центр, де знаходилася чудотворна ікона Богоматері, тому фундуші на монастир робили й інші наближені до клану Острозьких особи[380]. Зокрема, Семен Олізарович, викупивши у кн. Юрія Васильовича Заславського Белашов за 30 коп грошей, перед смертю передав його Дерманському монастиреві, і це надання у 1512 р. підтвердили Настасія Семенівна Олізарівна та її чоловік кн. Януш Михайлович Сангушко. При цьому обидва документи (купча на пергамені з чотирма печатками та підтверджувальний запис про фундуш) зберігалися саме в архіві Острозьких (опис 1627 р.)[381].

Окремо варто зупинитися на фундушах Костянтина Острозького турівській церкві Преображення Господнього. Цінність цього надання не лише в підтвердженні старої родової традиції, але й у тому, де зберігся сам запис. Це славнозвісна пам'ятка писемності XI ст. – Турівська Євангелія (збереглося всього 10 аркушів), на чистих полях Священного тексту якої й був уміщений запис від 2 травня 1508 р. про те, що кн. Костянин Острозький з дружиною Тетяною та сином Іллею надали церкві при священиках Митрофані й Матвеї сад з пасікою і поле з сіножатями та озерами на Пересіллі, а також села Вересницьке і Воронине. Через десять років тут же був уміщений запис від 10 лютого 1518 р. про надання тими ж особами при тих самих священиках трьох полів на Пересіллі – біля села Вересницького з сіножатями[382]. Церковний канон забороняв писати на Святому Письмі, але подібні надавчі записи в Україні не

---

[379] ДА Тернопольської обл. Ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 17 зв.-18 зв., спр. 1368, арк. 21-21 зв.

[380] Трипольский Н., прот. Сказание о чудотворной иконе Божией Матери Дерманской и песни в честь Ее // Волынский историко-археологический сборник. – Вып. 1. – Почаев, Житомир, 1896.

[381] ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 23 зв.-24; Иерофей, еп. Историческая записка о Дерманском монастыре // Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1873. – № 8. – Отд. II. – С. 287.

[382] Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 26, 156-159; Археографический сборник. – Т. 4. – Вильно, 1867. – № 1-2. – С. 1-2; Туровское Евангелие одиннадцатого века. – СПб., 1868; Тот И., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки // Материалы и сообщения по славяноведению. – Сегед, 1978. – Т. 13. – С. 181-238.

були особливою рідкістю. Сенс їх полягав в "увічненні" надання та скріпленні його "священною силою", а також в кращому оберіганні документа – Євангелія завжди була на престолі, під час пожеж її виносили в числі перших священних речей, тож тут запис мав шанс на довше й краще збереження, ніж у монастирському архіві. Нарешті, для самих дарителів такий запис символізував їх та за них постійну молитву перед та на престолі Божому, яка здійснюється щоразу, коли в храмі йде служба.

5 березня 1520 р. сім'я гетьмана надала на кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці в Турівському замку при владиці Арсенію: підданих міщан турівських з їх оселями, домами, ґрунтами й пожитками; села Ольгомле, Симоничі, Радловичі; озера – Радче, Істнеє-Устниця, Осетне, Подпольчине, Вехове, Однолюби (чи Облюби), Любихове, Песочне, Хвоєнське, Сириницю, Колодне, Челюсть, Березівське, Погостське; "дерево бортне" в Козаргаті та "за Припетью"; медову данину зі Смеденської волості: 12 відер зі Смедина, Мордвина, Мостевичів, Замосця, Вишолгового та 12 відер з Дондегевичів. Цікавим щодо вибудови "лінії влади" є стверждувальне положення: "Мы тым же обычаем фундушов давных князя Ярослава Володимировича и инших князей русских, и великого князя литовского Витольда и инных князей давных, и королей их милости Казимира и Александра на владыцтво Туровское на церковь соборную надали и записали… к хвале Божой и вечной памяти предков наших и нас самых и потомков наших". Як бачимо, серед владарів виділені Ярослав Мудрий (з усієї києво-руської лінії Рюриковичів), Вітовт (литовський Гедимінович) та два попередні правителі – великі князі й королі Казимир і Олександр. Мабуть, Ярослав та Вітовт слугують певними "історичними" символами владарів, актуальних для Острозького і його сучасників як авторитетні правителі та як "носії" спорідненої для Дому Острозьких крові. Це варто особливо підкреслити. Крім того, на авторитет означених правителів ("наследуючи оных") Острозький посилався, пояснюючи, чому й цей запис внесений до Євангелії. Аргументація досить прозора: "к утверждению и непорушению на часы вечные". Тут же містилося традиційне закляття, що порушник надання "таковый да будет проклят в сем свете и будучим и со мною разсудится на страшном и нелицеприятном

судищи"[383]. Заснував Острозький неподалік Турова в Сторожевичах ще одну церкву з наданням на її клір частини з податків та з дозволом на ловлю риби у ставах[384]. Близько 1520 р. Острозький побудував церкву Св. Миколая у своєму білоруському маєтку Смолевичах на Пінщині і надав їй фундуш у три волоки землі, городи та сіножаті і безкоштовне користування млином[385].

У числі останніх церковних надань Острозького у власних маєтках – фундуш Межиріцькому Святотроїцькому монастирю від 12 березня 1523 р.[386] Гадаємо, що документи зберегли не всі надання Острозького церквам у його маєтках[387]. Так, Пантелеймон Юр'єв наводить текст фундаційного листа К.І. Острозького від 8 липня 1521 р. на церкву Св. Онуфрія в Острозі. Князь видає лист на прохання попа, передаючи у його користування Ілліну землю, гай та став на землі Надчани з тим, "абы навеки вечные душам продков наших память была", накладаючи клятву (суд перед престолом Божим) на кожного порушника фундуша[388]. В іншому недатованому фундуші на цю ж церкву Острозький зазначає, що вона була вибудована ще дідом (тобто Василем Красним), а батько (Іван Васильович) надав до неї землі і підданих, сам Костянтин додає до фундації селище Облазу із селянами[389]. Костянтину Івановичу приписуються також фундування Святотроїцького монастиря (чи церкви?) в Острозі. А в 1528 р. – князь розпочав будівництво церкви в Ру-

[383] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/VI-4, ч. 5, арк. 121 зв.-123; АЗР. – Т. 2. – № 105. – С. 128-129; РГБ ОР. Ф. 256, спр. 72, арк. 9-10; Востоков А.Ф. Описание рукописей Румянцевского музея. – № 72. – С. 126; Литовские епархиальные ведомости. – 1868. – № 24, прил., док. 91; Грушевский А.С. Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV-XVI вв. – К., 1902. – С. 5.

[384] Ярушевич А. Ревнитель православия кн. К.И. Острожский... – Смоленск, 1896. – С. 73-74.

[385] Ярушевич А. Ревнитель православия кн. К.И. Острожский... – Смоленск, 1896. – С. 183-184; Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historychne. – Z. 12. – Białystok, 1999. – S. 11.

[386] НБУВ ІР. Ф.Х, спр. 7663, арк. 19-20.

[387] Доказ цьому – глуха згадка про надання К.І. Острозького Сторожевицікій церкві "Котчища" біля с. Лобша (Виленский археографеский сборник. – Т. 1. – № 4.).

[388] Юрьев П. Острожская старина. – Ч. 1. – Варшава, 1941 // ОДІКЗ. Фонди. Кп. 15905/ УІ К1740.

[389] Там само.

домині під Вільном[390]. Утім наведена П. Юр'євим та Т. Кемпою інформація не підтверджується на документальному рівні. Нині вважається, що храми Онуфрія та Троїці в Острозі були засновані вже за часів Василя-Костянтина Острозького в др. пол. XVI ст.[391]

А от стосовно фундування церков у старій та функціонуючій столицях ВКЛ документація, ймовірно, більш вичерпна. Звертаємо особливу увагу на ці надання, оскільки вони демонструють духовні наміри князя вивищити православ'я та забезпечити високий статус церкви Східного обряду в державі загалом. Вони мали зламати (і зламали) попередні заборони Казиміра (1481 р.) та Городельського привілею (1413 р.) щодо будівництва нових і навіть реставрації старих кам'яних православних церков.

Першим відомим наданням Острозького є його внесок віленському кафедральному митрополичому Пречистенському (Успенському) собору (побудований ще за часів Ольгерда для його дружини, тверської князівни Юліанії/Уляни) 5 червня 1499 р. 15 діжок жита із Здительського маєтку та 5 кіп грошей щорічно[392], а 19 червня 1515 р. для собору був наданий млин на р. Вілії біля Спаського мосту[393]. Ще 1511 р. гетьман добився королівського привілею на ґрунтовну перебудову собору: замість дерев'яного – вимурувати кам'яний (на це існувала генеральна заборона)[394]. Перебудова собору тривала до 1522 р.[395]. Значні надання на кафедральний Пре-

[390] Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 49.

[391] Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. // Наукові записки Національного унверситету "Острозька академія". Історичні науки. – Вип. 13. – С. 170-175.

[392] Археографический сборник документов, относящихся к истории северозападной Руси. – Т. 6. – Вильно, 1870. – № 2. – С. 2-3 (підтвердження надання В.-К. Острозьким 1588 р.); Вестник Западной России. – 1867. – Т. 3. – № 9. – С. 75-77.

[393] Археографический сборник документов, относящихся к истории северозападной Руси. – Т. 6. – С. 17; Вестник Западной России. – 1867. – Т. 3. – № 9. – С. 79-80.

[394] Памятники русской старины, изд. П. Батюшковым. – Вип. 5. – С. 82. Іноді пишуть, що собор від початку був кам'яним, і в 1509 р. він був зруйнований (завалилася головна баня) через будівельні роботи по укріпленню стіни біля храму, тож К.І. Острозький фактично наново звів собор – Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. – Кн. 5. – М., 1996. – С. 120; Шлевис Г. Православные святыни Вильнюса: Страницы истории. – Вільнюс, 2003. – С. 36-37.

[395] Fijałek J. Opis Wilna aż do połowy wieku XVII // Ateneum Wileńskie. – 1924. – R. 2. – S. 140-141.

чистенський собор здійснив гетьман з дружиною Тетяною Гольшанською та сином Іллею 26 червня 1522 р. (вочевидь, перед смертю Тетяни та на поминання кн. Георгія і Семена Гольшанських) за митрополита Йосифа: Шешоли та Свіряни біля Вільно з усіма угіддями та підданими, а також маєток Крошти (ці маєтки були продані Котлубаєм – "прокуратором" митрополичих маєтків – за 50 000 (?) золотих). Із цих маєтків у соборі мали постійне утримання чотири священики та два диякони, а також клірошани. Така щедрість гетьмана і його родини була віддячена митрополитом Йосифом, за наказом якого у соборі відбувся подячний молебень за родину Острозьких та їх імена записані до синодиків (як того й вимагали донатори, вони ж просили постійно поминати Дім Острозьких на відправах у приділах та при головному вівтарі; крім того, у випадку невиконання цього побажання, Острозькі могли відібрати маєтки і на власний кошт утримувати притч для поминань представників роду)[396]. Зазначимо: в соборі знаходився чудотворний образ Віленської Богоматері (згідно з традицією вважали, що він написаний апостолом Лукою, привезений з Греції до Москви Софією Палеолог, а її донька Олена Іванівна – дружина литовського великого князя Олександра – привезла образ до Вільно). Ця версія для православної людності не підлягала сумніву, тож пожертви для храму означали й офіру перед чудотворним образом та самою Богоматір'ю. Ця "сакральна складова" фундаційної діяльності К.І. Острозького (з обов'язковим записом родини!) відігравала доволі значущу роль у його загальних наданнях на церкви.

1514 р. після переможної битви під Оршею, згідно з обітницею, як це засідчує пізніша копія документа, великий гетьман надав фундуш на будування церков Св. Трійці та Св. Миколая у Вільно[397]. Це надання було затверджене королівським привілеєм 30 листопада 1514 р.[398]. Церква Св. Трійці була наново побудована з каменю на

[396] Археографический сборник... – Т. 10. – Вильно, 1874. – С. 15, 29, 153, 261, 330-337; АЗР. – Т. 4. – № 142; Памятники русской старины в западных губениях. – Т. 5. – СПб., 1885. – С. 30; Вестник Западной России. – 1869. – Т. 1. – № 3. – С. 445-51; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXXV. – S. 215; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 1, арк. 1-2 зв. (латиномовна копія кін. XVI-поч. XVII ст.).

[397] APK. Ar. Sanguszków. Teka 202, plik 25, k. 1.

[398] Собрание древних грамот городов Вильны, Ковно и Трок. – Вильно, 1843. – Т. 2. – С. 13-15; Археографический сборник. – Т. 10. – С. 3, 26; Ярушевич А. Ревнитель православия кн. К.И. Острожский. – С. 234-235. – Прил. № 4.

місці старого дерев'яного храму і монастиря. А церква Св. Миколая була побудована в самому центрі стролиці на ринку. Задля будівництва цих церков Острозький мав витратити доволі значні суми[399]. Усе це фактично зліквідувало заборони щодо будівництва православних храмів і було доволі показним прецедентом (крім того, не в приватних маєтках гетьмана, а в самій столиці ВКЛ)[400].

У "старій столиці" Новогрудку – довгочасному місці осідку Київського митрополита – Острозький підтримував кафедральний Борисо-Глібський собор (для нього великий гетьман здобув королівське підтвердження від 26 листопада 1517 р. на фундуш Биковичів (Букевичів) "в повете Цыринском (Чиринском)" з 5-ма службами людей тяглих та три пустоші (всі ці маєтки князь купив у новогрудського золотаря Івана Івановича)[401], а 10-14 червня 1519 р. сам надав фундуш – маєток Хоневичі, пустоші Брягівщину, Войдиловщину, Євневщину, Микулівщину: всі ці землі були куплені гетьманом 1 вересня 1518 р. у того-таки Івана Іванонича, золотаря новогрудського за 100 коп грошей[402]).

Особливу увагу слід звернути на присвячення церков та монастирів, якими опікувався Острозький. Найбільша кількість з них

---

[399] Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historychne. – Z. 12. – Białystok, 1999. – S. 11. Відповідно до інформації Г. Шлевиса, церква Великого Миколая була зведена близько 1350 р. вел. кн. Юліанією (дружиною Ольгерда), але на 1514 р. залишилися лише її фундаменти, й К.І. Острозький на них наново звів храм. – Шлевис Г. Православне святыни Вильнюса: Страницы истории. – Вильнюс, 2003. – С. 53-54.

[400] Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historychne. – Z. 12. – Białystok, 1999. – S. 11.

[401] АЗР. – Т. 2. – № 99. – С. 123-124; Археографический сборник. – Т. 10. – С. 215; AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CLXXIX. – S. 160; РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, спр. 13, арк. 1-6; Ярушевич А. Ревнитель православия кн. К.И. Острожский. – С. 147-148; Вестник Западной России. 1865/6. – Т. 4. – № 11.

[402] РГИА (СПб.). Ф. 823, оп. 1, спр. 15, арк. 1-7, спр. 17, арк. 1-2; СПб. ИРИ. Архив. К. 52, оп. 1, книги, спр. 340, арк. 102, 111-111 зв. Див.: Гуревич Ф.Д. О времени постройки церкви Бориса и Глеба в Новогрудке // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1986. – № 187. – С. 36-40. Деякі дослідники стверджують, ніби К.І. Острозький спільно з митр. Йосифом Султаном заснували в 1519 р. Борисо-Глібську церкву, неправильно інтерпретуючи поняття "фундуш" (надання нерухомого майна) як "основание": Квитницкая Е.Д. Малоизвестные зальные сооружения Белоруссии конца XV – XVI начала вв. // Архитектурное наследство. – М., 1967. – Вып. 16. С.4; Флиер А.Я. К вопросу об архитектуре зальных православных храмов начала XVI в. В Белоруссии // Архитектурное наследство. – М., 1986. – Вып. 34. – С. 165.

була присвячена Св. Трійці. Троїчна проблематика на той час була актуальна у контексті співіснування й протистояння православної й римської церков (щодо сходження Святого Духа), а також поширенням антитринітарних ідей (незалежно від часу появи "живих" антитринітаріїв на Волині, ці єретичні ідеї через студентів та інших подорожуючих інтелектуалів усе ж потрапляли до ВКЛ). Культ Святої Трійці набуває поширення і певною мірою "конкурує" з Успенськими посвятами храмів. Особливий стосунок Острозького до цього культу найбільше проявляється у фундуванні церков Св. Трійці у Вільно та гаданого зведення храму в Острозі: в столиці держави він прагне утвердити православ'я саме через цей сакральний символ (будівництво кам'яної церкви на місці дерев'яної і монастиря Св. Трійці), а в родовому центрі він міг постулювати (якщо все ж довіритися інформації про зведення храму саме Костянтином Івановичем) основний догмат християнства. Пречистенський та Успенський собори були вже данністю, окрім того, їх статус визначався соборністю та кафедральністю храмів, а відтак, Острозький мав уже навіть "за рангом" підтримувати ці храми. Цікавим є факт особливої уваги Острозького до новогрудського Борисо-Глібського собору. Хоча він також був кафедральним, але не мав становити предмет особливої опіки князя "за рангом". Ігор Мицько пов'язує цей факт із шануванням у роді Острозьких свого першопредка – сина Данила Галицького Мстислава-Гліба, наводячи, окрім означеного, факт наявності і в Острозі Борисо-Глібської церкви[403]. Це єдине з можливих прямих пояснень цього факту, яке ми також залишаємо як актуальне. Нагадаємо також про особливе шанування культу Св. Миколая єпископа Мір Лікійських. До вже названих фактів додамо також фундацію Острозьким церкви Св. Миколая у Смолевичах на Пінщині трьома волоками землі з городами та сіножатями близько 1507-1520 рр.[404].

Щодо особливого ставлення Острозького до Києво-Печерського монастиря, як пояснення висувається поховання там преп. Федора

[403] Мицько І.Статті, написані після вигання. – С. 17, прим. 69.

[404] Археографический сборник. – Т. 1. – Вильно, 1867. – С. 5-8; Вестник Западной России. – 1869. – Т. 2. – № 6. – С. 47-50; Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский... – Смоленск, 1896. – С. 183-184 (виправляє неправильну дату 1507 р. на 1520 р.); Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы. – С. 56-57 (повторює неправильну дату 1507 р.).

кн. Острозького. Вважається також, що К.І.Острозький переніс у Печерський монастир з Острога поховання діда кн. Василя Федоровича Красного. 6 березня 1516 р. князь спільно з дружиною кн. Тетяною Гольшанською підтвердив старе надання монастиреві м. Городка з присілками Обаровим та Лубковщиною на Волині (володіння тещі) й с. Вольниці в Глуській волості (володіння тестя) з присілками (це надання кн. Анастасії Семенівни Гольшанської по душі її чоловіка кн. Семена Юрійовича Гольшанського та батьків своїх і чоловікових[405]). У підтверджувальному листі від імені Острозьких вказувалося: "А с тых именей в манастыри Печерском мает память быти князю Семену Юрьевичу и кнегине его Настасьи и родителей их"[406]. У 1529 р. печерський архімандрит вкотре висловив подяку Острозькому за це підтвердження надання Гольшанських і обіцяв разом із крилошанами постійно молити Бога за князя[407]. Заздравна молитва була недовгою, оскільки наступного року гетьман помер. Костянтин Іванович заповідав і себе поховати в монастирі. Чому він не плекав творення родинної усипальниці в Острозі? Київ не належав до сфери урядового впливу К.І. Острозького, тут не було його значних маєткових володінь. А відтак, мова має йти про благоговійне ставлення до святині та її "сакрального простору", поховання в якому спасенне. В Успенському соборі монастиря не було створено родинної усипальниці Дому Острозьких – поховання тут кількох його представників становить їхнє особисте бажання як визначення місця поховання в найбільш шанованій православній святині в межах ВКЛ. При цьому К.І. Острозький взяв на себе вирішення не лише власного місця поховання в ній, але й свого діда. Факт доволі промовистий, щоб не побачити в ньому особливого "релігійного кода" й благочестя та прагнення до порятунку душі молитвами святих отців печерських. "Друга Гефсіманія", за словами А. Кальнофойського, була в особливій шані у князя-воїна, який "Дім Пречистої Діви Печерської щедро обдарував". Рід великого гетьмана був занесений (мабуть, ним самим, оскільки імена мав і міг надати лише

[405] РГИА (СПб.). Ф. 309, оп. 1, спр. 569; АЗР. – Т. 2. – № 96. – С. 119-120; Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т. 1. – К., 1883. – Приложения. – № II. – С. 10; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 56.

[406] АЗР. – Т. 2. № 96. – С. 119-120; ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 120-121 зв.

[407] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 148.

він) до найстарішого із збережених пом'янника монастиря й, таким чином, молитва за князя-вписувача та його предків з Дому Острозьких мала стати "вічною"[408].

Згадаємо тут і про інформацію, наведену в "Описах Києва і Київського намісництва" 1781, 1784, 1787 рр. та "Описании Киево-Печерской Лавры" 1773, 1791, 1795, 1797, 1805-1817 рр. про дарування К.І. Острозьким монастирю друкарського обладнання й започаткування книгодрукування в Києві[409]. Автор чернеткового нарису історії Лаврської друкарні вже наприкінці XIX ст. вказував, що друкарня створена за архімандрита Протасія "с повеления" К.І. Острозького, який подарував набір літер; книги ж почали друкуватися з 1533 р., а сама друкарня знаходилася на той час навпроти Миколи-Пустинного[410]. Абстрагуючись від реалій*, зазначимо, що пов'язування самим монастирем своєї друкарської справи з К.І. Острозьким наприкінці XVIII ст. дуже показове, й засвідчує особливий авторитет князя та пам'ять про нього як про "знакову особу" в історії Лаври. Ситуація змінилася: К.І. Острозький, завдяки духовному авторитету Печерської обителі, прагнув здобути молитвенників по його душі, а обитель пізніше через особу князя прагнула піднести свою значущість і славу з давніх часів. Показово, що сучасні дослідники припускають участь Острозького і у відкритті віленської друкарні Франціщека Скорини 1522 р., мате-

---

[408] Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской Лавры. – К., 1892. – С. IX, 79; оригінал: Республіканська історична бібліотека України. Відділ стародруків, рук. 136172, арк. 200 зв.-202.

[409] ЦДІАУК. Ф. 1711, спр .495, арк. 55 зв.; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. – Київ, 1989. – С. 25, 35, 187-188, 291.

[410] ЦДІАУК. Ф. 128, оп. 3, друк., спр. 286, арк. 1.

* В українській історіографії яскраво вираженої патріотичної спрямованості ідея про заснування К.І. Острозьким друкарні в Печерському монастирі підтримується й нині. Крім того, мова йде про заснування кнезем у 1518 р. друкарні також у львівському Онуфріївському монастирі, затим син гетьмана Василь-Костянтин у 1571 р. повторно подарував сюди друкарню. Див.: Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства. – Львів, 2000. – С. 17-18, 35-46, 148. Втім, віддавна (К. Естрайхер, П. Владимиров, І. Франко) розвивалася ідея про підтримку К.І. Острозьким друкаря перших кириличних книг у Кракові Швайпольта Фіоля: на кошти князя був вилитий шрифт за матричними формами Борсдорфа з Брауншвейга. Саме Острозький, нібито, дав кошти на чотири видання Фіоля. – див.: Юрьев П. Острожская старина. – Ч. 1. – Варшава, 1941. – С. 144-145.

ріальну підтримку видання ним книг[411].

Описи ризниці Успенського собору Лаври вказують на те, що Костянтин Іванович подарував монастиреві коштовну, оправлену в золото панагію, що складалася із великого синього яхонту (сапфіру), на якому вирізьблене зображення Спаса-Вседержителя на троні, обрамлене десятьма алмазами (діамантами), 20 рубінами, 6 гранатами, 12 смарагдами. Панагія увінчувалася срібною коронкою, усипаною алмазами та іншим дорогоцінним камінням, внизу – три привіски з сапфіру[412]. Світлина цієї панагії збереглася, й нині її можна дослідити (власне, дослідники датують її XVI-XVII ст., якщо погодитися з цим датуванням, то дар мав би належати синові Костянтина Івановича – Василю-Костянтину)[413].

Інші святі монастирі Києва також мали надання від гетьмана. Так, на його та Богуша Боговитиновича прохання, 29 липня 1514 р. Жигимонт I підтвердив надання Казиміра Ягайловича на Миколо-Пустинський монастир[414]. А 12 березня 1523 р. на прохання Острозького та шляхти Київщини король дав дозвіл ігуменові Михаїлу Щербині на відбудову Межигірського монастиря Св. Спаса загалом і його церков Св. Миколая та Петро-Павлівської зокрема, а також на відновлення чернечої громади і підтвердження земельних володінь обителі. Водночас (15 березня 1523 р.), з інспірації гетьмана, Жигимонт I надав ігумену Макарію дозвіл відбудувати церкви та Михайлівський Златоверхий монастир і підтвердив його землеволодіння[415]. Обидва ці монастирі залишалися у королівському подаванні, що забезпечувало невтручання у їх справи не лише митрополита, але й світської влади Києва.

Маємо також факти підтримки К.І. Острозьким православної церкви у коронних землях Русі, зокрема львівських святинь, які потерпали від утисків католицької влади. Завдяки гетьману Жигимонт I у червні 1521 р. скасував заборону щодо похоронних

[411] Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы. – С. 57. Див. також дуже суперечливе видання, в якому центром українського книгодрукування з XV ст. оголошується Закарпаття: Орос О.М. Грушевський монастир і початки кириличного словянського книгодрукування. – Ужгород, 2001. – 272 с.

[412] ЦДІАУК. Ф. 128, оп. 2 заг., спр. 525.

[413] Полюшко Г.В. Втрачені скарби Лаврського музею. Пошуки і знахідки. – К., 2001. – № 6/11. – С. 52.

[414] АЗР. – Т. 2. – С. 170.

[415] АЗР. – Т. 2. – № 121-122. – С. 151-153.

процесій та відвідування хворих священиками у відповідному облаченні задля причастя; тепер це дозволялося не лише на вулиці Руській, але й по всьому місту Львову, лише без запалення свічок, співів і церковних дзвонів (усе це було дозволено на Руській вулиці). Окрім того, православні отримали право присягати по судових справах не в костелі, а у своєму храмі, а також могли виступати як свідки на судових процесах нарівні з католиками[416]. Острозький виявив особливе піклування про львівські православні монастирі. 10 липня 1522 р. на прохання гетьмана король звільнив ченців львівського монастиря Св. Онуфрія від половини податків із землі[417]. 18 листопада 1524 р. Жигимонт I підтвердив цей привілей та на прохання князя звільнив монастир і від іншої половини подаків[418]. А 30 вересня 1524 р., на прохання Острозького, Жигимонт I підтвердив привілей Казиміра від 14 червня 1471 р. священству церкви й монастиря Св. Миколая у передмісті Львова про звільнення від платежів та данин королівських як вже встановлених, так і можливих нових[419].

Особливою була також роль великого гетьмана в інституційній розбудові православної церкви у ВКЛ. Вочевидь, з його протекції на литовських сеймах були присутні православні архієреї на чолі з митрополитом. Свідчення тому – ухвала королівського суду в суперечці за першість між Полоцьким та Володимирським єпископами 1511 р. У королівській постанові пропонувалося знову подати скаргу, "когда мы будем иметь великий сейм со всеми панами радами нашими и когда с нами же будут митрополит и все владыки"[420]. Острозький відігравав важливу роль у визначенні кандидатів на єпископства, архімандрії та ігуменство головних монастирів, при цьому приклад із архімандією Миколаївського Жидичинського та Київо-Печерського монастирів показує, що го-

[416] Łapiński A. Zygmunt Stary a Kościół prawosławny. – Warszawa, 1937. – S. 125.

[417] Szaraniewicz I. Materjały historyczne // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1883. – Z. 3. – S. 110-111; Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові 1223-1799. – К., 1972. – № 380. – С. 188.

[418] Szaraniewicz I. Materjały historyczne // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1883. – Z. 3. – S. 111-113; Каталог пергаментних документів. – № 382. – С. 192.

[419] Szaraniewicz I. Materjały historyczne // Przegląd archeologiczny. – Lwów, 1883. – Z. 3. – S. 101-102; Каталог пергаментних документів... – № 482. – С. 236.

[420] АЗР. – Т. 2. – № 67-68. – С. 84-85.

ловною вимогою були духовні та адміністративні якості кандидатів. Прикладів протегування князем якоїсь особи за економічним принципом віднайти не вдалося.

Однак мова йде не лише про підтвердження майнових прав та привілеїв для церкви, але й про опікування її духовним життям. Першою вагомою акцією на цьому шляху був Церковний собор 1509 р. Дозвіл на його проведення в кафедральному віленському Пречистенському соборі виклопотав саме великий гетьман. Собор проходив з 25 грудня 1509 р. до 18 січня 1510 р. за головування одного з найвизначніших Київських митрополитів за всю історію Київської митрополії Йосифа Солтана й вирішував низку проблем внутрішньоцерковного життя та піднесення його благочестя. Благородний намір митрополита очистити церкву від "нестроения и бесчиния в духовенстве", котре "ходит не по правилам св. Апостолов и не по заповедям св. отцов наших", був підтриманий гетьманом. Собор виніс постанови: щодо поставлення у священство лише гідних кандидатів, визначених духовною владою та православною громадою і у повній відповідності з церковними канонами; щодо церковної дисципліни та її неухильного дотримання преставниками усіх ступенів священства та монашествуючих й визначили форми покарання непослушенців; щодо порушень церковних канонів світськими особами (самовільне обрання та призначення священиків, або ж залишення храмів у своїх володіннях без священиків; захоплення церковного майна)[421]. У соборних постановах ім'я Острозького не згадується, як також інших світських осіб: Собор складався лише з представників духовенства. Однак його рішення, особливо ж у частині щодо світських діячів, не могли не бути узгоджені з головними тогочасними протекторами православ'я, серед яких перше місце посідав К.І. Острозький.

На Берестейському сеймі 1511 р. Острозький виклопотав у Жигимонта I підтвердження (2 липня) привілеїв Вітовта, Казиміра і Олександра православній церкві на недоторканність церковних прав ("закону греческого выложоны с правъ духовъных грецъкихъ, то есть з Намоканону восточъные церкви"), зокрема щодо суду духовного як над духовними, так і над світськими особами, подаван-

[421] Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. – Кн. 5. – М., 1996. – С. 106-110; Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 1. – Київ, 1994. – С. 162-166.

ня церковних місць (священиків) у православні церкви в тому числі в маєтках панів-католиків ("тая и теперь нехаи будет церъковъ въ их подане"), у будь-якому випадку – священики мають брати благословення у митрополита[422]. До спеціального права церкви належало й право розлучення православного подружжя та визнання законності дітей, котре намагалися здійснювати землевласники самостійно, без участі церкви та необхідної церковної процедури. Роль Острозького у появі зазначеного привілею іноді применшується на підставі того, що в документі насамперед говориться про духовних осіб як його ініціаторів на клопотальників перед королем: "Били нам чолом митрополит Киевский и Галицкий и всея Руси Иосиф и епископы, которые суть под митрополиею Киевскою и всея Руси, также с ними и гетман наш староста луцкий и бреславский и веницкий, маршалок волынское земли Костянтин Иванович Острозский и иные князи и Панове греческого закону"[423]. При цьому не береться до уваги, що духовні особи неодноразово зверталися до короля, проте не отримували подібних генеральних привілеїв, тож умовити короля міг лише Острозький, котрий, за традицією, згадується після церковних ієрархів та першим серед світських діячів. Крім того, саме князь міг дієво посприяти тому, щоб привілей короля виконувався на практиці. Опосередкованим доказом цього є те, що навіть для затвердження королем купівлі митрополитом Йосифом у 1512 та 1518 рр. села Прилепи (у кн. Василя Соломерецького та Яна Завіши) виявилося потрібним клопотання К.І. Острозького[424]. Тож цілковиту рацію мав митр. Макарій (Булгаков), коли твердив: "Князь Константин Острожский оказал необыкновенные заслуги отечеству в звании полководца, … пользовался всеобщим уважением соотечественников… Очень естественно, если голос та-

[422] Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – № 610. – С. 447-448; АЗР. – Т. 2. – № 65. – С. 81-82; Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi vagni ducis lithuaniae 1386-1430 / Publ. J.Ochmański. – Warszawa, Poznań, 1986. – S. 57. – № 51; ЦДІАУК. Ф. 2227, оп. 1, спр. 185, арк. 1-2, спр. 187, арк. 9 зв.-11.

[423] АЗР. – Т. 2. – № 65. Підважує роль Острозького М. Любавський: Любавский М. Новый труд по внутренней истории Литовской Руси // ЖМНП. – 1898. – Июль. – Отд. II. – С. 209.

[424] АЗР. – Т. 2. – № 75, 78. Зазначимо, що в 1521/1522 рр., якщо вірити сумаріушу документів Острозьких, митрополит Йосиф продав Прилепи Мінського повіту К.І. Острозькому. – AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CC-XLIV. – S. 238.

кого человека имел особенную силу перед государем… почти все милости и льготы более значительные, какие оказал Сигизмунд православному митрополиту, епископам, церквам и монастырям, были оказаны преимущемтвенно ради найвысшего гетмана Константина Ивановича Острожского, и сам король даже прямо свидетельствовал об этом в своих грамотах”[425].

Доказом реальної дії привілею 1511 р. є підтвердження королем рішення Київського митрополита та Царгородського патріарха про законність дітей полоцького боярина Яцка Сенкевича – Григорія та Івана[426]. Подібний привілей від 9 лютого 1522 р. Острозький виклопотав також для Турово-Пінської єпископії (щодо невтручання у судові функції єпископа Йони, призначення лише ним священиків на парафії та закладання нових храмів лише з єпископського благословення)[427]. Загалом гетьман доволі часто виступав за обмеження ролі світських осіб та органів влади щодо впливу на церкву, церковну владу та структури, що було дуже незвично для магнатів та шляхти, котрі прагнули протилежного – посилення своєї влади на всі сфери церковного життя й особливо у своїх володіннях чи областях урядування (див., наприклад, скаргу печерського архімандрита Вассіана на київських та великокнязівських урядників, які його ув’язнили й пограбували, лише К.І. Острозький допоміг слузі архімандрита добитися королівського прийому для оскарження кривдників[428]).

Авторитет К.І. Острозького у справі відстоювання прав православної церкви був неперевершений, і про це свідчать аж два привілеї, видані на прохання митрополита Йосифа II Солтана (1507-1522), щодо передачі опіки над церквою, її маєтками й власності самого митрополита після його смерті князю Острозькому. Це прохання підкріплювалося й клопотанням самого Острозького, який пояснював Жигимонту: “Што мы коли по животе митропольем посылаем дворан наших статков и именеи митрополих пописывати, ино тые дворане наши статки собе розбирают и име-

[425] Макарий (Булгаков), мит. История Русской Церкви. – Кн. 5. – М., 1996. – С. 126.

[426] ІР НБУВ. Ф. 14, спр. 5935, арк. 58 зв., № 566.

[427] АЗР. – Т. 2. – С. 134-135; Сагановіч Г. Айчыну сваю баронячы: Канстанцін Астрожскі (1460-1530). – Менск, 1992.

[428] АЗР. – Т. 2. – № 46. – С. 57-59.

ня спустошат, а в том церкви Божои и потомъком митропольим шкода ся великая деет". Згідно з рішенням короля від 26 вересня 1521 р., Костянтин Іванович "мает княз … его милость по животе того митрополита Иосифа статки и именьи всими митропольи Киевское опекати се и в мощы своей мети водлуг полецанья и тестаменту его, а куницы и инъшие вси доходы митропольи мает князь Костянтин его милость росказати зобрати и ховати то в целости до науки нашое, такъже и именья, и вси речы в дворех митропольих, по смерти того митрополита мает его милость казати описати и у ведомости держати до того часу, поки мы тую митрополью кому отдадим, и ваша бы милость рачил о том ведати"[429]. Це саме було повторене на прохання нового митрополита Йосифа III (1522-1534) і в привілеї від 12 грудня 1528 р., за яким "князю, воеводе, его милости, опекуном душы его быти и именья, и скарбы церъковные, и статки его в моцы и в обороне своей мети .. до тых часов, поки мы тую митрополью иншому кому отдадим"[430]. Митрополит пережив свого благодійника, який, імовірно, був його протектором при виборах та королівській номінації 1522 р., як і Йосифа II у 1507 р.[431]. Утім, Іосиф III виявився не надто вдалим керманичем церкви: пов'язані з ним родинні скандали та зв'язки зі світськими особами різко зменшили авторитет митрополита і його вплив у порівнянні з попередником; набуло нової сили патронатське право.

Острозький брав активну участь у надаванні церковних санів та адміністративних послушань через короля. Зокрема, завдяки клопотанню Острозького, були видані королівські листи щодо попередньої номінації конкретних осіб на місця в церковній структурі, котрі були ще зайняті: у 1526 р. на Луцьку єпископію при чинному Владиці Кирилові був номінований Володимиро-Берестейський єпископ Пафнутій (привілей від 8 вересня); так само Троїцьку архімандрію у Вільно ще за життя архімандрита Тихона було обіцяно Лаврашівському архімандриту Алексію (1524); Андрію Дягилеви-

[429] Литовская метрика. Книга записей 10 (1440-1523). – Вильнюс, 1997. – № 94. – С. 94-95.

[430] Литовская метрика (1522-1530). 4-я книга судних дел. – Вильнюс, 1997. – № 331. – С. 274. Див.: Łapiński A. Zygmunt Stary a Kościół prawosławny. – Warszawa, 1937.

[431] Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historychne. – Z. 12. – Białystok, 1999. – S. 17.

чу перейшли деякі київські церкви і т. ін.[432]. Однак активно діяв не лише Острозький – інші православні магнати добивалися від короля права подавання у свої власні руки, й гетьман не міг перешкодити цьому процесу[433]. Князь міг втручатися у номінування єпископів переважно у своїх власних володіннях та близьких до них регіонах, зокрема, в Турово-Пінській, Володимиро-Берестейській та Луцько-Острозькій єпархіях. Уважається, що саме він посприяв призначенню на Луцько-Острозьку єпархію в 1526 р. Пафнутія, а в 1528 р. Макарія (до того єпископ Турово-Пінський, а з 1534 р. – Київський митрополит)[434]. Ймовірно, Острозький мав певний стосунок і до номінації кількох Турово-Пінських єпископів: Арсенія (відомий в 1509 р.), Іони (відомий в 1518 р.), Макарія (1520-1528 рр.), Васс іана (після 1528 р.)[435].

Довіра до князя у православного єпископату була досить значною. Про це свідчать позики йому чималих сум під заставу. 28 серпня 1511 р. Володимирський єпископ Васс іан взяв у заставу від Острозького його срібло[436]. Це срібло на клопотання королівського писаря Івана Богдановича Сапеги у 1511 р. наказав видати із застави сам Жигимонт І. Дізнаємося про це з вдячного власноручного листа самого Острозького до "господина и брата моего милого и добродея великого особно до мене ласкавого" Сапеги. Заходами останнього король наказав після смерті владики Васс іана "тое сребро без жадного датку пенязей выдати". Острозький багатослівно дякував Сапезі, обіцяв відплачувати йому також зі свого боку. Лист був запечатаний персневою печаткою гетьмана. Його віднайшов у Швеції серед вивезених з руських земель (з території України, Білорусі на Росії) документів ще на початку XIX ст. археограф Н. Соловйов і скопіював[437].

Загалом варто підтримати думку Томаша Кемпи, що Костянти-

---

[432] АЗР. – Т. 2. – № 125, 146. – С. 154-155; АкЮЗР. – Т. 2. – № 110.

[433] Див.: Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Середина XV – кінець XVI століття. – Кн.1. – К., 1994. – С. 62-67.

[434] АЗР. – Т. 2. – № 146, 151. – С. 178, 187; Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historychne. – Z. 12. – Białystok, 1999. – S. 18.

[435] Грушевский А.С. Очерк истории Турово-Пинского княжества в составе Литовско-Русского государства XIV-XVI вв. – К., 1902. – С. 100-103.

[436] АЗР. – Т. 2. – № 72. – С. 93; СПБ. ИРИ. Архив. К. 124, спр. 4.

[437] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських, спр. 181/ VI-4, ч. 5, арк. 117-118.

на Острозького слід поставити поряд із митрополитом Йосипом II Солтаном та великою княгинею Оленою Іванівною стосовно заслуг перед Православною церквою у ВКЛ наприкінці XV – в першій третині XVI ст. Лише його частка серед фундацій на православні церкви і монастирі становила більше 20%, не кажучи про набагато важливіші справи вирішення законодавчих норм і відстоювання прав православної церкви як у ВКЛ, так і на теренах Корони Польської. Завдяки Острозькому фактично перестали діяти попередні заборони щодо будівництва церков та здійснення православних обрядів, зменшився тиск світських урядників на церковні структури, спостерігається значний рух до піднесення християнської моралі й дотримання канонічних норм монашого життя[438]. До всього цього "благочестивий Нума" доклав чимало зусиль, доброї волі, коштів і власного релігійного сумління. Особистий лікар королеви Бони Валентіно записав слова, які ми не втомлюємося повторювати: К.І. Острозький був "таким побожним в своїй грецькій вірі, що русини вважали його за святого"[439]. Сучасний польський дослідник Томаш Кемпа бачить особливий прояв релігійності князя навіть у тому, що він "надав своєму гніздовому місту Острогу" герб із зображенням замкової п'ятибаневої Богоявленської церкви, котру сам і розбудував[440].

[438] Kempa T. Działalność hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrogskiego na polu prawosławia // Białoruskie Zeszyty Historychne. – Z. 12. – Białystok, 1999. – S. 20-21.

[439] Pociecha W. Królowa Bona. – T. 3. – S. 94.

[440] Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 46.

СІМ'Я ГЕТЬМАНА

Костянтин Іванович одружився доволі пізно як на ті часи. Питання, чому так сталося, цікавило багатьох. Гадаємо, що тут варто згадати про його старшого брата Михайла, котрий мав сина Романа. Отже, продовження роду було забезпечене. А враховуючи той факт, что Михайло від початку сприяв запису всіх надбань на своє та брата ім'я, їх стосунки були дуже теплими. Брат помер, коли великий гетьман перебував у московському полоні, а через деякий час не стало і племінника. Тож відразу після повернення він став думати про одруження, оскільки залишився єдиним представником роду. Ймовірно, можна висувати також інші припущення стосовно пізнього одруження Костянтина Івановича, проте в тогочасних джерелах віднайти пряму відповідь на це питання навряд чи вдасться.

Першою дружиною К.І. Острозького у 1508/1509 рр. (називають і конкретну дату – квітень 1509 р.[441]) стала єдина донька (були ще сини: Олександр став віленським каштеляном, а Юрій – віленським католицьким єпископом Павлом, їх підтримка також була важливою для Острозького) луцького старости і новогорудського воєводи кн. Семена Юрійовича Гольшанського (пом. 1503 р.) та Анастасії Збаразької – Тетяна (іноді її називають Анною, що не обов'язково мало відображати плутанину з іменами двох дружин, але могло бути також другим ім'ям Гольшанської)*, яка приne-

[441] Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. – Toruń, 2003. – S. 25.

* У рукописній генеалогії з архіву Радзивілів акцентується на тому, що Тетяна походила з Олельковичів (київського князівського роду) - це мало важливе значення не лише щодо можливих претензій, але й загального місця в середовищі еліт (НАРБ. Ф. 694, оп. 1, спр. 273, арк. 25). Фактично ж у родоводі були "злиті" в одне дві дружини Острозького, і саме друга – Олександра Слуцька мала прямий стосунок до київських Олельковичів – була онукою Михайла Олельковича. Ця помилка показова, оскільки, як побачимо далі, щодо дружин великого гетьмана навіть на рівні поховань (хто з них похований у Києво-Печерському монастирі) існують різні думки. Дехто з генеалогів називає матір'ю Тетяни Анастасію Несвіцьку (Сенютович-Бережний В. Родинні зв'язки князів Несвіцьких з князями Острозькими // Український історик. – 1968. – № 1-4 (17-20). – С. 125-126).

сла чоловікові м. Колодне з 21 селом у Збаразькому повіті (1529 р. с. Чернехів було перетворене в місто з замком[442]), села Розтоки й Поріччя у Кременецькому повіті, маєтки Сульжин і Коськів у Полонському повіті[443]. Після смерті дружини Костянтин Іванович підтвердив (21/28 серпня 1522 р.), що саме він отримав у посаг за нею: "Взял есми по ней посагу немало, яко именей, так готовизны, скарбов, клейнотов, золота, сребра, перел и иншых многих рухомых речей, ку тому именья ее материстыи по ней есми взял: Голшаны, Глуско, а две части Степаня, а рускии именья: Копыс, Романов и Сушу", а також вже названі Ровно, Колоден, Чернехів, інші волості, села, двори. Гетьман уточнював щодо Степаня: 2 частини його належали дружині, а 1 – кн. Юрію Дубровицькому; король взяв Стень "з рук моих и з рук князя Дубровицкого" на себе, однак затим "з особливое ласки своее господарское за мои вернии послуги" король передав Острозькому всю Степань навічно. Все це мало перейти до його єдиного сина від першої дружини – Іллі, оскільки "кгды вжо жоны моее княгини Ганы з Божого допущеня в животе не стало, Бог душу ее з сего света взял". Костянтин Іванович стверджував, що все дружинине рухоме майно він "утратил на службах господарских", тож має відшкодувати сину "з особливое ласки моее отцовское" через передачу всього Степаня з замком, ярмарками, торгами, митом, корчмами та волостю в рахунок материного вінового в рухомих речах. Острозький чітко зазначав: "А естли бых я неяко другую жону за себе понял та народив би з нею дітей, то Ілля мав Степань з усим тримати безроздільно сам". Цей лист власне Іллі й був виданий та підтверджений свідками – Луцько-Острозьким владикою Кирилом, володимирським старостою кн. Андрієм Олександровичем Сангушком, старостою кременецьким Яковом Михайловичем Монтовтовичем та ін.[444].

Своєю чергою, Острозький ще 8 квітня 1514 р. записав дружи-

[442] AS. – T. III. – S. 341-342; Ossolineum (Wrocław), № 444 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзимінських, спр.181/VI-4, ч. 3, арк. 16.

[443] AS. – T. III. – S. 166-169, 242-243.

[444] AS. – T. III. – Lwów, 1890. – № CCXLIII. – S. 236-238; ДА Ровенської обл. Ф. 160, оп. 1, спр. 34, арк. 55-57. За копією з Дубенського архіву Острозьких текст опублікував Л.М. Романовський (Романовский Л.М. О Константине Ивановиче князе Острожском // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 2. – С. 208).

ні віно у 1 000 коп грошей на м. Турові з волостю[445], котре дружина перед смертю повернула чоловікові на вічні часи[446]. Зазначимо, що запис вінового відбувся через п'ять років після одруження. Саме у 1514 р. він був зумовлений знаменитим військовим походом, коли князь не міг не зважати на можливість загибелі. Тож, вказавши сакраментальну істину: "немає на цьому світі нічого більш певного, ніж смерть", Острозький і зробив розпорядження щодо забезпечення дружині вінового та визначив опіку над нею, розподіл власності дружини та дітей (у випадку нового шлюбу Тетяни, діти мали виплатити їй 1 000 коп грошей). Акт засвідчили владика Луцький Кирил, жидичинський архімандрит Ісаія, кн. Михайло Васильович Збаразький, кн. Іван Путятич, пани Петрушко Муржаліч та Немира Богданович[447].

Від Тетяни, як вже зазначалося, у князя народився син Ілля (1510)*. Вважається, що 12 липня 1522 р. княгиня померла. Ця дата може бути піддана сумніву і, наприклад, Леон Божаволя-Романовський вказував 21 липня 1521 р.[448]. У пересовуванні дати на рік раніше є певна рація: текст угоди про нове одруження Острозького зберігся й виходить так (див. нижче), що це сталося через два тижні після смерті першої дружини. Така практика була недопустима з традиційного та церковного погляду: сорок днів ближчі члени родини мали перебувати в жалобі й відкласти всі святкові та радісні акції, а нове одруження традиційно вважалося можливим (пристойним) після відзначення роковин смерті першої дружини. Костянтин Іванович не належав до осіб, які легковажили церковни-

[445] Zrodła do dziejow polskich / M. Malinowski, A. Przezdziecki. – T. II. – Wilno, 1844. – T. 2. – S. 424-425; AS. – T. III. – S. 83-85, 242-243. Варто зазначити, що віноне записане через п'ять років після шлюбу.

[446] Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – № 694. – С. 532.

[447] Zrodła do dziejow polskich / M. Malinowski, A. Przezdziecki. – T. II. – Wilno, 1844. – T. 2. – S. 424-425.

* О.Пшездецький визначає датою народження Іллі 1511 р. на підставі папської диспензиви щодо його одруження з Анною Радзивіл 1523 р. (вказано, що юнаку 12 років). Przezdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – T. II. – Kraków, 1868. – S. 44.

[448] ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзимінських, спр. 181/VI-4, ч. 2, арк. 95 зв.; Przezdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – T. II. – Kraków, 1868. – S. 44 (так само 1521 р.). Запис на надгробку з датою 1531 р., наведений А. Кальнофойським, уважається помилкою друку чи прочитання дати укладачем.

ми приписами та усталеною традицією. З огляду на це, ми все ж схильні прийняти 1521 р. як дату смерті першої дружини Острозького. Певним "репером" можуть бути два "міні-заповіти" Костянтина Івановича. Ці документи не є заповітами в прямому сенсі, оскільки стосуються тільки кількох майнових проблем, а не остаточної волі гетьмана щодо всієї спадщини. Один із них до нас не дійшов, але його інформацію фіксувала 206-а книга Литовської метрики, анотована Леоном Романовським: 1520 р. Костянтин Іванович призначав едукаторів своєї волі щодо спадщини сина Іллі, дружина гетьмана і мати Іллі на той час ще була жива[449]. А на початку 1522 р. у записовому листі князь Острозький писав, що дружини княгині Ганни (!) вже немає – "Бог душу її з цього світу взяв"[450]. Таким чином, логічно знову "виринає" 1521 р. як рік смерті першої дружини гетьмана. Надання від свого імені та дружини фундушу на віленський Пречистенський собор, датоване 1522 р.[451], не може підважити нашого припущення, оскільки документ не має точного датування й церковні надання "постфактум" не були рідкістю.

Традиційно вважається, що саме Тетяна похована в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря, прийнявши перед смертю постриг з іменем Анна, в чому (тобто місці поховання) ми не маємо сумніву через поховання поряд з батьками також їх сина Іллі й небажання Василя-Костянтина поповнювати цю усипальницю (див. далі). Її володіння становили материзну єдиного сина Іллі й відразу після нового одруження були підтверджені батьком (21 серпня – ? визначення місяця сумнівне – 1522 р.)[452], а після смерті гетьмана – королем (1531 р.)[453]. Сумнів виникає лише щодо постригу Тетяни перед смертю і отримання нового імені Анна: як ми бачили, Костянтин Іванович називав цим іменем свою дружину, а не монахиню,

[449] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінськ. 181/VI – 4, ч. 3, арк. 244.
[450] ЛНБ ВР. Ф. Радзимінськ. 181/VI – 4, ч. 5, арк. 101.
[451] Виленский археографический сборник. Т.10. С.29, 261, 330-337.
[452] AS. – T. III. – S. 236-238.
[453] AS. – T. III. – S. 377-380.

* Як засвідчує Леон Божаволя-Романовський, у листі короля до Іллі Острозького 1530 р. (Литовська метрика, кн. 202, арк. 111), де наказується віддати мачусі викрадену скарбницю і тестамент покійного гетьмана та повернути замок (Турів), княгиня-вдова названа Геленою (ЛНБ ВР. Ф. Радзимінських. 181/VI – 4, ч. 3, арк. 244), хоча водночас у листах короля та усіх офіційних документах вона фігурує під іменем Олександра.

відповідно, це означає, що Анна було отриманим при хрещені ім'ям Гольшанської, яке, за давньою традицією, утаємничувалося до самої смерті, а отже, вона не постригалася перед смертю.

26 липня 1522 р. у Вільно К.І. Острозький уклав угоду про одруження з кн. Олександрою* Семенівною Олелькович-Слуцькою, праонукою київського кн. Олелька Володимировача і двоюрідною онукою останнього київського кн. Семена Олельковича. Сторону нареченої репрезентували мати-вдова Анастасія (згідно з оповіддю Стрийковського, у 1508 р. гетьман визволив її з татарської неволі[454]) та її син і брат Олександри Юрій Семенович Слуцький, з якими гетьман "у вечистую приязнь и в кровное ся звязанье зашол" через шлюб із Олександрою "водле обычая закону нашого християнського греческай вери"[455]. У контракті вказувалося, що у випадку народження новою дружиною сина й інших дітей, усі діти Острозького мають поділити батьковий спадок порівну, а батько їх так само має "миловать", як і свого первістка від першого шлюбу Іллю; при цьому всі діти князя мають право на рівну частку, й жоден не може виділятися один над іншим[456]. Посаг, окрім того, мав складати 1 000 золотих угорських червінців та коштовності (клейноди, золото, срібло, перли, шати) не менш ніж на 3 000 коп грошей литовських, за це Острозький зобов'язувався записати дружині 1/3 маєтків, як це було зроблено щодо першої дружини[457]. У випадку порушення угоди про шлюб винна сторона зобов'язана була сплатити 8 000 коп грошей (4 000 – протилежній стороні, 4 000 – королю)[458]. Дата шлюбу в угоді не була зазначена, лише вказано, що нині гетьман "для службы господарской" їде до Мінська, а відтак немає можливості визначити точний час вінчання й шлюбу; це стане зрозумілим лише після повернення з походу: "Тоді я відразу без жодної відмови, окрім служби господарської чи хвороби, її милість княжну Олександру собі за дружину взяти маю"[459].

[454] Przezdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – T. II. – Kraków, 1868. – S. 45.

[455] Zrodła do dziejow polskich / M. Malinowski, A. Przezdziecki. – T. II. – Wilno, 1844. – T. 2. – S. 425-428.

[456] Zrzódla do dziejów polskich. – Wilno, 1844. – T. 2. – S. 427-429.

[457] АЗР. – Т. 2. – № 157. – С. 191-192; ЛНБ ВР. Ф. 5, оп. 1, спр. II.1802, арк. 8 зв.

[458] Там само.

[459] Zrodła do dziejow polskich / M. Malinowski, A. Przezdziecki. – T. II. – Wilno, 1844. – S. 425-428; Przezdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku. – T. II. – Kraków, 1868. – S. 46.

Чому Острозький так поспішав із новим шлюбом? Не бажав втрачати вигідну партію? Прагнув дати роду ще одного спадкоємця? Хотів родинного щастя в умовах постійної бойової готовності проти татар? Навряд чи історикам коли-небудь вдасться проникнути в істинний сенс намірів Костянтина Івановича. В угоді зі Слуцькими сам Острозький пояснює друге одруження намовою інших: "З волі Божої, за приписом господаря нашого короля їх милості і великого князя литовського Жигимонта, і сам за власною волею та *за намовою деяких панів і приятелів моїх*"[460]. Отже, з опінії влади і найближчого кола великого гетьмана литовського, він мав бути одруженим, щоб не впасти в гріх позашлюбних зв'язків? Хто ж були ті "приятелі мої"? Це учасники шлюбної угоди: "отець наш" митрополит Йосиф, "господин і добродій мій" Богуш-Боговитинович (зять Острозького, чоловік сестри) – підскарбій земський, маршалок і писар королівський та великокнязівський, староста слонимський та кам'янецький. Окрім них, ще й свідки при підписанні акта: "зять наш милий" кн. Юрій Іванович Дубровицький (чоловік сестри), "брат наш" кн. Михайло Іванович Заславський, кн. Іван Михайлович Вишневецький та писар господарський Іван Михайлович[461]. Втім, не варто так безпосередньо сприймати виділену фразу, оскільки вона доволі шаблонна й могла просто належати юристам – безпосереднім творцям тексту*.

Зазначимо також, що шлюб був укладений з дотриманням традиції – через рік після смерті Тетяни Гольшанської та завершення обов'язкового "часу жалоби". Вінчання відбулося 1523 р., після повернення князя з чергового походу проти татар. У літературі вказується, ніби зберігся текст грамоти архімандрита Йосипа Кобринського від 8 вересня 1526 р., де підтверджується законність шлюбу, взятого церковно[462]. Джерела не засвідчують гучного весілля із запросинами всього нобілітету ВКЛ. Грамота 1526 р. опосередковано дозволяє припустити, що весілля було доволі скромним і обмежувалося церковним обрядом, якщо виникла потреба

[460] Zrodła do dziejow polskich / M. Malinowski, A. Przezdziecki. – T. II. – Wilno, 1844. – S. 425-426.

[461] Zrodła do dziejow polskich / M. Malinowski, A. Przezdziecki. – T. II. – Wilno, 1844. – S. 426, 428.

* На це звернув нашу увагу Ігор Тесленко, котрому дуже дякуємо.

[462] Шумовський П. Острiг. Історичний нарис. – Маргет, Вінніпег, 1964. – С. 62.

через три роки офіційного підтвердження законності шлюбу. Мабуть, "татарська загроза" і в цьому випадку зводила особисте життя великого гетьмана до коротких "миттєвостей щастя".

За своєю новою дружиною князь взяв "вена тисячу золотыхъ черленыхъ вгорскихъ, важныхъ, добрых, а к тому у клеинотахъ, в золоте, у серебре, у перлахъ, у шатахъ и в иншых речах, того всего внесенья ее милости к нему ошацовал его милость три тисячи копъ грошеи литовскои монеты"[463]. Своїй другій дружині, "бачачы ее милость к собе цнотъливое захованье, напротивку внесенья ее к собе" гетьман записав (28 червня 1527 р., королівське підтвердження 18 серпня 1527 р.[464]) вінове у 6 тис. коп литовських грошей на Сатиєві, Турові, Крупі з Поворським і Котовим, Тарасові, що становило ледь не третину його володінь. Цікаво, що стосовно Турова, Острозький підтвердив, що записав його в рахунок віна в 1 000 коп грошей своїй першій покійній дружині, але оскільки вона "еще за живота своего, яко тым внесеньем всим, так и тым веном своим его милость даровала и тот запись свой за ся ему отдала", то гетьман "тот запис свой старый тым своим листом уморает и ни при жадной моцы его зоставляет". Як бачимо, і цього разу віновий запис Острозький здійснював через п'ять років після шлюбу – своєрідний "випробовний термін", хоча його військові виправи та можлива загибель вимагали б оформлення вінового відразу після отримання посагу. Княгиня отримала право володіти записаними чоловіком маєтками "до живота своего" й могла відписати це своє віно "кому будеть воля", згідно зі звичаєм та правом. Спільних дітей – Василя та Софію мати мала утримувати до їх повноліття. Коли ж Василю виповниться 15 років, тоді вони з Іллею мали порівну поділити батькову отчину, вислуги та куплену землю. Софії ж брати мали дати в посаг і віно по дві частини, а кн. Олександра – третю частину з своїх володінь[465]. Можна припустити, що народження дітей від другої дружини та погіршення стану здоров'я

[463] Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – № 694. – С. 531.

[464] Stecki T.J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – S. 9 (посилання на дубенський архів № 235).

[465] Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – № 694. – С. 531-532; АЗР. – Т. 2. – № 157. – С. 191-192; Ossolineum (Wrocław), № 534, 633 (стара нумерація за львівським інвентарем); ЛНБ ВР. Ф. 91 Радзимінських, спр. 181/VI-4, ч. 3, арк. 16, ч. 5, арк. 137 зв.-140 зв.

Костянтина Івановича, а також "тиск" Слуцьких примусив його записати вінове задля збереження прав другої дружини.

Довіра Слуцьких до Острозького при укладанні шлюбної угоди була все ж така велика, що гетьман не робив запису вінового в час домовленості про шлюб, навіть після самого шлюбу. У тексті вінового 1527 р. це пояснювалося так: "И ач-колвек на он час за непоспешностью своею иже милости вена напротивку того не записал, а однако жь его милость, бачучы ее милости к собе цнотливое захованье, напротивку внесенья ее к собе, записал ее милости княгини своей" все те, про що вже йшлося. Ця воля князя була затверджена королем Жигимонтом I 23 грудня 1528 р. А через два дні король затвердив і надання Острозьким своїй дружині маєтку Словенське з усією волостю, підданими та прибутками[466]. Це надання гетьман здійснював "видячы ее, кнегини своее, доброе а цнотливое и во въсемъ повольное и покорное захованье к собе, яко прыслуши на доброе малъженьство, без жадное намовы и прыпуженья, самъ своею доброю волею и з особливое ласки своее дал и даровалъ"[467]. Звісно, подібна формула була певним штампом, однак не можна заперечувати глибокого почуття старого гетьмана до молодої дружини. Загалом обидва його шлюби, незважаючи на їхню традиційну стратегію вибору вигідної партії, як можемо припустити, були щасливими. Звичайно, це не засвідчено прямо в документах (та й чи могло бути засвідчено?), проте самі зазначені дари Острозького дружині, на наш погляд, якраз і є тими "документами любові", котрі, на жаль, потрактовуються лише в економічному ключі. Так само ми не можемо стовідсотково стверджувати, що цитовані фрази про "милость" та добрі стосунки були лише формальними штампами й нічого не значили для обох одружених.

Олександра Слуцька померла, згідно з традиційною версією, невдовзі після свого чоловіка (12 липня 1531 р. – за А. Кальнофойським). Ця дата цілком нереальна, оскільки ще 1537 р. на її ім'я був виданий королівський привілей на торги у Тарасові[468]. Згідно з

[466] Словенське з присілками Полонія, Ілемчі, Білая у Віленському повіті К.І. Острозький отримав від короля. – РГАДА. Ф. 389, оп. 1, спр. 196, арк. 257-258 зв.

[467] Литовская метрика. Книга записей 12 (1522-1529). – Вильнюс, 2001. – № 695. – С. 533.

[468] Wolff J. Kniaziowie… – S. 351.

Л. Войтовичем, княгині не стало після 1556 р. Однак ще в лютому-червні 1562 р. вона сама вела свої майнові та судові справи[469], 30 серпня 1563 р. кн. Альбрехт адресував листа живій княгині Олександрі Слуцькій-Острозькій, а вже 3 червня 1564 р. вона згадана у королівському листі як покійна. Це дало підстави Т. Кемпі визначити час смерті княгині в проміжку між двома останніми згадками[470]. А Л.М. Романовський стверджував, що в дубенському архіві Острозьких бачив ліст короля Жигимонта II Августа до кн. Василя Острозького, в якому згадується про смерть матері князя 1562 р.[471]. Деякі дослідники вважають, ніби саме вона була похована в Успенському соборі поряд з чоловіком, що відповідало родинній традиції Олельковичів-Слуцьких. Утім, як зазначимо нижче, це припущення малоймовірне в світлі поховання поряд з Костянтином Івановичем членів його першої родини (дружини та сина).

[469] ЦДІАУК. Ф. 25, спр. 4, арк. 30-30 зв., 112 зв.

[470] Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. – S. 172.

[471] Романовский Л.М. О Константине Ивановиче князе Острожском. – С. 209, прим. 2.

“БЛАГАЯ І ВІЧНАЯ ПАМ’ЯТЬ”

Що ж до обставин і дати смерті самого кн. К.І. Острозького, то в цьому питанні так само існують розбіжності. На рівні історичної пам’яті про воїна-героя літописи зафіксували його смерть з відносними датами, але невідносними похвалами. В “Ольшевському літописі” коротко зазначено: “Князь Костянтин помер, воєвода троцький і гетьман, по Вознесінні Діви Марії в році від Різдва Христового тисяча п’ятсот тридцятого”[472]. “Єврейінівський літопис” фіксує подібну коротку, але точнішу інформацію: “А князь Костянтин Ивановичь Острозскии умер лета Божия нарожения 1530-го, августа месяца”[473]. Іншу дату пропонує “Літопис Рачинського”: “Лета Божого нароженя 1533. Князь Костентин умер по взятьи в небо панны Марыи”[474]. Цю дату містить і “Київський хронограф” 1632-1648 рр., однак розширює текст похвалою князю (“муж святои памяти трудно выславленнои”, переможець татар і московитів) та вказівкою на місце поховання (Успенський собор Києво-Печерського монастиря)[475]. З часом образ князя-воїна все вивищується. У “Хроніці” архімандрита Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича 1670-х рр. посмертний “портрет” князя був змальований яскравими церковними барвами: “Тои князь Костянтин святобливе жилъ въ православии, обрьница великии веры православныи, многократне татаровъ побивал и, з кождымь неприятелемъ мужественно потыкаючися, славныи одержоваль звитязтва… ”. Цікаво, що у двох списках Хроніки була названа інша дата смерті князя і вказане (або не вказане) місце його поховання. В одному випадку зазначалося: “Року 1533 князь Костантинъ Ивановичъ Острозскии, воевода троцкии, гетман великии литовскии, великои побожности и мужества славныи зви-

[472] ПСРЛ. – Т. 35. – М., 1980. – С. 192 (переклад з польської).
[473] Там само. – С. 236.
[474] Там само. – С.1 70.
[475] ІР НБУВ. Ф. І, спр. 171, арк. 596 зв.

тяжца, преставился месяца августа". В іншому списку додано: "… преставился месяца августа 1526 року 7 дня, жил веку своего летъ седмьдесятъ. Положенъ в монастыру приподобных отецъ Антония и Феодосия Печерском киевском, в церкви Успения Пречистыя Богородицы, на правом боку, под столпомъ правого крилоса". Нарешті, в третьому списку названа дата 1524 р.[476].

Відповідно до різноголосся джерел, в літературі називається п'ять різних дат смерті князя: 1526 р.[477], 1530 р.[478], 1531 р.[479], 1532 р.[480], 1533 р. (окрім вже зазначених джерел, цей рік зафіксований у епітафії Афанасія Кальнофойського, Хроніці Мацея Стрийковського та описі Успенського собору XVIII ст.)[481]. Усі дати після 1530 р. заперечуються листами короля Жигимонта І. У листі короля до луцьких митників від 21 лютого 1530 р. про збирання мита з острозьких купців у Кременці Костянтин Іванович ще згадується як живий[482]. У листах Жигимонта І від 4 та 17 липня 1530 р. князь згаданий у третій особі, ніби вже "не діючим"[483]. А в королівських листах від 25 серпня 1530 р. до кн. Полубенського та Корсака й від 5 жовтня 1530 р. до Іллі Острозького великий гетьман литовський згадується як небіжчик[484]. 20 березня 1531 р.

[476] Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 186-187.

[477] Романовский Л.М. О Константине Ивановиче князе Острожском // Труды Третьего археологического съезда в России. – Киев, 1878. – Т. 2. – С. 205-209.

[478] Максимович М.А. Письма о князьях Острожских к графине А.Д. Блудовой. – К., 1866. – С. 16; Голубев С.Т.По поводу двух сообщений о князе Константине Ивановиче Острожском // Труды КДА. – 1877. – Т. 4. – С. 182-191; Его же. Древний помянник Киево-Печерской Лавры. – К., 1892. – С. IX.

[479] Narbutt T. Dzieje starożytne narodu litewskiego. – Wilno, 1841. – T. 9.

[480] Лихач Е. Острожский Константин Иванович // Русский биографический словарь / Ред. А.А. Половцова. – СПб., 1905. – Т. Об.-Оч. – С. 457.

[481] Закревский М. Описание Киева. – М., 1868. – С. 696 (а на стор. 620 – 1535 р.); Киевлянин. – 1840. – Кн. 1. – С. 146 (уривок з Хроніки М. Стрийковського); ІР НБУВ. Ф. І, спр. 5411, арк. 19 зв. (опис Успенського собору XVIII ст.).

[482] Литовская метрика (1522-1530). 4-я книга судных дел. – Вильнюс, 1997. – № 450. – С. 363-364.

[483] Там само. – № 518, 524. С.411-412, 415-416.

[484] Ар.ЮЗР. – Т. 1. – С. 78; Wolff J. Kniaziowie… – S. 351. В архіві Сангушків збереглися листи Жигимонта І про підтвердження купівлі К.І. Острозьким Сатиєва у Яна Довойновича та Неполомичів, котрі датовані в описах 1 і 4 серпня 1531 р., що мало б суперечити наведеним вище даним

новим великим гетьманом литовським документи називають Юрія Радзивіла[485]. Як засвідчено документально, в 1530 р. краківський людвисар німецького походження Едгар відливав дзвін на замовлення княгині Острозької (чоловік на той час був уже покійним), за що отримав від замовниці 200 золотих[486]. Лікар королеви Бони Джованні Валентіно в листі до мантуанського герцога Федеріко Гонзаги від 2 вересня 1530 р. так само писав про смерть князя 10 серпня 1530 р. з численними похвалами небіжчику від цілком незаангажованого сучасника: "Закінчив життя 10 серпня повсюдно оплакуваний в усіх володіннях того короля. Був той муж так цнотливий, мужній і фортунний, що заслужив на те, щоб його назвати батьком короля, а його королівська милість шанував його понад усіх. Переможець у 64 значних битвах, 6 разів потерпів поразки, упродовж трьох років був в'язнем, закутим у кайдани в Москві, такий побожний у своїй вірі грецькій, що його русини вважали за святого. Мав прибутків близько 26 тисяч дукатів окрім прибутків особливих, часто надаваних королем, однак цей пан усе витрачав на утримання й подарунки для жовнірів, тому залишились по ньому великі борги, бо сподівався, що король усе сплатить..."[487].

То ж принаймні на кінець серпня 1530 р. К.І. Острозького вже не було серед живих. Дослідники називають конкретні числа: 10, 18, 15-25 серпня[488]. Якщо вважати актуальним уточнення літописів про смерть князя на Вознесіння Діви Марії, то день смерті князя може бути визначений 15(25) серпня. Але якщо довіряти повідомленню Валентіно, написаному через три тижні після смерті князя, чи відразу після цього свята, то слід зупинитися на 10 серпня. Вочевидь, гетьман упокоївся в Турові, оскільки саме там залишилися його речі, архів і, що найважливіше, – заповіт.

Поховання К.І. Острозького у Києві відбулося майже через мі-

(APK. Ar. Sanguszków. Papiery. Nr. 486-487). Однак це чергова помилка, що виникла при прочитанні дат самих листів та їх підтверджень, яка нерідко зустрічається в праці архівістів кн. Сангушків.

[485] Wolff J. Kniaziowie… – S. 149.

[486] Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV-XVIII ст.). – К., 2009. – С. 47.

[487] Pociecha W. Królowa Bona (1494-1557). Czasy i ludzie Odrodzenia. – T. 3. – Poznań, 1956. – S. 94; Яковенко Н.М. Паралельний світ. – С. 237.

[488] Narbutt T. Dzieje. – S. 146, Wolff J. Kniaziowie. – S. 351, Wojtkowian Z. Ostrogski K.I. // Polski słownik biograficzny. – Warszawa, 1979. – T. 24/3. – S. 489.

сяць. Про це свідчить запис у пом'яннику монастиря: "Ила в Киев приехал, отца Костантина хоронил 7039 сентября 24"[489]. Ця дата підтверджується також позовом другої дружини великого гетьмана Олександри Слуцької до Іллі Острозького та королівським листом від 5 жовтня 1530 р., у зв'язку зі звинуваченням Іллі в насиланні 100 своїх слуг на Турів, пограбуванні майна та викраденні документів на маєтності й заповіта Костянтина Івановича саме й той час, коли Олександра повезла тіло чоловіка до Києва і його супроводжував сам Ілля. Жигимонт І наказав Іллі повернути всі викрадені речі й папери (цей сюжет детально описуємо далі)[490].

Князь Костянтин Іванович Острозький був похований в Успенському соборі – сакральному осередку "святої землі" Києво-Печерського монастиря. Його поховання, як і всіх тут похованих, було підземним і спочатку не мало того пишного ренесансного надгробка, який був встановлений Василем-Костянтином значно пізніше. Перший традиційний надгробок із написом-епітафією не зберігся. Текст, наведений Афанасієм Кальнофойським у брошурі 1638 р., можливо, використав основний напис, але фактично є поетичним твором авторства самого укладача. У прозовому перекладі він звучить так: "Костянтин Іванович князь Острозький, воєвода троцький, гетьман Великого князівства Литовського, після багатьох перемог подоланий смертю тут похований 1533 року від Різдва Христового, мав 70 років від народження. Перемог ним здобуто 63. Здобувши над московитами і татарами шістдесят три перемоги, кров'ю забарвлені – Рось, Дніпро, Ольшанка, прибрав і заснував багато замків, багато монастирів, багато святих церков, які в князівстві Острозькім і в столичному місті Великого князівства Литовського Вільні вимурував. Другу Гефсиманію – Дім Пречистої Діви Печерської щедро обдарував і у ньому після смерті був покладений. Для немічних притулки, для дітей школи, для людей лицарських в Академії Марсовій списи з шаблями залишив. Напиши з приємністю: Сціпіонові руському Костянтину Івановичу князю Острозькому, гетьману Великого князівства Литовського то все

[489] Голубев С.Т. Древний помянник. – С. IX; Голубев С.Т. Объяснительные параграфы по истории западно-русской Церкви // Киевские епархиальные ведомости. – 1893. – № 4. – С. 95-98; ІР НБУВ. Ф. 194, спр. 3, арк. 273.

[490] АрЮЗР. – Т. 1. – С. 78; Ак.ЮЗР. –СПБ., 1863. – Т. 1. – № 93. – С. 67.

надгробок”[491]. Цей текст щодо стилю відображає загальний стиль епітафій доби Кальнофойського та уявлення про воїна-героя й мецената церкви в колі печерських діячів тієї доби, котре затим було перенесене в історіографію романтичного періоду. Послуговування текстом Кальнофойського нерідке й нині, особливо ж у популярних працях та підручниках, де текст епітафії сприймається і подається як “автентичний” і на ньому будуються “оцінки” всього життя великого гетьмана литовського.

Загадкою для істориків залишилося друге поховання, супутнє Острозькому в Успенському соборі. Хто похований біля нього: перша чи друга дружина? В епітафії того-таки Кальнофойського названа Тетяна, але вказана дата її смерті 12 липня 1531 р. й сказано, що вона пішла слідом за чоловіком. На цій підставі одні дослідники вважають, що в соборі похована перша дружина князя, але Кальнофойський вказав неправильну дату її смерті (померла не пізніше 1522 р.). Інші ж вказують на Олександру Слуцьку та неправильне наведення імені княгині в епітафії Кальнофойського. До цього долучається факт поховання роду Олельковичів у соборі. Вважаємо, що опис покровів на гробниці, складений 1554 р. – отже, ще до встановлення пам’ятника К.І. Острозькому, – дозволяє однозначно визначитися з похованнями. Тут сказано: “Князя Костенътина и кнегини и сына ихъ князя Илии тры злотоглавы съ кресты перловыми”[492]. Отже, минуло лише два десятиліття від поховання означених осіб (Ілля ж помер 1539 р., тобто минуло ще менше часу) й соборна традиція чітко вказувала, що поряд були поховані батько, мати й син, а це означає, що в соборі знаходилося поховання Тетяни Гольшанської. У храмі відомі й інші поховання князів Гольшанських. Можна припустити, що Ілля після похован-

[491] Kalnofojski A. Τερατοργμα lubo cuda… – Kijów, 1638. – S. 34. Мабуть, пізніше саме на підставі тексту Кальнофойського напис при надгробку був відновлений і його скопіював для імп. Петербурзької археологічної комісії в 1880 р. свящ. Василь Григорович Антонов – Архив ИИМК РАН. СПб. Ф. 4, спр. 110, арк. 73-84 зв.

[492] Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т. 1. – К., 1883. – Приложения. – № II. – С. 8-9.

* У світлі цього довіра до “епітафії” Кальнофойського ще більше підважується, адже він чітко вказував, що дружина пішла услід за чоловіком – нібито це значилося в її епітафії, тоді як все сталося навпаки. Отже, Кальнофойський придумував неіснуючі епітафії?

ня батька перепоховав у соборі померлу десять років раніше свою матір, цим підкресливши своє "первородство" та права старшого сина на батьковий спадок*. Можливо, саме він замовив і коштовні покрови на поховання батьків. Зазначимо, що в цьому ж описі надгробних покровів 1554 р. вказано: "Князя Михайла Острозского злотоглавъ, крестъ на немъ перловый", "Кнегини Михайловое злотоглавъ, на немъ крестъ серебреный с перлы"[493]. Отже, рідний брат Костянтина Івановича з дружиною також були поховані в Успенському соборі, але окремо, оскільки покрови на їх поховання згадані через три поховання від сім'ї Костянтина Івановича. На нашу думку, це пояснює причину заповідання Костянтином Івановичем поховати себе в Успенському соборі, куди він встиг перенести й прах свого діда Василя і де лежав його старший брат. З іншого боку, факт поховання поруч з великим гетьманом його першої дружини та їх сина спричинив до небажання Василя-Костянтина Острозького "лежати" поруч з ними та поховання його в Острозі. Можливо, й встановлення Василем-Костянтином скульптурного пам'ятника батькові в соборі було покликане, окрім вивищення пам'яті про князя за допомогою незвичного для храму позначення поховання, ще й бажанням притлумити факт поховання поруч з ним його першої сім'ї. Відзначимо, що й у розписах храму XVIII ст. на фресці північної стіни за лівим кліросом, де були представлені князі відомих родів, похованих у соборі (Гольшанські, Сангушки, Вишневецькі), Острозьких репрезентували Костянтин Іванович (справді похований у соборі) та Василь-Костянтин (лише будівничий надгробка батьку).

Про скульптурний надгробок та час його встановлення слід сказати більше, оскільки це ідея та "справа рук" Василя-Костянтина, котра несе в собі певне символічне значення та ідеологічне навантаження. Увічнення пам'яті покійних членів родини В.-К. Острозький розпочав у 1570-і - 1580-і рр. Це було певною символічною акцією щодо "тяглості успадкування". Все розпочалося зі смертю дружини князя Софії Тарновської (1570), яка була похована у родовій усипальниці в Тарнові. У 1573 р. Острозький завершив пишні надгробки її батькові, великому гетьману Яну Тарновському (помер 1561 р.) та брату Яну-Кшиштофу (помер 1567 р.), а також прилу-

[493] Там само. – С. 9.

чив до них надгробок дружині. Острозький успадкував від дружини великі володіння Тарновських, рід яких вигас. Встановлені ним монументи на могилах останніх Тарновських були й ознакою шанобливої вдячності та пам'яті (своєрідним "віддаром" за велетенський маєток), й водночас "засвідченням" законності успадкування їхніх володінь та вічною молитвою за їх душі. Це було особливо важливим саме після смерті Софії Тарновської, коли перед Острозьким знову постала потреба доводити свої права на латифундії Тарновських. Обидва надгробки мали за прототип королівські надгробки на Вавелі, виготовлені флорентійськими майстрами, зокрема надгробок Жигимонта І Старого. Вважають, що автором надгробків Тарновським був скульптор Ян-Марія Падовано (після 1561 р.), а остаточне монтування здійснював Войцех Кущич (1573) й це підкреслювало рівень опікування Острозьким своїми благодійниками – їх надгробки належали руці визначних майстрів. А в серпні 1579 р. в Успенському соборі з'явився надгробок К.І. Острозькому. Його стиль так само відповідав надгробкам Жигимонта І, Тарновських, Яна Лещинського. Майстром надгробка вважають досить знаного львівського скульптора Себастіана Чешека[494].

Для Успенського собору, як і загалом для православних храмів, скульптурні надгробки (і взагалі скульптури навіть святих) були не характерні, й уважалися неканонічними. Поставлення батькового надгробка Острозьким у 1579 р. мало винятковий характер. На це мав наважитися і він сам, і "священноначаліє" Києво-Печерського монастиря. А відтак, ця акція була дуже вагомою для князя й, мабуть, несла в собі важливе символічне навантаження. Вважаємо, що пояснення "від мистецтва" та "естетики", а також "королівської моди" в цьому випадку навряд чи можуть бути актуальними. Що ж "вкладав" замовник в саму ідею цього надгробка?

Певним ключем для розуміння задуму може слугувати епітафія. Найбільш ранній (із відомих нині) її варіант подає А. Кальнофойський (вище цитувалося). М. Гембарович вважав, що текст

[494] Gębarowicz M. Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego renesansu w Polsce. – Toruń, 1962. – S. 154-164, Dobrowolski T. Sztuka polska od czasow najdawniejszych do ostatnich. – Kraków, 1974. – S. 349; Ульяновський В.І. Пам'ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській лаврі // УІЖ. – 1992. – № 2. – Ч. 112-121; Сидор-Габелінда О. Надгробок князя Костянтина Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської Лаври // ЗНТШ. – Львів, 1998. – Т. 236. – С. 279-293.

Кальнофойського є автентичним перекладом з латинського оригіналу[495]. Гадаємо, що гіпотеза про первісну латино- чи польськомовну епітафію є цілком неприйнятною для середовища Печерського монастиря у той час, крім того, її не могло бути в Успенському у соборі в період явного протистояння "латинству". Доказом тому є свідчення мемуарів австрійського дипломата Еріха Лясоти 1594 р., що на пам'ятнику був "напис руський"[496]. Поряд з цим, ймовірно, слушним є твердження М. Гембаровича про текстуальну близькість епітафії К.І. Острозькому з епітафією Яна Тарновського, у якій він також названий "Сціпіоном руським". Ймовірно, на підставі цього першого за часом складання тексту (1573 р.) на честь великого гетьмана Тарновського був написаний і текст на честь великого гетьмана Острозького, але під час перекладу на "руську мову" він набув нехарактерної для неї структури слов'янського тексту. Окрім того, як вже зазначалося, Кальнофойський доволі неточно передавав написи, не міг відчитати текст і з літературною метою редагував його на свій смак. Зазначимо також, що у варіанті Кальнофойського немає інформації про встановлення надгробку та його замовника. Це ще одне застереження щодо "точності" наведеного ним тексту.

Утім лаврська традиція зберегла інший – слов'яномовний текст з точною інформацією про встановлення пам'ятника. Він зберігся в рукописному збірнику 1693 р. Софійського собору, а тому має відбивати реальний текст до пожежі 1718 р. Наведемо цей текст цілком: "Епитафион. Бог наш Троица Отец и Сын и Святой Дух, во единстве поклоняемый, о нем же живем и движемся и есмы. В лето от создания миру 7023, и от Рождества Сына Божия 1526. Преставися благоверный и христолюбивый ясне освецоный и велможный князь Константин Иванович Острозский, во всей Руссии славен, сын роду князей русских, воевода троцкий, гетман Великаго княжства Литовского сый во мужестве храбро слывучий и преодолел и победил помощью всесильнаго Бога супостат кролевства полского. Он же от млада и до старости с верою служащи, и немало великих битв побивал, все 60, а больших три: на Белой Церкви, у Орши, у Днепра, и Голшанице реце. Еще и в вязеню великом 7 лет

[495] Gębarowicz M. Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego renesansu w Polsce. – Toruń, 1962. – S. 159-164.

[496] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вип. 1. – К., 1890. – С. 159.

сидел; потым от государя отцем был назван. Живот сей скончил у 70 лет з великою жалостю и плачем людским. Зде же бысть погребено тело его в лавре преподобных отец наших Антония и Феодосия Печерских. Гроб же сей вилиен бысть сыном его благоверным князем Константином во святом крещении Василием Острозким, воеводою киевским маршалком земли Волынской, старостою володимерским, и на память его поставися року 1579 месяца августа 7. Як преставился, до сего року 1693-о чинит лет 167, а нагробку лет 114, по смерти в лет 50 и три поставися"[497]. Остання фраза вказує на вільну дописку укладача, яким уважається Іван Величковський[498]. Однак загалом сам текст відповідає передмовам та гербовим віршам на острозьких виданнях. Щоправда, його об'ємність дещо насторожує. Утім, католицька традиція того часу пропонує ще більші тексти. Значно більшою проблемою є дата смерті князя з подвійною неточністю: якщо 7023 перевести на літочислення від Різдва Христового, то вийде 1515 р., а якщо 1526 р. перевести на дату від створення Свята, то вийде 7034 р. Залишається лише припустити, що на 1693 рік запис затерся і перші цифри були розібрані неправильно, слова ж завжди можна було логічно домислити.

Цей текст може вказати на мету поставлення пам'ятника й реконструювати наміри його замовника. Епітафія змальовує звичний образ героя-воїна, однак тут підкреслено, що він був хоробрий переможець "супостат кролевства полского", при цьому зовсім не вказується кого саме. Показово, що не називається Московська держава, крім того, у словах про "в'язене" також не вказується, хто саме ув'язнив князя і де він сидів у полоні. Читач однозначно може дійти висновку, що в усіх випадках мова йде про татар, які в писемних пам'ятках звично іменуються "супостатами". Замовник нівелював "московську тему": саме на той час Василь Костянтинович мав тісні стосунки з Московським царством, отримав для підготовки видання Біблії Геннадіївський корпус перекла-

[497] ІР НБУВ. Ф. Софійськ., спр. 186/362-С, арк. 108 зв.-109; Петров Н.И. Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским // Чтения в Историческом об-ве Нестора-Летописца. – Кн. 1. – К., 1879. – С. 79-81; Те саме // Волынские епархиальные ведомости. – 1875. – № 22. – С. 937-939; Военно-исторический вестник. 1912. – Кн. 2. – С. 9-10 (третьої пагінації).

[498] Величковський І. Твори. – К., 1972. – С. 137-138.

дів тощо. Другим важливим акцентом є вказівка на те, що князь "от государя отцем был назван". Згадаймо лист лікаря Джованні Валентіно 1530 р., де він також вказує на цей факт. Саме ця деталь позначає автентичність основи епітафії та спеціальну інформацію, закладену в напис замовником. Як і у випадку з бойовими заслугами великого гетьмана, мова йде про польського короля, а не великого князя литовського. А відтак, підкреслюються заслуги К.І. Острозького перед польською короною. Покійний гетьман служив ВКЛ, а його син – Речі Посполитій і Польській короні, до складу якої входила Волинь, Київщина та Поділля. Острозький відігравав важливу роль у "політичних іграх" навколо польської корони по смерті Жигимонта II Августа, втечі Геріха Валуа і виборів Стефана Баторія. Його особа була "засвічена" як кандидатура (хоч зовсім і нереального) на престол. То ж служба батька короні була вельми необхідна в епітафійному тексті. Нарешті, інформація про поставлення пам'ятника сином, який названий спочатку родовим іменем Костянтин, а потім хрещальним Василій, вказує на успадкування сином не лише імені, але й чеснот батька та його значимості в Польському королівстві. На той час київський воєвода вже об'єднав у своїх руках усі колишні батьківські володіння, розширив їх, здобув численні посади. Однак він не мав такої гучної військової слави як батько, не встиг прислужитися звитяжними походами короні, а тому був "менш славним", ніж Костянтин Іванович. Встановлюючи пам'ятник батькові в Успенському соборі, Острозький промовляв до усієї "православної русі" (включно з Московським царством), що є гідним спадкоємцем великого діяча минулого, слава якого має служити й синовій славі. Пам'ятник, говорячи про великого гетьмана, вказував на живого його нащадка, до якого величний постамент, й звертав сподівання усіх, хто споглядав скульптуру та читав напис. Цей пам'ятник Костянтину Івановичу Острозькому фактично був … пам'ятником слави для його живого сина, княжий титул якого у старовинному соборі "звучав" багатозначно[499].

Чи так була сприйнята сучасниками та наступними поколіннями ця ідея? Для висвітлення цього питання простежимо подаль-

[499] Див.: Сидор-Габелінда О. Корона князя К.І. Острозького (з лаврського надгробку 1579 р.) // Волинська ікона. – Луцьк, 1996. – С. 22.

шу долю знаменитого надгробка. Надгробок князя Острозького не міг не викликати зацікавлення – він явно виділявся в соборі принциповою незвичністю такої споруди й неординарністю її мистецтва. Через п'ять років після встановлення надгробка львівський купець Мартін Груневег, потрапивши до Успенського собору, написав про старовинний храм всього два речення: "Церква прикрашена гарно й коштовно. Є в ній також князівський надгробок з алебастру і мармуру"[500]. Як бачимо, цей надгробок просто впадав у вічі й запам'ятовувався понад усе, як єдина подиву гідна річ в усьому соборі. Через п'ятнадцять років, ще за життя замовника надгробка Василя-Костянтина, цей мистецький шедевр відзначив австрійський дипломат Еріх Лясота. Вихованець Падуанського університету, котрий бачив чимало подібних надгробків і значно вишуканіших форм, писав про собор і скульптуру Острозького: "Церква красива, кам'яна, в ній можна бачити прекрасну мармурову гробницю князя Костянтина Острозького, батька нинішнього старого воєводи київського; він був хоробрий герой. Напис руський"[501]. Не розуміючи сенсу епітафії, Лясота все ж підкреслив головну чесноту покійного князя – воїн-герой. Вочевидь, приводом до того могла слугувати сама скульптура великого гетьмана в латах і з лицарськими обладунками. Втім, Лясоту "водили" по монастирю й оповідали та показували все найголовніше. А відтак, образ воїна-героя міг належати й місцевій монастирській традиції та православному соціуму загалом, крім того, що його культивував і зрозумілий для цього кола людей "руський напис".

26 червня 1654 р. монастир відвідав Антіохійський патріарх Макарій з своїми супутниками, серед яких був і архідиякон Павел, котрий залишив дуже детальний опис усієї подорожі. Павел захоплено описував усе, що бачив. Він перший словесно змалював не лише сам надгробок та скульптуру, але також його пишне обрамлення. Свідчення алеппського архідиякона дуже цінні й потребують довгої цитати: "У другому відділенні нартекса…, праворуч від присутніх дуже висока, велика арка, яка заходить за архієрейське місце, всередині вона вся з мармуру із письменами; відкоси з тієї і з

[500] З подорожніх записок Мартина Груневега (уривок про Київ) / Публ. Я.Д. Ісаєвича // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 127.

[501] Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1890. – С. 159; Сборник материалов для исторической топографии Киева. – К., 1874. – С. 19.

іншої сторони вкриті блискучим мармуром з різьбленими прикрасами (барельєфами): на ньому зображені люди, коні, битви, колісниці і гармати тонкої чіткої роботи, що вражає подивом розум. На половині цієї арки присутні обриси продовгуватого столу, на якому спить людина з бородою, в залізних лаштунках; вона зроблена з твердого червоного каменю, схожого на порфир, і нічим не відрізняється від повної людської фігури. Вона лежить на боці, обіпершись на лікоть, підклавши правицю під голову; одне коліно його покладене на друге; на голові визолочена корона, на грудях золочені ж ланцюги. Це робота, що вражає подивом розум. Нам розповідали, що він був царем над руськими, увірував у Христа десь 600 років тому і вибудував цю церкву. Навпроти нього, з північної сторони, знаходиться зображення сина його з довгою білою бородою"[502]. Пройшло 114 років з часу поховання Костянтина Івановича, 75 років після поставлення надгробка й 46 років після смерті Василя-Костянтина, а лаврська братія вже ототожнювала великого гетьмана з кн. Володимиром Святим – хрестителем Русі. Можливо це ототожнення було кон'юнктурним: як ще можна було пояснити східному патріархові наявність у соборі скульптури – лише через унікальність самої особи-прототипа для "християнської русі". А можливо, все зумовлено банальними проблемами перекладу. Звернімо увагу на сам опис зовнішнього вигляду усипальниці. Насамперед, надгробок Острозького був влаштований як усипальниця: всі ліпні й різьблені прикраси навколо надгробку підкреслювали військову тематику й готували до сприйняття героя як видатного полководця та переможця в численних битвах. У самій скульптурі князя найбільшу увагу привертає ошатна кучерява борода, золочена корона та ланцюги на грудях. Цей символ влади був дуже промовистий: корона позначала не лише князівство (титул), але й владні функції самодостатнього характеру. Коронований Костянтин Острозький мав правити цілим своїм князівством, якщо не цілою державою, принаймні для православних він поставав у образі правителя Русі. Золотий колір корони та ланцюгів додавали ще більшої значущості символіці владаря. Ця "ідея правління" закладалася замовником надгробка й адресувалася головним чином православній

[502] Путушествие Антиохийского Патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1897. – Вып. 2. – С. 50.

Русі, розвивати її перед офіційним владарем Речі Посполитої Острозький не міг, а відтак "промовляв" в контексті києво-руської православної традиції, хоч і мовою західного світу. "Некоронований король" Василь-Костянтин коронував свого батька, цим промовляючи про його і свій спадок та право на правління[503]. Це підкреслювало й дзеркальне відображення двох Костянтинів, які "дивилися" один на одного: скульптура гетьмана на надгробку та зображення київського воєводи на фресці. Варто зазначити, що мистецький "текст" надгробка фактично "перевищував" (а іноді й заперечував – зокрема, щодо вірної служби польській короні) сенс тексту епітафії. Однак всі зазначені ідеї не були доведені до логічного завершення: Василь Острозький не "ліг" в соборі, йому не був поставлений бінарний надгробок з відповідними символами. Київський воєвода був похований в Острозі, вочевидь, згідно з його волею, і син Януш не поставив йому надгробка з відповідними символами, котрі старий князь так промовисто позначив на усипальниці великого гетьмана литовського. Та й кияни, в тому числі печерські монахи, намагалися інтерпретувати усипальницю як пам'ятник Володимиру Святославовичу. Саме в цьому знову перетнулися родова концепція часів Василя-Костянтина про походження роду від Рюриковичів та порівняння книжниками самого князя з Володимиром Святим і контамінація образу Костянтина Івановича в зображення Володимира Святого в середині XVII ст.

З др. пол. XVII ст. цілком відходить у минуле історична пам'ять про заслуги Костянтина Івановича й забуваються діяння Василя-Костянтина. Московські церковні діячі не надто схвально ставляться до скульптури в Успенському соборі, оскільки навіть поховання російських царів та патріархів зовні позначалися в Успенському та Архангельському соборах Московського кремля лише саркофагами без жодних зображень. Священик Іван Лук'янов у 1701 р., детально змальовуючи собор, вочевидь, прочитав епітафію Острозькому, а тому правильно назвав ім'я князя, зображеного на надгробку. Втім, його слова щодо надгробка були вельми лаконічні (в порівнянні з усім описом православної святині): "В той же церк-

[503] Пор. іншу (мистецьку) інтерпретацію: Сидор-Гібелинда О. Надгробок князя Костянтина Острозького: особливості пластичної форми // Дослідницькі та науково-методичні праці Української академії мистецтва. – Вип. 2. – К., 1995. – С. 150-156.

ви подле правого столпа сотворенный из камня князь Константин Острожский: лежит на боку в доспехах, изображен как живой"[504]. А незабаром, у квітні 1718 р. в монастирі сталася велика пожежа, постраждав і Успенський собор, однак пам'ятник залишився неушкодженим[505]. Артіль "алебастрового майстра" Йосифа Білінського під час реставраційних робіт 1722-1729 рр. лише дещо поновила власне алебастровий декор, який оздоблював надгробок[506].

Потім пам'ятник "замовк". Лише майже через сто років російські подорожні повз Київ у своїх записках 1810-х – 1820-х рр. коротко відзначали наявність надгробка Острозького в соборі, порізному визначаючи його матеріал та предмети військових обладунків князя[507]. Надгробок вже перебував у досить запущеному стані (відбиті деякі деталі), крім того, його намагалися "заставити" так, щоб він не привертав уваги. У 1840-х рр. за митрополита Філарета (Амфітеатрова) був здійснений новий розпис Успенського собору та деякі внутрішні роботи, при цьому знову "забули" про Острозького. Академік Ф.Г. Солнцев дійшов невтішного висновку щодо робіт у храмі (1843 р.) й запропонував "раку с часточками святых мощей на арщин отодвинуть от стены или перенести в один из боковых алтарей, благодаря чему откроется надгробный монумент князя Константина Острожского, и сам памятник очистить от пыли"[508]. Однак ця рекомендація виконана не була: скульптура Острозького "не вписувалася" в тогочасне розуміння православної святині й могла "послужить к соблазну" для прихожан – сприйматися як можливе місце поховання святого[509]. Надгробок тимчасо-

[504] Сборник материалов для исторической топографии Киева. – С. 122.

[505] Яремич С. Памятники искусства XVI и XVII ст. в Киево-Печерской Лавре // Киевская старина. – 1900. – № 6. – С. 389.

[506] ІР НБУВ. Ф. І, спр. 5411, арк. 18 зв., 29 зв., 31-31 зв., спр. 5412, арк. 21 зв., 39, спр. 5413, арк. 70, 75 зв., 118 зв., 129.

[507] Путешествие в Одессу и Киев в 1810 к. князя И.М. Долгорукого // ЧОИДР. – 1869. – Кн. 3. – С. 121; Журнал путешествий. Август-сентябрь 1826 г. (автор не встановлений) // РНБ ОР. Ф. 1000, оп. 3, спр. 388, арк. 4 зв.; Измайлов В. Письма путешественника в полуденную Россию. – СПб., 1817. – Ч. 1. – С. 108; Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – СПб., Киев, Харьков, 1903. – С. 501, 607.

[508] Лебединцев П.Г. Возобновление стенной живописи в Великой церкви Киево-Печерской Лавры // Университетские известия. – К., 1878. – № 3. – С. 145.

[509] Кузьмин Е. Еще о памятниках старинного искусства в Киево-Печерской Лавре // Хроника журнала "Искусство и художественная проомышленность". – 1901. – № 11-12 (35-36). Стб.183-192; Кузьмін Е. Київські надгроб-

во відкрили лише під час проведення в Києві XI Археологічного з'їзду 1899 р.[510].

У зв'язку з новою реставрацією собору кінця XIX – початку XX ст. розгорнулася ціла "битва" навколо надгробка та розписів XVII-XVIII ст. (деякі портретні зображення були знищені ще 1893 р.). Була висунута ідея про цілковиту ліквідацію розписів і надгробка К.І. Острозького як таких, що були створені після пожежі 1718 р. і вельми посередніми майстрами, а відтак, не становлять жодної цінності[511]. З іншого боку, мистецтвознавці захищали надгробок як оригінальний шедевр XVI ст.[512]. В обох випадках мова йшла про мистецький бік справи – обидві сторони не апелювали до особливих історичних заслуг та необхідності шанобливої пам'яті про кн. К.І. Острозького. Лише імп. Московське археологічне товариство в особі свого голови, графині П.С. Уварової, в апеляції до Св. Синоду зужило як основну формулу значимості особи в історії. Від імені Товариства Уварова клопоталася про звільнення надгробка К.І. Острозького від великих кіотів, які його цілком закрили. 14 липня 1908 р. графиня повідомляла Св. Синод, що на її запит Київський митрополит Флавіан (Городецький) нічого не відповів. Це спонукало її звернутися до найвищої церковної влади з проханням "убедить монахов в Лавре в необходимости наконец открыть памятники исторических лиц, которыми Россия имеет право гордиться и которых Лавра не имеет право игнорировать, так как известно, что он был крупным вкладчиком в казну

ки // Київ. Збірник історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1931. – Зб. 1. – С. 151-158.

[510] Кузьмин Е. Еще о памятниках старинного искусства. – С. 190, прим. 1.

[511] Эртель Д. О стенописи в Великой Успенской церкви Киево-Печерской Лавры // Труды КДА. – 1897. – № 4. – С. 500-527; Его же. Письмо в редакцию // Киевлянин. – 1900. – № 205; Киевское слово. – 1895; Жизнь и искусство. – 1896. – № 160; Киевская газета. – 1900. – № 288, 293, 302, 308, 319, 320.

[512] Кузьмин Е. Грозят … (По поводу памятника князю Константину Острожскому в Киеве) // Старые годы. – 1910. – № 7-9. – С. 218-219; Его же. Долой предков! По поводу одного древнего памятника // Киевские вести. – 1910. – 27 мая. – № 143; Его же. По поводу того, что администрация Лаврі препятствует открітию памятника К. Острожского // Искусство. – 1911. – № 8-9. – С. 387; Яремич С. Памятники искусства. – С. 378-390; Его же. Еще о памятниках искусства Киево-Печерской Лавры // Киевская старина. – 1900. – № 3. – С. 145-147, Археологическая летопись Южной России. – 1900. – № 10. – С. 171-188.

монастыря”[513]. Церква врешті втрутилася в “битву” за/проти Острозького. Захисник православ’я і меценат церкви К.І. Острозький вже не був вагомим символом для православних вірних Російської імперії, а відтак, його надгробок виявився зайвим, крім того, знову постала проблема його неадекватного сприйняття прихожанами та прочанами. Монастирське “священноначаліє” запропонувало перенести надгробок у міський музей, оскільки “богомольцы принимают памятник за статую святого и поклоняются ей”.

Святий Синод надав дозвіл на перенесення надгробка, але Товариство з охорони пам’яток старовини та мистецтва запротестувало, оскільки при перенесенні могли статися непоправні ушкодження пам’ятника, окрім того, через свою величину він не міг бути розміщений у музеї (загальна висота ліпних прикрас становила більше 3 сажнів, але жодне приміщення музею не мало такої високої стелі). На засіданні Товариства 23 липня 1910 р. під головуванням генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова Б.І. Ханенко рішуче обстоював ідею залишення пам’ятника на його “рідному” місці над похованням князя і повне відкриття рідкісного пам’ятника для огляду і нагляду за його збереженістю. Відомий московський архітектор П.П. Покришкін доповів про результати обстеження пам’ятника: він виготовлений із шифера та покритий олійною фарбою, одна рука скульптури вже була зламана і доволі неякісно приставлена; навколишні орнаменти зроблені з вапна та прикріплені до стіни залізними костилями – їх можна хіба що випиляти зі стіни за допомогою дуже дорогої технології, інакше вони можуть цілком розсипатися. Задля виконання вимоги лаврського “священноначалія” щодо недопущення поклоніння пам’ятнику богомольців було запропоновано закрити постамент скляним ковпаком і зробити великий напис, що там покоїться прах кн. К.І. Острозького. А археолог Б.С. Стеллецький пропонував просити Лавру встановити біля пам’ятника чергування монахів, які б оповідали прочанам “о роли князя Острожского как защитника православия и жертвователя Лавры и тем проводились бы в население сведения о недюжинной личности князя, игравшего столь немаловажную роль в судьбах здешнего края”. Загальна постанова була винесена на користь збереження пам’ятника на старому місці та звернення до почесно-

[513] РГИА (СПб.). Ф. 797, оп. 78, 1 одт., 1 стол, спр. 120-а, арк. 1-2.

го члена Товариства митр. Флавіана з проханням взяти охорону цілісності пам'ятника під свою власну опіку – "чтобы он заключен был под стекло, на котором ясно было бы написано, кому этот памятник поставлен"[514]. Цю ідею підтримало й імп. Московське археологічне товариство (з подання П.П. Покришкіна, який обстежував пам'ятник, та через гр. П.С. Уварову)[515].

"Битву" за надгробок (підкреслимо, лише надгробок) князя К.І. Острозького перервала Перша світова війна. Набгробок залишався стояти за ракою з мощами і в атеїстичні часи. У 1931-1932 рр. його навіть реставрували. Реставратори встановили, що надгробок тричі покривали фаброю (коричневою, білою, сірою), всі ці шари були зняті й відновлений первісний вигляд пам'ятника – червоний мармур (чи шифер). З'ясувалося також, що нагробок був побитий і двічі реставрувався, причому останнього разу не дуже якісно: втрачені місця відновлювалися вапном та алебастром[516]. Тож за десять років до "смерті" скульптурний образ К.І. Острозького знову "зазвучав" первісною красою. Надгробок загинув у результаті повної руйнації Успенського собору під час вибуху 3 листопада 1941 р.[517]. Його зовнішній вигляд нам відомий лише за малюнком Ф.Г. Солнцева та кількома світлинами. Не зовсім вдалі гіпсові копії пам'ятника переховувалися в Державному історичному музеї у Москві та Богоявленському соборі Острога (замовили і встановили місцеві краєзнавці в контексті заходів щодо нового прославлення Острозьких).

З усього задуму Василя-Костянтина, таким чином, вже згодом після його смерті поступово щезли всі найважливіші ідеї, забувся й сам образ воїна-героя, навіть образ ревнителя православ'я та мецената монастиря, залишився лише витвір мистецтва, місця якому у соборному православному храмі найдревнішого й найавторитет-

---

[514] ЦДІАУК. Ф. 725, оп. 1. спр. 9, спр. 23, арк. 5/4-5/5, спр. 3, арк. 5-5 зв., 7 зв.-8 зв., 12-16; И. З-н. К вопросу о перемещении надгробка князя К.И.Острожского // Искусство и печатное дело. – 1910. – № 8-9. – С. 382-384.

[515] О перенесении памятника князя Константина Острожского // Киевская мысль. – 1910. – 17 декабря. – № 348.

[516] ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 1, спр. 527, арк. 19; Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К., 2002. – С. 130-131.

[517] Геврик Тит. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Нью-Йорк, 1982. – С. 51-53; Краус О.А. Саркофаг К.І. Острозького в Києво-Печерській Лаврі // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., Донецьк, 2001. – Вип. 17. – С. 168-173.

нішого монастиря в Східній Європі не було… Лише "вічне мистецтво" на певний час порятувало надгробок, оскільки з'явилося чимало науковців та вчених Товарист, що вивчали й охоронями пам'ятки минулого. А відтак, ідеї Василя-Костянтина, як і слава його батька, жили лише доти, доки жив сам князь Василь-Костянтин. Його нащадки цих ідей не потребували й ними не послуговувалися. Забулося навіть, що донині існуюче місто Старокостянтинів було назване сином на честь батька і самою своєю появою та існуванням зобов'язане було через покоління міщан уславляти ім'я патрона-найменовувача[518]. Як колись Константинополь продовжував живу славу Костянтина Великого, так Старокостянтинів мав нести таку ж живу славу гетьмана Костянтина Острозького. Однак символ імені міста так само перестав бути символом, а ім'я його перестало промовляти навіть для мешканців цього міста, не кажучи про людей сторонніх. "Благая і вічная пам'ять" про Костянтина Івановича Острозького після смерті його сина та зникнення поколінь, що знали й пам'ятали великого гетьмана литовського, надовго згасла. Її відродили й продовжують утримувати серед сучасників лише історики…

Певним підтвердження цього процесу "забуття" є й характер місцевих легенд про князів Острозьких. Одна з них нібито оповідає про Костянтина Івановича. Кажемо "нібито", бо насправді, він виступає в ній дійовою особою друго плану. Йдеться про події … у Слуцьку, який осадили татари. За відсутності князя Слуцько-

[518] Теодорович Н. Город Староконстантинов. – Почаев, 1894; Баранович А.И. Новый город Западной Украины XVI в. (Основание Староконстантинова) // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1951. – Т. 3. – С. 236-261; Кобудь – Костянтинів – Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. – Старокостянтинів, 2006. В. Пероговський переказував якусь непевну інформацію про боротьбу за місто синів Василя-Костянтина Януша та Олександра (тобто до 1603 р.): нібито Олександр захопив замок і обстрілював місто, котре захопив Януш і стріляв із гармат з башти-донжона по замку (Пероговский В. Отрывок из истории города Старокостантинова // Волынские епархиальные ведомости. – 1881. – № 3. – С. 63). Цей чудернацький переказ намагаються підтвердити сучасні археологии, посилаючись на знахідки великих гарматних ядер (40 см. діаметр), прив'язуючи до цього й раптову смерть Олександра 1603 р. та повне оволодіння Старокостянтиновом Януша, який чи не відразу засновує там домініканський монастир (Див.: Виногродська Л. Історико-археологічні дослідження на території домініканського монастиря в м. Старокостянтинів Хмельницької області // Могилянські читання 2005. – К., 2006. – С. 81).

го його старша донька Олександра організувала оборону та послала гінця до великого гетьмана по допомогу й з проханням привезти "ікону князів Острозьких" (ймовірно, чудотворна Межиріцька Богоматір), яка не раз рятувала від ворогів. Сили небесні й сама Богородиця допомогли княжні: ікона сама миттю перенеслася до Слуцька й хоробра дівчина перемогла вилику силу татар. Коли ж до Слуцька прибув Костянтин Острозький, він був вражений хоробрістю Олександри й запропонував їй одруження[519]. Отже, друга дружина великого гетьмана, княгиня Олександра Слуцька, є головною героїнею єдиної острозької легенди про Костянтина Івановича. А ще – чудотворна ікона Богородиці, яка належить до родових реліквій Дому Острозьких. Чому так? Великий гетьман був настільки знаним героєм, про якого писали місцеві літописи, тож якщо він і потребував народної легенди, то, ймовірно, такої, яка б пояснила його вибір дружини, особливо тієї, яка дала могутнє продовження роду в особі Василя-Костянтина – останнього з Острозьких, котрий реально "сидів на Острозі". Княгиня Слуцька виявилася в народній легенді цілком гідною великого гетьмана і не випадково носила титул гетьманової. І ще одне: її рятувала свята реліквія Дому, ніби "вказуючи", що вона також має увійти до цього Дому як самій княжні, так і Костянтину Острозькому. Нарешті, княгиня Слуцька після смерті чоловіка не отримала Острога, й сиділа в Турові, а потім з сином у Дубно. Привнесення в народні перекази острожан пом'яті про неї виглядає не таким вже й випадковим явищем, особливо якщо зауважити, що про головну "конкурентку" княгині-вдови Беату Острозьку – дружину старшого сина великого гетьмана від першої дружини, та й про самого Іллю Острозького серед острожан легенди не збереглися, хоча Беата власне "сиділа на Острозі" і була надто колоритною фігурою. То ж від кого пішла ця легенда, така сказати б літературно довершена (сюжет дуже популярний у писемних пам'ятках агіографічного циклу)? Чи не від самих представників роду – а отже, від Василя-Костянтина, оскільки його сестра Софія померла раніше за матір? А може, все-таки від острозьких інелектуалів, які при дворі князя творили його генеологічне древо? Чи постаралися ченці Межиріцької обителі, оповідаючи про ще одне чудо Межиріцької Бого-

[519] Новицкий И.В. Острожские легенды. – С. 654.

родиці й то над представниками патронального роду? Так чи інакше, для нас важливо ще раз наголосити: Костянтин Іванович Острозький навіть в острозьких переказах відійшов на другий план та "виринув" завдяки Богородиці і княгині Слуцькій.

Дивовижно, але пам'ять про великого гетьмана литовського більше збереглася в Білорусі. У Несвізькому замку князів Радзивілів постійно демонструвався великий портрет Костянтина Івановича, який успішно пережив усі негаразди й експонується нині в Національному історичному музеї та картинній галереї в Мінську. Натомість, наприклад, портрет литовського гетьмана з Білоцерківського краєзнавчого музею (інв. 0004) практично нікому не відомий (навіть фахівцям). Про гетьмана Острозького оповідають білоруські літописи і повісті, він оспіваний у поезії та піснях білорусів, йому присвячуються й донині популярні та наукові студії як одному з національних героїв Білорусі – Кастусь Астроский став для білорусів "рідніший" за своїх безпосередніх співвітчизників (у його часи руські землі ВКЛ ще не мали формального поділу на українські та білоруські). Гадаємо, що час для вписування цього визначного історичного персонажа в хрестоматійний пантеон національних героїв України та "осучаснення" його образу давно вже настав.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЗР – акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.

АкЮЗР – акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.

ЖМНП – журнал Министерства народного просвещения.

ЗНТШ – Записки Наукового товариства Шевченка.

ИИМК РАН. СПб. – Институт истории материальной культуры. Санкт-Петербург. Архив.

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної академії наук України.

КДА – Киевская духовная академия.

ЛНБ ВР – Львівська наукова бібліотека НАН України. Відділ рукописів.

НАРБ – Національний архів Республіки Білорусь.

ОДІКЗ – Острозький державний історико-культурний заповідник. Фонди.

ПСРЛ – Полное собрание русских летописей.

РГАДА – Российский государственный архив древних актов.

РИБ – Русская историческая библиотека.

РНБ ОР – Российская национальная библиотека. Отдел рукописей.

СПб. ИРИ РАН – Санкт-Петербургский институт российской истории Российской академии наук. Архив.

УІЖ – Український історичний журнал.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

ЦДІАЛ – Центральний державний історчний архів України у м. Львові.

ЧОИДР – Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете.

APK. Ar. Sanguszków – Archiwum Państwowe w Krakowie (Wawel). Archiwum Sanguszków.

AS – Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Slawucie.

PSB – Polski słownik biograficzny.

ЗМІСТ

ЗАТЕРТИЙ ОБРАЗ:
ПРИСУД ІСТОРІЇ ЧИ ВИНА ІСТОРИКІВ?.....3

ГЕРОЙ АНТИЧНОГО ЗРАЗКА
І ХРИСТИЯНСЬКИХ ЧЕСНОТ.....7

НАПЕРЕДОДНІ СЛАВИ.....13

“ПІР І АННІБАЛ”:
КНЯЗЬ-ВОЇН І ПОЛКОВОДЕЦЬ.....16

“РУСЬКИЙ КРЕЗ”:
ЕКОНОМІЧНА ПОТУЖНІСТЬ КНЯЖОГО ДОМУ.....82

“БЛАГОЧЕСТИВИЙ НУМА”:
КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ У ЖИТТІ ЦЕРКВИ.....110

СІМ’Я ГЕТЬМАНА.....137

“БЛАГАЯ І ВІЧНАЯ ПАМ’ЯТЬ”.....146

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....166

Василій Ульяновський

“Славний для всіх часів чоловік”: князь Костянтин Іванович Острозький

Серія: “Видатні постаті острогіани”
Випуск 2

Головний редактор *Ігор Пасічник*

Відповідальний за випуск *Петро Кралюк*

Технічний редактор *Роман Свинарчук*

Комп’ютерна верстка *Наталії Крушинської*

Коректор *Світлана Федорчук*

Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 42х30/4.
Папір офсетний. Друк різографія.
Ум. друк. арк. 9,87. Гарнітура “TimesNewRoman”
Тираж 100 прим.

Видавництво Національного університету “Острозька академія”
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво про державну реєстрацію
РВ №1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець СПД Свинарчук Р.В.
Свідоцтво РВ №27 від 29 липня 2004 року
пр. Незалежності, 151, м. Острог,
Рівненська обл., 35800, тел. 8 (067) 771-28-70